

Inicijativa mladih za ljudska prava

NASILNA DRUŠTVA U TRANZICIJI III
Alternativni dijalog Kosovo – Srbija

Beograd – Priština
Decembar 2006

Sadržaj

Uvodne napomene

Analize i preporuke

Srbija u novom antievropskom zamahu, Sonja Biserko	320
Položaj manjina na Kosovu, Jelena Bjelica	326
Trenutak istine, Miljenko Dereta	334
Pravna država ili vladavina prava – Top 10, Saša Gajin	341
Rodna ravnopravnost i položaj žena u društvu Kosova, Nita Ljuci	351
Razlika i suživot, Škeljzen Malići	364
Položaj manjina u Srbiji, Goran Miletić	368
Izveštaj o stanju rodne ravnopravnosti u Srbiji, Zorica Trifunović	379
Pregled vladavine prava na Kosovu, Senad Šabović	391

Transkripti

Debata »Kosovo i Srbija – dan posle«, Beograd	402
Radionica »Akvarijum«, Priština	424
Debata »Kosovo i Srbija – dan posle«, Priština	426

Uvodne napomene

U godini kada je mnogo pažnje posvećeno statusu Kosova, Inicijativa mladih za ljudska prava u saradnji sa Heinrich Böll Fondacijom, usredsredila se na „dan posle“. U tom smislu, eksperti i ekspertkinje su ponudili svoje analize i konkretne preporuke u različitim poljima, od manjinskih prava i rodne ravnopravnosti, preko evropskih vrednosti i civilnog društva do pravne države. Održane su dve debate na temu „Kosovo i Srbija – dan posle“ u Beogradu i Prištini na kojima su autori i autorke ovih tekstova svoje ideje predstavili i diskutovali o uspostavljanju drugačijeg dijaloga između Kosova i Srbije. Takođe, mladi ljudi sa Kosova i iz Srbije, studenti/studentkinje i aktivisti/aktivistkinje su se kroz radionice upoznali i razgovarali o svojim stavovima i predrasudama, kao i svojoj ulozi u društvu i odgovornosti koju moraju da preuzmu.

Nađa Duhaček

Srbija u novom antievropskom zamahu

Sonja Biserko

Prekid pregovora sa EU bitno je uticao na zgušnjavanje događanja u Srbiji koji su do kraja ogolili suštinski antievropsku politiku aktuelne Vlade. Simulacija pregovora o statusu Kosova i nespremnost da se uhapsi Ratko Mladić i drugi haški optuženici ipak su prisilili međunarodnu zajednicu da jasno definiše stanje u Srbiji. Upozorenje Martija Ahtisarija, iznuđeno neuspešnim pregovaranjem, da “svaka nacija ima teret koji treba da plati”, te da se politika koju je vodio Slobodan Milošević “mora uzeti u obzir”, delovalo je kao otrežnjujuća bomba. Miloševićevi naslednici, a posebno Koštunićini i Tadićevi savetnici, gnevno su upozorili da to “pokreće ozbiljna pitanja koja se tiču Ahtisarijeve nepristrasnosti u sklopu sadašnjih pregovora o budućem statusu Kosova”. Uljuljkavanju srpske elite nakon 5. oktobra 2000. godine doprinela je i međunarodna zajednica relativizacijom balkanskih zbivanja u poslednjih petnaest godina. To je rezultat pogrešnog uvida u Miloševićevo nasleđe u koje su tek malo zavirili nakon ubistva Zorana Đinđića. Ahtisarijevo upozorenje, prvi put ukazuje na to da je strpljenju kraj i da će međunarodna zajednica ponovo pribeći, kao i za vreme intervencije 1999. godine, preciznoj definiciji beogradske politike i odgovornosti za rat.

Srbija živi u prividu, bez poverenja u sebe, otuda njena agresivnost prema susedima i prema svetu i potreba za samoizolacijom. Njena elita je podeljena oko fundamentalnih pitanja i u velikoj je meri izgubila poverenje javnosti. Izgubila je svaki legitimitet, jer nije sposobna da rešava ključne probleme društva. Upadljivo je odsustvo razumevanja opštih društvenih interesa. Od prekida pregovora sa EU, Vlada Srbije kao da se definitivno okrenula protiv Evrope. Za vreme Đinđićevog mandata bila je otvorena, čak je težila i nekoj vrsti pomirenja sa Evropom. Iako je donela više proevropskih zakona, oni se ne sprovode u praksi, niti se ostvaruje ikakav napredak u reformama neophodnim za priključenje evropskim integracijama. Kao da je podigla prepreke koje je trajno dele od Evrope. Privlačnost Evrope kao da je iščezla, čak i ona na deklarativnom planu, a na sceni je regresija u kojoj religija ima posebnu ulogu. Ne kao religioznost, već kao poslednja poluga preko koje se Srbija okreće protiv evropske budućnosti.

Srbija ima slabu vladu koja nema jedinstvenu politiku, sa očiglednim odsustvom političke podrške procesu evropskih integracija. Zbog nesposobnosti za značajnije reformske korake, plasiraju se teze da će i Srbija ići svojim putem, poput Rusije i Kine. Privreda je blokirana nerazvijenim institucionalnim i sistemskim rešenjima, a zbog sporog ekonomskog

oporavka i visoke stope nezaposlenosti, država je nefunkcionalna u oblasti socijalne politike.

Paradigma sadašnje krize i slabosti je dvojac Koštunica-Tadić. Nesposobnost raskida sa Miloševićevim kriminalnim nasleđem, blokirala je sve potencijale društva. Koštuničina strategija preživljavanja, bez jasne projekcije budućnosti na izborima će biti kažnjena apstinencijom građana. Tadićeve povremeni evropskiji stavovi, sa svoje strane, nisu dovoljno ubedljivi. U senci njihove neodlučnosti i nekompetencije, otvara se prostor radikalima. Obojica to koriste kao pretnju Zapadu, umesto da se i sami angažuju na pitanjima kojima radikali vešto manipulišu: korupcija i socijalni problemi.

Pregovori o statusu Kosova pokazuju da srpska elita i dalje opstaje na teritorijalnom pristupu. Ona nema sposobnost razumevanja šireg međunarodnog konteksta, a ni stvarnog položaja Srbije nakon Miloševićeve agresivne politike, destrukcije i masovnih zločina i genocida u Bosni. Takva politika na kraju uvek ima svoju cenu i za generacije koje dolaze. Činjenica je da je međunarodna zajednica dala šansu Srbima i Albancima da se sami, uzimajući u obzir realnost, dogovore o budućnosti Kosova, i da je Srbi nisu iskoristili. Ukoliko se Srbi i Albanci ne dogovore, međunarodna zajednica će dati svoje rešenje bez njihove saglasnosti, jer status Kosova zadire u mnogo šire strateške interese.

Nezavisnost Kosova je logičan epilog odnosa srpske države prema Kosovu tokom XX veka, posebno je deo tog kontinuiteta poslednjih 20 godina. Koštuničina vlada u svim svojim predlozima eliminiše ili subordinira Albance, što ukazuje na to da srpska politička elita nikada ozbiljno nije ni pomišljala na uključivanje Albanaca u širu političku zajednicu. Jedino suštinsko pitanje kojim srpska delegacija treba da se bavi jeste sadržaj nezavisnosti, odnosno položaj Srba na Kosovu.

Kosovski Srbi se, stalnom medijskom kampanjom, pripremaju za eventualni izlazak sa Kosova. Nekima je naređeno da se odreknu UNMIK plata. Njihova instrumentalizacija je konstantna. Uprkos svemu, kosovski Srbi shvataju da su instrumentalizovani ali nemaju snagu da se odupru Beogradu. Nezavisno Kosovo je i srpski interes. Srbija treba prva da prizna Kosovo i time stvori pretpostavke za normalizaciju odnosa između Srba i Albanaca. To bi olakšalo i položaj kosovskih Srba.

Srpskoj strani odgovora *status quo* iz više razloga. Jedan je svakako to što kosovsko pitanje i dalje održava srpski nacionalizam kao jedinu političku viziju. Istovremeno to odražava nespremnost Srbije da se bavi vlastitim problemima, u prvom redu sopstvenom unutrašnjom konstitucijom. Činjenica je da Srbija još uvek funkcioniše po Miloševićevom ustavu koji je bio uvod u raspad Jugoslavije. Ukoliko se Srbija ne opredeli za moderan

ustav, Miloševićev ustav može biti predložak i za rastakanje Srbije, jer je zarobio energiju i inicijativu građana.

Srbija je davno, još pre 30 godina, napustila Kosovo, jer nikad nije bila spremna da njime upravlja na istinski demokratski način. Zbog toga ga je definitivno i izgubila silom 1999. godine. Građani Srbije su toga svesni. Elita emocionalno eksploatiše kosovski mit, koji je još dovoljno jak da se na njemu mobiliše nacionalistička politika. Ali, ni to nije više tako značajno. Sadašnjom politikom ucene Beograda, gube samo kosovski Srbi. Njihova instrumentalizacija je u funkciji demonizacije Albanaca i sprečavanja njihove pune nezavisnosti.

Ovakva strategija onemogućava da se u srpskoj javnosti afirmiše svest da je nezavisno Kosovo, u stvari, suštinski u srpskom interesu. Srbiji bi bilo u interesu da prva prizna Kosovo i time stvori pretpostavke za normalizaciju odnosa između Srba i Albanaca, te za vlastitu državnu i političku konsolidaciju. Takvo priznanje olakšalo bi i položaj kosovskih Srba. Albanci su dinamičan narod u biološkoj ekspanziji koji želi da se integriše u region i u Evropu. Treba im pružiti ruku i koristiti njihovu energiju i preduzetništvo.

Međunarodna zajednica u svojoj strategiji često je bila sklona, pa i danas je tako, iako u manjoj meri, da prelazi preko notornih činjenica kada je Srbija u pitanju, jer polazi od toga da je Srbija centralna zemlja na Balkanu. Srbija jeste i politički i geografski, a posebno kao dugogodišnji izvor destabilizacije Balkana, veoma važna zemlja u regionu. Međutim, Srbija tek mora da prođe kroz proces samospoznaje i demokratske transformacije kako bi u regionu bila faktor koji joj EU dodeljuje i koji joj pripada. Bilo bi pogubno da se taj proces preskoči, jer bi to smanjilo šanse regiona za normalizaciju i stvorilo potencijal za buduće nesporazume. Pregovori u Beču su pokazali da srpska delegacija ne prihvata realnost na Kosovu i da nije spremna da prihvati konsekvence Miloševićeve vladavine. Očekuje se da Albanci prave ustupke na ponudi koja je nerealna.

Jedino suštinsko pitanje kojim srpska delegacija treba da se bavi jeste sadržaj nezavisnosti, odnosno, prvenstveno, položaj Srba na Kosovu. Govori se o srpskoj imovini. Međutim, reč je o vlasničkim pravima koje treba da garantuje kosovski državni entitet. Prema tome, u interesu je kosovskih Srba da se Beograd zalaže za pravnu državu na Kosovu. Nažalost, sudbina kosovskih Srba je neizvesna i može se završiti tragično po beogradskom scenariju koji smo već videli u Hrvatskoj i Bosni 1995. godine. U Beogradu se već kalkuliše koliko će Srba napustiti Kosovo, zavisno od scenarija raspleta. O tome se, međutim, naširoko govori ne samo u našim medijima, već i u međunarodnoj zajednici. Neke međunarodne organizacije već imaju spremne planove za prihvatanje tih novih izbeglica.

Zbog svega ovoga Albanci treba da se okrenu Srbima na Kosovu i da im iskreno pruže ruku pomirenja. Činjenica je da je njihova komunikacija veoma živa, ali daleko od medijske pažnje, jer beogradska vlada po svaku cenu želi da dokaže da ne postoji komunikacija. I međunarodna zajednica treba da posveti pažnju Srbima na Kosovu tako što će osnažiti i podržati njihovu autohtonu i od Beograda autonomnu elitu, te stvoriti mogućnosti za njihov ekonomski opstanak.

Međutim, uprkos svemu postoji veoma intenzivna komunikacija između kosovskog i srbijanskog civilnog društva, posebno između mladih ljudi. Ona traje već nekoliko godina i treba je staviti u funkciju multietničkog Kosova. Komunikacija isključivo sa nacionalističkom elitom na obe strane pogubna je za ideju o liberalnom Balkanu. Zbog navodne političke marginalnosti, međunarodna zajednica je i sama često pribegavala njihovoj marginalizaciji. Kosovo je još jedan istorijski test o tome da li Evropa može da reši određena pitanja na relevantan način. U zatvaranju balkanskog pitanja bitno je da se održe principi koji će garantovati stabilnu budućnost. Dugoročnu perspektivu ne treba žrtvovati zarad kratkoročnih i brzih rešenja.

Insistiranje na decentralizaciji po beogradskom receptu u suštini se svodi na podelu Kosova. Kad bi međunarodna zajednica pristala na takav aranžman, to bi dovelo do *de facto* etničke podela teritorije, na kojoj bi Beograd vladao bez osvrtnja na Prištinu. Podela ili bilo šta slično bi pokrenulo novi talas nasilja i masovno iseljavanje koje bi negativno uticalo na ceo region. Destabilizovalo bi južnu Srbiju, zapadnu Makedoniju i Bosnu.

Mobilizator evropske Srbije je EU, a ne srpska vlada i njen premijer. Međunarodna zajednica treba više da se oslanja na civilno društvo i na manje proevropske partije, odnosno na deo koji autentično uvažava evropske vrednosti i standarde. Samo kroz njihov pritisak vlada će biti prinuđena na brzi iskorak iz svoje ušančene pozicije. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji daće sve od sebe da, u saradnji sa drugim sličnim nevladinim organizacijama, i dalje deluje u tom smeru.

Nema sumnje da Srbija, kao i ceo Balkan, ima evropsku perspektivu. Međutim, Srbija će, i pošto se reši pitanje državnih granica, još uvek biti suočena s ozbiljnim problemom kriminala i korupcije, što je uostalom najveći problem celog regiona. Za Srbiju to dodatno znači da je saradnja sa Haškim tribunalom imperativ. General Mladić nije samo "jedan general", kako u Beogradu obično kažu. On je simbol i egzekutor zločinačke politike koja uključuje i najstravičniji zločin, zločin genocida. Zato je za društvo koje samo nije sposobno da se izbori sa hidrom korupcije i zločina, neophodna dugoročna i mnogo sofisticiranija platforma.

Srbi su frustrirani ishodom ratova i raspadom Jugoslavije. Vekovni identitet Srba kao nadmoćne nacije na Balkanu i kičme Jugoslavije, iščezava i mora se zameniti novim, modernijim identitetom. To nije nimalo lak posao

zbog opšte terminološke i ideološke konfuzije. Zapadna Evropa se nalazi u postmodernoj i postnacionalnoj fazi. Pod pritiskom globalizacije, nacionalna država je izgubila moć mobilizacije društva, te je i sama Evropa u potrazi za novim “lepkom” i identitetom. Veoma zanimljive teorijske rasprave na tu temu u Evropi srpska elita koristi (opet u pogrešnom kodu) kao opravdanje za svoj etnonacionalizam (rasni nacionalizam) i verski klerikalizam. Novi kulturni model, čiji je promoter crkva, vodi degeneraciji srpske kulture, jer je “čisti” od svih uticaja, sprečava individualizam, slobodne i kritičke mislioce i ugrožava sve neprilagođene. Etničke države poput Srbije nisu prilagođene novoj evropskoj paradigmi – globalizacija podstiče kosmopolitizam. Tako će posle predaha od jugoslovenske kosmopolitske države, Srbija, kao i druge države u susedstvu, morati ponovo da ulože napor da se izdignu iznad svog rasnog nacionalizma i okrenu građanskom.

Kosovski status je ponovo “zatalasao” mogućnost podele Bosne po kojoj je neophodno Srbiji kompenzirati Kosovo, što se odnosi na Republiku Srpsku, gde se tekuća predizborna kampanja bazira upravo na takvim argumentima: da se ima pravo na referendum kao i u slučaju kosovskih Albanaca ili pak Crnogoraca. U predizbornim kampanjama, Sarajevo se pominje kao balkanski Teheran, što podseća na osamdesete, kada je i počela demonizacija balkanskih muslimana. Zaboravlja se da su bosanski Muslimani najveće žrtve i rata i mira. Osim toga, to bi bilo pogubno za ceo Balkan, posebno za Srbe, i obezvređilo bi međunarodne napore u poslednjih 15 godina. Srbima treba druga vrsta kompenzacije. To jest, neophodno je sprečiti njihovu samoizolaciju, jer je to ono čemu Srbija danas teži.

Angažman EU mora onemogućiti bilo kakav pokušaj Srbije da se okrene destabilizirajućoj politici, kako zbog regiona tako i same Srbije. U novi ustav Srbije treba da se ugrade odredbe koje onemogućavaju aspiracije na bilo koju susednu zemlju.

I posle rešenja statusa Kosova ostaće frustracija, a aktuelna vlast već sada pokušava da za sve okrivi deo civilnog društva kroz veoma organizovanu i ciljanu kampanju. Zato je važno da međunarodna zajednica budno motri na procese u Srbiji kako unutrašnji razvoj same Srbije ne bi bila kompenzacija za gubitak Kosova. Tu spada i suđenje optuženima za ubistvo premijera. *Naming and shaming* odgovornih za stanje u kome se Srbija danas nalazi, posebno nakon gubitka Kosova, važan je deo procesa tranzicione pravde bez čega nema suštinske demokratizacije društva u Srbiji. To istovremeno znači i dekonstrukciju kosovskog mita, rasvetljavanje Miloševićeve politike koja je dovela do rata, i ukazivanje na elemente Miloševićeve politike prema Kosovu i Albancima koji su i danas prisutni.

Beograd
Avgust 2006

Preporuke:

1. U ovom momentu, imajući u vidu da su se otvorila nova žarišta u svetu, važno je da međunarodna zajednica ne posustane u rešavanju kosovskog pitanja, jer bi se to moglo vratiti kao bumerang;
2. Stalna medijska kampanja koja dolazi iz Beograda kondicionira eventualni izlazak Srba sa Kosova. Međunarodna zajednica i lokalni akteri na obe strane treba da se angažuju kako bi se sprečio još jedan organizovani egzodus Srba;
3. Polazeći od veoma rasprostranjene aktivnosti civilnog društva na Kosovu, u narednim mesecima je neophodno intenzivirati komunikaciju između dve zajednice kroz razne forme dijaloga, posebno na nivou mladih ljudi;
4. Zbog stabilnosti regiona, međunarodna zajednica, zajedno sa lokalnim akterima, treba da spreči podelu Kosova. Neophodna je jača i otvorenija podrška onom delu društva u Srbiji koja se otvoreno zalaže protiv podele;
5. Neophodna je značajna podrška ženskim i omladinskim grupama, te organizacijama koje se bave zaštitom ljudskih prava, kao glavnim emancipatorima u obe zajednice;
6. Posebno treba intenzivirati rad u srpskim enklavama kako bi se sprečila njihova marginalizacija u rešavanju ključnih problema srpske manjine;
7. Neophodno je podržati rad i drugih manjinskih organizacija i raditi na njihovoj konsolidaciji radi jačanja njihove političke pozicije;
8. Trening/obučavanje kosovskih parlamentarnih grupa o ključnim temama kosovskog društva, pre svega u pogledu manjinskih prava;
9. Pokrenuti Komisiju sa istinu i normalizaciju odnosa Srba i Albanaca i ostalih zajednica na Kosovu;
10. Pokrenuti programe za edukaciju mladih elita na Kosovu;
11. Na unutrašnjem planu u Srbiji treba pokrenuti javne debate o novom ustavu, odnosno o modernoj Srbiji;
12. Kroz debatu o ustavu afirmisati i položaj manjina i uticati na sadržaj državne politike u pogledu njihove integracije u širu političku, kulturnu i ekonomsku zajednicu;
13. Afirmisati rezultate Haškog tribunala (presude i sl.) kako bi se, posebno mladim ljudima, pomoglo da razumeju kontekst u kojem je došlo do tako masovnih kršenja ljudskih prava, ratnih zločina i genocida.
14. Razvijati regionalnu saradnju, pre svega, kroz komunikaciju mlađih generacija.

Položaj manjina na Kosovu

Jelena Bjelica

Uvod

„Za razliku od spora, raskol bi bio takav slučaj rasprave između (najmanje) dve strane koje ne bi mogao pravedno da se razreši...“

Žan-Fransoa Liotar Raskol

- *Etnički ekskluzivizam kao dominantni način vođenja politike na Kosovu*¹

Politika integracije i interetničke tolerancije na Kosovu je, za sada, samo deklarativna. Iako stalno ponavljanje da na Kosovu ima mesta za sve, za pripadnike svih etničkih zajednica koje žive na ovoj teritoriji, u velikoj meri doprinosi normalizaciji odnosa između Albanaca i Srba. Ipak, politika etničkog ekskluzivizma i dalje je dominantni način vođenja politike na Kosovu.

Doduše, ako se nastavi trenutni trend, odnosno davanje sve više prostora pripadnicima manjinskih zajednica, kao i sve brojniji pokušaji vodećih političkih partija (DSK, ORA) da privuku pripadnike manjinskih zajednica u svoje okrilje, Kosovo bi u skoroj budućnosti moglo da izađe iz začaranog kruga. Uz to, pozitivni trendovi koji dolaze od samih predstavnika srpske zajednice, kao novoosnovane i na Kosovu prijavljene Samostalne liberalne stranke, pokazatelj su promene političkog diskursa na Kosovu. Uprkos tome, pomenute inicijative i dalje ne predstavljaju većinsko mišljenje.

Analiza postojećeg stanja

- *Svakodnevni život i mogućnosti za ostvarivanje osnovnih prava*²

U trenutnoj fazi razgovora o statusu, politička situacija postaje sve usijanija i ovaj trend će se verovatno nastaviti kako se tok ovih razgovora bude dalje odvijao, upravo zbog toga što različite zajednice na Kosovu očekuju različite ishode ovih razgovora. Dok se albanska većina nada potpunoj i bezuslovnoj nezavisnosti od Srbije, srpska zajednica se uglavnom i dalje nada da će Vlada Srbije uspeti da izdejstvuje neku vrstu proširene autonomije za Kosovo kojom se ono ne bi odvojilo od Srbije (poslednje

¹ Deniza Kostovićova; *Kosovo: The Politics of Identity and Space*, Routledge; London; 2005.

² Svi podaci izneti u ovom delu izveštaja preuzeti su iz izveštaja za 2006. godinu Ombudspersona o stanju ljudskih prava na Kosovu.

usvajanje novog Ustava i referendum o tom pitanju). Srbi naročito podržavaju beogradski plan decentralizacije, koji uključuje veliki broj novih opština i koji nastavlja da podržava paralelni obrazovni i zdravstveni sistem koje Beograd i dalje nudi srpskoj i izvesnom broju drugih manjinskih zajednica. Ako se uzmu u obzir manje manjinske zajednice, one osećaju da u manjoj ili većoj meri moraju da biraju između ove dve strane, u zavisnosti od toga gde njihovi pripadnici žive i kakvi su im afiniteti. U nekim slučajevima, razni članovi iste zajednice biraju različite strane, kao što je slučaj sa zajednicom Goranaca koja je podeljeno podeljena na obe strane.

Osim nedavnog porasta zločina, od kojih je za neke motivacija sporna, na Kosovu ima i oblasti u kojima je ustaljen obrazac uznemiravanja i zaplašivanja Roma i Srba, naročito u povratničkim selima. Lokalni i međunarodni lideri javno su osudili sve zločine.

Važno je primetiti da je došlo do poboljšanja u smislu slobode kretanja i bezbednosti lica nealbanskih nacionalnosti, ali to takođe zavisi od regiona i određene manjinske zajednice. Sloboda kretanja za Srbe i Rome – grupacije koje su do sada najčešće bile na meti – poboljšana je do izvesne mere u regionima Priština, Gnjilane i Prizren, ali je još uvek problematična u regionima Peć i Mitrovica. Po anketi koju je Kosovska policijska služba sproveda u aprilu 2006. godine, 99% članova manjinskih zajednica izjavilo je da putuje van svojih oblasti stanovanja, 80% izjavljuje je da se oseća sigurno tokom tih putovanja i niko od upitanih nije prijavio ni jedan zločin protiv njih tokom putovanja.

Što se tiče javnog transporta, situacija je ista kao i u prethodnom periodu izveštavanja – javni autobusi prolaze kroz srpske i romske enklave, ali se u njima nikada ne zaustavljaju. Jedino sredstvo transporta za pripadnike ovih zajednica su privatna vozila i specijalni autobusi koji dva puta nedeljno saobraćaju od manjih ka većim selima ili ka Severnoj Mitrovici gde pripadnici lokalnih manjina iz drugih delova Kosova mogu da kupe namirnice i posete domove zdravlja. Iako ovi autobusi najčešće putuju bez policijske pratnje, nakon incidenata sa kamenovanjem, pratnja je privremeno obezbeđena u nekim oblastima, i tako će ostati sve dok odgovorne vlasti ne budu smatrale da se situacija smirila.

Generalno javno mišljenje pokazuje da su u poslednje tri godine 'vidljivo' poboljšao odnos prema procesu povratka. U novembru 2002. godine prema Izveštaju ranog upozoravanja koji je izradio lokalni tink tenk Rinvest institut, samo 37% od 1100 ispitanih kosovskih Albanaca složilo se sa povratkom manjina. U novembru 2004. godine, više od 60% ovih ispitanika složilo se sa procesom povratka, a taj trend i dalje raste.

Kriterijumi za obnovu kuća nisu baš uvek dovoljno jasni. Ombudsperson je kontaktirao Centralnu međuministarsku Komisiju za

rekonstrukciju zbog nekoliko slučajeva gde objektivni kriterijum nije ispunjen, ali lica kojih se ovo tiče još uvek nisu uključena u spisak korisnika.

Osim toga, nijedan poslovni objekat još uvek nije obnovljen. Razlog za odlaganje obnove kako privatnih kuća tako i poslovnih objekata, koje je Centralna međuministarska komisija istakla, jeste navodni nedostatak finansijskih sredstava za obnovu, iako je Ministarstvo za povratak i zajednice dobilo sredstva za ove svrhe od UNMIK-a.

- ***Osvrt na položaj srpske nacionalne manjine***³

Većina pripadnika manjinskih zajednica kao što su srpska, bošnjačka, romska, goranska i aškalijska, živi u selima i zarađuje za život baveći se poljoprivredom zbog toga što za njih ne postoji mogućnost da nađu druge poslove.

U isto vreme, Srbi u seoskim sredinama se često suočavaju sa problemima kada pokušavaju da obrađuju zemlju, ukoliko se ona ne nalazi u blizini njihovih domova, bilo iz bezbednosnih razloga ili zbog toga što su im zemlju zauzeli Albanci i što je oni obrađuju. Ovo je veliki problem, uglavnom za Srbe i Rome koji žive u povratničkim selima u regionima Peć, Gnjilane, ili u srpskim ili romskim selima u centralnom Kosovu, gde je sporno zemljište locirano u samim albanskim selima ili u njihovoj blizini ili u oblastima kao što su Lipljan, Priluzje ili Miloševo u centralnom ili severnom Kosovu. Pripadnici ovih zajednica žale se takođe na učestale krađe stoke i poljoprivrednih mašina. Policija nije bila u stanju da razreši većinu tih sporova i navodnih krivičnih dela.

Pomenuti strah od uznemiravanja takođe utiče na pristup određenih manjinskih grupacija, uglavnom Srba i Roma, različitim vidovima zdravstvene zaštite. Iako većina sela koja uglavnom naseljavaju članovi ovih zajednica ima svoje sopstvene centre za osnovni medicinski tretman, stanovništvo se i dalje oslanja na bolnice u Gračanici, Lapljem Selu i Severnoj Mitrovici i retko posećuje bolnice i domove zdravlja u oblastima naseljenim Albancima, čak i ako su ove oblasti ponekad geografski bliže, što takođe pokazuje da je i dalje prisutan nedostatak poverenja određenih manjinskih zajednica u većinsku zajednicu.

Ekonomska situacija na Kosovu je i dalje teška za sve stanovnike, ali je naročito složena za određene osetljive grupacije u koje se svrstavaju i manjine, čak i kada postoji izvesni porast broja članova manjinskih zajednica u okviru KPS-a. Većina manjinskih zajednica i dalje ne pripada normalnom tržištu rada, a naročito Srbi i Romi. Stopa nezaposlenosti u okviru srpske zajednice u nekim oblastima prelazi 80%. Ovo je naročito slučaj u povratničkim selima, u kojima ona doseže cifru od skoro 100%. Za članove

³ Ibid.

romske zajednice, stopa nezaposlenosti je oko 98%. Iako je tokom 2005. godine Vlada Kosova otvorila više od 90 radnih mesta za članove manjinskih zajednica na centralnom i opštinskom nivou Kosovske građanske službe, do sada niko nije zaposlen na ovim radnim mestima. Prema informacijama iz kancelarija lokalnih zajednica, u nekim enklavama su određena ministarstva povukla navedena radna mesta sa objašnjenjem da ona nisu predviđena budžetom.

Na političkoj sceni, srpska manjinska zajednica nije predstavljena na adekvatan način zbog toga što su srpski političari počeli da bojkotuju PIS pre poslednjih izbora u oktobru 2004. godine. Kada se uzmu u obzir slučajevi u kojima članovi manjinskih zajednica rade u PIS, u poslednjem izveštaju podnetom Generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija o Misiji UN na Kosovu od 5. juna 2006. godine, navodi se da njihove funkcije podrazumevaju pitanja koja se isključivo tiču manjina, na primer, pitanja povratka, ili, slučaja Srba koji rade u zdravstvu i prosveti, koji su do skoro primali plate kako od Privremenih institucija, tako i od Beograda.

Ovaj sistem dvostrukih plata stopiran je u martu 2006. godine, kada je Srpski koordinacioni centar za Kosovo i Metohiju zatražio da svi pojedinci koji istovremeno primaju plate sa teritorije Srbije i od PIS-a izaberu i zadrže samo jednu od plata. Zbog negativnih konsekvenci koje bi povlačenje sa platnih spiskova iz Srbije imalo na njihove penzije, većina Srba koji rade u prosveti i zdravstvu, njih otprilike 70% po proračunima UNMIK-a, odlučilo je da odbije plate koje su dobijali od PIS-a i sada primaju plate od odgovarajućih ministarstava sa teritorije Srbije, iako su i dalje na platnom spisku PIS-a.

Srbi, Romi i deo zajednice Goranaca korisnici su paralelnog obrazovnog sistema koji podržava i finansira Vlada Srbije, dok su korisnici kosovskog obrazovnog sistema pripadnici ostalih manjinskih zajednica kao i pripadnici većinske zajednice Albanaca na Kosovu.

Osim toga, još uvek je prisutan problem visokog obrazovanja većine članova određenih manjinskih grupacija koje ne govore albanski jezik. Uprkos UNMIK-ovim nastojanjima da se ponovo otvori Univerzitet u Prištini kao multietnička institucija, ovo se još uvek nije dogodilo. Ni UNMIK ni PIS uglavnom nisu uspeli da obezbede adekvatno školstvo i više obrazovanje na jezicima manjina, kao ni poednak pristup višem obrazovanju. Iz ovog razloga, ali i iz onih političke prirode, srpska manjina na Kosovu, kao i pripadnici drugih manjina koji govore slovenske jezike, moraju da se oslone na paralelni univerzitet u Severnoj Mitrovici, čije osoblje uglavnom čine bivši profesori, kao i bivši rektor Univerziteta u Prištini koji su tamo radili do dolaska UNMIK-a 1999. godine. Ovaj univerzitet je pod upravom Ministarstva obrazovanja Srbije i radi po planu i programu iz Srbije.

Pre martovskih nemira (2004.), preko 70% Srba ispitanih u okviru istraživanja Sistem ranog upozoravanja (EWS), smatralo je svojim glavnim problemom bezbednost i interetničke odnose. U novembru 2004. samo 35% njih smatralo je ova dva pitanja svojim glavnim problemima. U poređenju sa 36% smatralo je nezaposlenost problemom koji ih najviše muči.

Posle tri godine nadgledanja ovih trendova kroz Sistem ranog upozoravanja može se reći da je uočljivi progres napravljen u oblasti bezbednosti, samom činjenicom da ekonomsko blagostanje pomaračuje brige o bezbednosti unutar kosovske manjinske populacije.

- ***Stanje osnovnih prava u manjinskim zajednicama***

Kada se govori o upotrebi jezika manjina na Kosovu u uopštenom smislu, mora se приметiti da, iako je u teoriji srpski jezik u službenoj upotrebi na Kosovu, ovo se u praksi često ne uzima u obzir. Nivo upotrebe drugih jezika, što uključuje i albanski jezik u oblastima gde je nealbansko stanovništvo u većini, nije zadovoljavajuće. Ministarska komisija Saveta Evrope je došla do istog zaključka u svojoj rezoluciji od 21. juna 2006. godine u vezi sa situacijom u kojoj se manjine na Kosovu nalaze, istovremeno priznavši da su prisutni određeni pozitivni primeri redovne upotrebe jezika manjinskih zajednica u okviru zvaničnih tela. Savet Ministara je takođe приметio da nije bilo dovoljno političke volje niti kapaciteta što je ograničilo mogućnost osobama koje pripadaju manjinskim zajednicama da upotrebljavaju svoje jezike kako bi komunicirali sa javnom administracijom u određenom broju mesta. Ovo se takođe odnosi na privatnu upotrebu ovih jezika, naročito na upotrebu srpskog jezika, što je opet povezano sa trenutnom napetom političkom situacijom.

- ***Termin manjine, kao nepoželjan u srpskom političkom diskursu***

I dalje je приметno neprihvatanje realnosti u srpskoj zajednici na Kosovu. Naime, korišćenje termina „manjine“ kod nekih predstavnika srpske zajednice smatra se nepoželjnim. Trojica predstavnika Srba sa Kosova iz tog razloga nisu učestvovala na razgovorima održanim u Beču 8. avgusta u okviru širih pregovora o statusu Kosova. Marko Jakšić je uoči pregovora saopštio da ni on, a ni preostala dvojica predstavnika Srba iz pokrajine – Goran Bogdanović i Milorad Todorović, neće učestvovati u razgovorima sa timom iz Prištine, jer su posvećeni položaju manjinskih zajednica na Kosovu.

"O tome se može razgovarati samo u sklopu sveobuhvatnih pregovora o budućem statusu Kosova i političkom uređenju pokrajine. Prihvatiti razgovor o pravima zajednica van tog konteksta značilo bi da prihvatamo

status manjine, a narod ne može biti manjina u sopstvenoj zemlji", objasnio je Jakšić svoj bojkot pregovora⁴.

Međutim, i neki umereniji političari smatraju da termin manjine ne odgovara. „Odbili smo da iznesemo svoje mišljenje kao predstavnici manjinske zajednice, jer i međunarodnoj zajednici i kosovskim Albancima treba da je jasno da srpska zajednica mora da ima poseban status, garantovan u preambuli budućeg ustavnog rešenja i zaštićen od eventualne promene ustava. Iako je druga po veličini, srpska zajednica je etnički ugrožena na KIM i potrebna joj je institucionalna zaštita pravne, političke i fizičke bezbednosti. Oni su prihvatili naše stavove i mi smo dali sugestije na predlog platforme koje nisu obavezujuće za Prištinu, jer smo im jasno rekli da smo mi deo pregovaračkog tima Beograda“, rekao je Oliver Ivanović⁵.

- Postojeće inicijative i rad državnih institucija

Čini se da je za sada politika kosovske Vlade samo deklarativna. Naime, brojni skupovi o problemima srpske zajednice koje premijer Kosova, ali i ostali članovi Vlade posećuju prilično redovno, za sada su jedina manifestacija dobre volje. Pravljenje konkretnih koraka, kao što je otvaranje prigradske linije koja bi povezala sve enklave u centralnom Kosovu, ili bilo kakva druga vidljiva investicija u poboljšanje života kosovskih Srba za sada su samo slova na papiru.

- Položaj Roma kao manjine koja se percipira kao neprijateljska u oba društva

Kada se priča o obrazovanju romske zajednice, potrebno je reći da njihova deca ili pohađaju škole prema Obrazovnom sistemu Kosova ili pohađaju one koje pripadaju srpskim paralelnim strukturama. Visok nivo siromaštva u ovoj zajednici predstavlja ozbiljnu poteškoću u obrazovanju mladih iz ove zajednice, jer mnogo porodica ne može da priušti udžbenike za svoju decu. Što se tiče obrazovanja na romskom jeziku, neke međunarodne NVO su pokretale ovakve inicijative, ali su one do sada ostale samo na papiru. Glavni problem ovde predstavlja standardizacija romskog jezika, jer samo na Kosovu postoji 15 različitih dijalekata ovog jezika.

Što se tiče obnove bivše Romske Mahale u okolini Severne Mitrovice, SPGS i Premijer Kosova su zvanično u maju 2006. godine postavili temelje novog naselja za Rome u Romskoj Mahali u blizini Severne Mitrovice. Plan je da se sgrade dve zgrade sa 24 stana i 54 kuće do kraja 2006. godine, ali od postavljanja temelja, bilo je napretka u izgradnji ovih objekata.

⁴ Inet vesti arhiva 8. avgust.

⁵ “Samo razmena stavova“, *Danas*, 09/08/2006.

Situacija sa kampom romskih IRL u selu Plemetina se poboljšava. Krajem maja 2006. godine, UNHCR i PIS su predale stanove u ovom selu za 40 porodica koje su živele u kampu u Plemetini u veoma lošim uslovima stanovanja.

U selu Magura u Opštini Lipljan, Vlada Kosova je sagradila stambenu zgradu za raseljene Rome iz Lipljana koji su živeli u kampu u Plemetini. Stambena zgrada ima kapacitet udomljavanja 18 romskih porodica.

Trenutno ima još 40 porodica u kampu u Plemetini, uključujući i pet srpskih porodica, izbeglice iz Hrvatske, koje su raseljene još od 1990. godine. Prema UNHCR-u, ova završna grupa će se odseliti u drugu socijalno stambenu zgradu čija je izgradnja zakazana za jun 2006. godine. Kada se svim preostalim porodicama obezbedi novi smeštaj, UNHCR planira da do kraja 2006. godine zatvori kamp u Plemetini.

Zaključak

- *Separacija umesto integracije*

Iako su pre konflikta na Kosovu, Albanaci imala sopstvene škole koje su funkcionisale u takozvanom paralelnom sistemu, danas smo svedoci izmenjenih uloga. Naime, obrazovanje srpske manjine nakon rata na Kosovu prešlo je u ruke srpskih paralelnih struktura, nastalih po dolasku međunarodnih mirovnih snaga juna meseca 1999. godine u bivšu južnu srpsku pokrajinu.

I dok su paralelne strukture u Albanca, nastale početkom devedesetih, bile odgovor na ukidanje autonomije Kosovu, one se kod Srba pojavljuju kao odbijanje prihvatanja nove realnosti uspostavljene Rezolucijom SBUN 1244, kojom je Kosovo stavljeno pod međunarodni protektorat. Tačnije, prema uverenju samih kosovskih Srba, kao privremeno rešenje, dok se Kosovo ne vrati ponovo pod srpsko okrilje.

Većina kosovskih Srba koja je pre šest godina napustila Kosovo zajedno sa snagama bezbednosti i ostalim instrumentalizovanim institucijama Miloševićevog sistema, utočište je pronašla u Srbiji ili u severnom delu Kosova. Bivši predsednik Jugoslavije, Slobodan Milošević koji je posle završetka sukoba na Kosovu ostao nešto više od godinu dana na vlasti, potrudio se da zapečati sudbinu kosovskih Srba, legalizujući izmeštene pokrajinske društvene strukture, kao i organe vlasti.

Ove paralelne strukture, koje još uvek postoje u Srbiji, sastoje se od pokrajinskih izvršnih organa vlasti, zdravstva i celog obrazovnog sistema. To, pre svega, podrazumeva da ceo kadar zaposlen u ovim branšama i dalje zavisi od budžeta Srbije, iako nikome od građana Srbije nije u potpunosti jasno čemu služi, primera radi, izmešteni SUP Priština u Niškoj Banji,

izmeštena uprava zatvora Dubrave u Zabeli ili izmešteni Prištinski univerzitet u Blacu, koji je pre nekoliko godina premešten u severni deo Kosovske Mitrovice.

U svetlu najnovijih političkih događanja u vezi sa Kosovom, čini se da će kosovski Srbi još dugo ostati taoci politike Beograda koja u godini raspleta, odnosno 2006. godine nudi za rešenje kosovskog problema podelu bivše južne srpske pokrajine. Iako je reč o institucionalnoj, a ne teritorijalnoj podeli Kosova, izgleda da takva politika ima za cilj da sačuva pečat koji je ostao kao nasleđe Miloševićevog režima, umesto da ga razbije.

- ***Održavanje postojećeg stanja je izgovor za stvaranje nove Republike Srpske***

Najopasnijim se, ipak, čini da u budućnosti neće doći do kakve-takve integracije Srba u kosovsko društvo. Naime, ishod razgovora u Beču pokazuje da će Srbi ostati podeljeni od ostatka Kosova ne samo institucionalno, već i teritorijalno (stvaranje koridora povezivanjem enklava na centralnom i istočnom Kosovu). Ovakvo rešenje po svemu sudeći može da implicira stvaranje nove Republike Srpske, i samim tim nefunkcionalnog entiteta, a kasnije i države.

Preporuke

- uključivanje manjinskih predstavnika u rad kosovskih institucija. Lideri kosovskih Srba trebalo bi da pokažu malo više građanske i političke hrabrosti i da se uključe u rad kosovskih institucija
- potpuna integracija Srba i ostalih manjina u kosovsko društvo, odnosno državu, što se, pre svega, odnosi na pregovore i budućnost Kosova.
- umesto deklarativne politike, kosovska Vlada treba hitno da preuzme konkretne korake za poboljšanje životnih uslova srpske zajednice.
- Beograd mora da oduška kosovskim Srbima i da ih ostavi da razmišljaju svojom glavom.

Priština
Novembar 2006

Trenutak istine

Miljenko Dereta

Objavljivanje nezavisnosti Kosova ili ma kako već bio nazvan budući status Kosova neposredno je pred nama i to je postalo jasno čak i javnosti i Vladi Srbije. Uprkos svojoj neizbežnosti, ili upravo zbog nje, prihvatanje i priznavanje nezavisnosti Kosova ostaje veliki izazov za Srbiju, za Kosovo, za Zapadni Balkan i za celu Evropu. Kako i u kom vremenskom periodu će se ovaj proces privesti svom završetku pokazaće političku zrelost svih koji u njemu učestvuju. U toku su pregovori o budućem statusu Kosova, a da se pritom uporno odbija iskaz da je ovde reč i o budućem statusu Srbije. Isto se govorilo i o nezavisnosti Crne Gore, a da se istovremeno nezavisnost Srbije prećutkiivala. U ovim pregovorima sa srpske strane ne učestvuju predstavnici civilnog društva ni kao konsultanti a kamoli kao pregovarači. To jasno govori da pitanja položaja građana, ljudskih prava i sloboda, jednakosti, slobode kretanja i bezbednosti, nisu prioriteti za pregovaračke strane. Raspravljaju se pitanja teritorije i decentralizacije. Kao da na teritorijama nema ljudi i da decentralizovanom teritorijom ne treba da upravljaju neki ljudi. NVO iz Srbije su u više navrata pozvale Vladu da bar otvori dijalog na temu budućnosti Srbije i Kosova, a ne da proces pregovora vodi izvan očiju javnosti, bez jasno predočenih finalnih ciljeva i metoda kojima će do tih ciljeva doći.

Civilno društvo i nevladine organizacije Srbije i Kosova ne treba i ne mogu biti izuzete iz ovog procesa. Nove okolnosti postavljaju pred organizacije civilnog društva (OCD) pre svega odgovornost za uspostavljanje dobrosusedskih odnosa baziranih na poštovanju ljudskih i manjinskih prava. Za ove bazične vrednosti svako se mora boriti u svom okruženju.

Ovaj tekst nema ni nameru ni mogućnost da pruži potpunu sliku a još manje definitivnu ocenu delovanja OCD vezanih za odnose Kosova i Srbije, Albanaca i Srba. Samo ću pokušati da naznačim teme koje bi trebalo ubuduće „dubinski“ obraditi i da ponudim neke potpuno lične ocene onoga što smo radili sa obe strane vidljivih i nevidljivih granica koje su podignute oko nas. Sve ovo posle zabrinjavajućeg nalaza da u Srbiji skoro da ne postoji sistematizovana dokumentacija o ovom važnom segmentu naše prošlosti.

Ključno pitanje koje moramo sebi postaviti, jeste mogu li se novi odnosi graditi ako se prethodno ne „suočimo sa prošlošću“, ako prethodno ne analiziramo i ne utvrdimo da li postoji i kolika je odgovornost civilnog društva, posebno nevladinog sektora, za sve što se prethodnih decenija događalo? Da li se nasilje u neposrednoj prošlosti moglo izbeći da smo bili više i drugačije aktivni? Koliko su današnje tenzije i nesumnjivo

nepoštovanje ljudskih i manjinskih prava i na Kosovu i u Srbiji posledica pogrešnog delovanja OCD?

Ozbiljan, odgovoran, kritički dijalog ključni je preduslov za uspeh naše buduće dobrosusedske saradnje i razvoj demokratskih društava i Kosova i Srbije.

Polazim od uverenja da su u regionu Zapadnog Balkana mogućnosti civilnog društva da bitno utiče na državnu politiku, pa čak i na dnevno-političke događaje, još uvek veoma ograničene. U tom smislu možda bi bilo najbolje reći da su očekivanja od OCD bila nerealna a rezultati u granicama mogućeg. Državne institucije, političke elite, mediji i javnost, pa i sam treći sektor, kako domaći tako i međunarodni, istovremeno ih potcenjuje i precenjuje.

1990 – 1999

Ako se vratimo na početke krize u Jugoslaviji, u vreme Miloševićevih poseta i pretnji Kosovu, vreme otpuštanja Albanaca iz javnih ustanova, zatvaranje rudara u rudnike, štrajkove, videćemo da osmišljenog angažmana i reakcije civilnog sektora u Srbiji, osim u izolovanim pojedinačnim slučajevima, zapravo nije bilo. Ovo se može objasniti činjenicom da je početkom devedesetih civilni sektor u Srbiji tek bio u nastanku, da je bio pre svega okrenut obračunu sa Miloševićevim režimom i da se zadovoljavao formalnim osudama onoga što je Miloševićev režim činio na Kosovu. Možda je razlog za pasivnost proistekao iz svesti o složenosti kosovskog problema i nemoći da se sagledaju i predlože rešenja koja bi zadovoljavala obe strane. U tom slučaju, ovo bi bio pokazatelj zrelosti civilnog društva u Srbiji, jer je „svedena“ reakcija zapravo oslikavala realnu snagu sektora u tom trenutku, a izbor prioriteta prilagođenje i racionalno trošenje ograničenih ljudskih kapaciteta.

Istovremeno, objektivni posmatrači iz Srbije bili su zadivljeni sposobnošću Albanaca na Kosovu da uspostave paralelno društvo sa svim institucijama, društvo koje je funkcionisalo i već tada bilo potpuno nezavisno od Srbije i raznih Jugoslavija. U više navrata OCD iz Srbije su izražavale iskreno poštovanje prema tada nenasilnom metodu borbe za ostvarivanje legitimnog političkog cilja. Nažalost, često smo bili svedoci toga da su aktivnosti ili pasivnost i političkih partija i organizacija civilnog društva na Kosovu išle u korist Miloševićevog režima i zapravo usporavale napore tadašnje opozicije u Srbiji da se režim obori. Ostaje nam samo da nagađamo da li bi nešto fleksibilniji pristup dobijanju nezavisnosti bar smanjio broj ljudskih žrtava 1999, 2000 pa i 2004 godine.

Ono što se sasvim sigurno može konstatovati jeste da su u prošlosti postojale veoma siromašne forme saradnje između civilnog sektora Srbije i

civilnog sektora Kosova. Ta saradnja se najčešće odvijala izvan teritorije i Srbije i Kosova i manje više se svodila na razgovore u kojima je iskazivana potreba i dobra volja za saradnjom na konkretnim projektima koja se potom gotovo nikada nije ostvarivala u praksi. Treba priznati da su inicijatori ovih kontakata uglavnom bili strani donatori i da je sa obe strane u njima učestvovao veoma mali broj pojedinaca i organizacija. Ti kontakti odvijali su se uglavnom za konferencijskim stolovima, dakle bez zajedničkih akcija na terenu i bez uključivanja šire javnosti. Čak i oko tih konferencijskih stolova dolazilo je do čestih razočaranja koja su, gledano sa srpske strane, proizilazila iz apsolutno nefleksibilnog, čvrsto jednogumnog, nepokolebljivog, isključivog ponavljanja reči nezavisnost. Pritom sam ja lično imao utisak da je za mnoge kolege sa Kosova prvi preduslov da uopšte sednu sa nama oko pomenutih stolova bio da i mi, iz Srbije javno, bez rezerve i rasprave podržimo nezavisnost Kosova. Ponekad mi se činilo da ni to nije dovoljno. Oni su zastupali zvanične stavove svojih političkih partija a mi smo govorili u svoje ime ili u ime svojih organizacija. U svakom slučaju govorili smo suprotno zvaničnoj politici. To naprosto nije bila zdrava osnova za razgovor «civilnih društava».

U ovim dijalozima su početkom devedesetih izuzetno aktivni bili Beogradski krug i Centar za antiratnu akciju koji su vremenom svoje aktivnosti koncentrisali na posledice ratova u Hrvatskoj i Bosni i na rušenje Miloševićevog režima. Posebno mesto u srpsko-kosovskim NVO odnosima zauzimaju Nataša Kandić i, nešto kasnije, Sonja Biserko koje su svoje i aktivnosti svojih organizacija u to vreme posvetile isključivo neposrednoj zaštiti Albanaca od terora srpske policije i vlasti. Zbog toga su kroz neprekidnu političku i medijsku propagandu u Srbiji bile i još uvek su proganjane i satanizovane. Na izvestan način osuđuju ih i mnoge OCD, smatrajući ih odgovornim za lošu sliku trećeg sektora u javnosti. Prihvatanje raznolikosti civilnog društva jedno je od pomirenja koje nam predstoji.

Razlozi za niski intenzitet saradnje proističu iz objektivnih okolnosti čije uzroke treba tražiti u odsustvu političke volje, nedostatku prave podrške i medijacije ovog dijaloga od međunarodnih institucija, u pritisku lokalne sredine koji je uključivao pretnje fizičkom likvidacijom, i u medijskim manipulacijama. Od svega navedenog, meni se čini da je saradnja, pre svega, bila otežana političkim pritiskom koji je vršen na civilni sektor na Kosovu kako među Albancima tako i među Srbima. Osim toga svesno se izbegavalo suštinski kritički dijalog i insistiralo se na površnoj pristojnosti. Pamtim razgovor za jednim od okruglih stolova kada me je kolega i prijatelj iz Prištine pitao: «Da li si ti svestan da smo mi živeli u aparthejdu?». «Naravno da sam svestan ali sam svestan i da vi u ovom trenutku gradite isto društvo u kome postoji aparthejd.» Njegov odgovor još uvek čekam.

Tokom svih ovih godina NVO sektor u Srbiji je održavao kontakte sa pojedinim NVO na Kosovu (pre svega treba pomenuti Postpesimiste, ljude oko Vetona Suroija, Kohe, Kosovsku akciju za Građansku Inicijativu, Majku Terezu i još neke). Zanimljivo je uočiti činjenicu da se kontakt iz Srbije gotovo isključivo održavano sa albanskim organizacijama na Kosovu, a da uopšte nije postojao sa Srbima u tada autonomnoj pokrajini. Mnogi će to tumačiti nepostojanjem OCD među srpskim stanovništvom na Kosovu, ali iz toga neizbežno proističe pitanje zašto civilno društvo iz Srbije i civilno društvo Albanaca na Kosovu nije učinilo ništa da se i među kosovskim Srbima pokrene udruživanje oko zajedničkih problema, da im se pomogne da registruju NVO kao moguće posrednike i pokretače toliko neophodnog dijaloga između dve suprotstavljene strane? Srbi na Kosovu su naprosto prepušteni Miloševiću i srpskim nacionalističkim strankama.

Kao primer politike „što gore u Srbiji to bolje za nezavisnost“, navešću da su prilikom parlamentarnih izbora u Srbiji u nekoliko navrata pokušani dogovori sa albanskim partijama da ograničenim učešćem svojih birača onemoguće izborne krađe Miloševićevog režima i omoguće izbor opozicionih poslanika u skupštinu Srbije. Naš argument je bio da je apsolutna kontrola glasanja najjači dokaz snage i odlučnosti Albanaca da ostvare svoj cilj i da se ta poruka šalje i Miloševiću i tadašnjoj opoziciji. Odgovor sa druge strane uvek je bio ili tišina ili odbijanje uz konstataciju da se opozicija u Srbiji zapravo ne razlikuje od samog Miloševića. Od trenutka kada je na Kosovu došlo do radikalizacije, do pojave UCK i do oružanih sukoba, reakcije u delu civilnog sektora u Srbiji bile su usmerene pre svega na osudu nasilja Miloševićevog režima ali i na izražavanje zabrinutosti i osudu činjenice da su albanske političke partije napustile nenasilni metod borbe.

1999 i posle

Poseban trenutak u delovanju NVO u Srbiji povodom Kosova jeste period bombardovanja 1999. godine, kada su se NVO udružile u “YU Action Group» i uprkos uvođenju ratnog stanja, dakle, i ratne cenzure i sudstva, javno izrazile svoj protest zbog Miloševićeve politike na Kosovu, ali i zbog bombardovanja kao metode kojim taj problem pokušava da se reši. Posebno važnim smatram otvoreno pismo Albanskim prijateljima na Kosovu koji su formulisale članice YU Action Group. To je bio poziv za mir, poziv predstavnicima civilnog društva da se suprotstave ratu i poziv na saradnju. To pismo naišlo je na očekivane reakcije u Beogradu, gde su NVO ponovo svrstane među izdajnike, strane plaćenike itd. Na Kosovu je javno izražena sumnja u iskrenost naših stavova i zamerala nam se nedovoljna oštrina osude Miloševićevih zločina. Međunarodne organizacije su celu stvar uklopile u

potpuno crno-beli ram u kome je činjenica da NVO iz Srbije osuđuju bombardovanje tumačeno kao podrška Miloševiću. Istu sudbinu zadesilo je pismo koje smo objavili povodom ubistva Fehmija Aganija u maju 1999. godine.

Po završetku vojnih sukoba i povlačenja policije i vojske sa Kosova kao i dolaskom velikog broja interno raseljenih Srba na teritoriju Srbije, započela je nova faza nepostojanja odnosa između civilnih društava Srbije i Kosova. Naime, sporadične i pojedinačne aktivnosti pre svega Helsinškog odbora u Srbiji, ostataka Postpesimista i Fraktala, Inicijative mladih za ljudska prava i pojedinih istaknutih pojedinaca iz javnog života, ne mogu se smatrati osmišljenom politikom i suštinskom aktivnošću koja može doneti ozbiljne pomake u odnosima između Srbije i Kosova, i Srba i Albanaca na Kosovu. Mogući uticaj je umanjen potpunom medijskom blokadom u Srbiji koja ima za cilj da uskrati srpskoj javnosti informacije o bilo kom obliku uspešne saradnje sa Kosovom. Sada je politika «što gore to bolje za nas» prešla na srpsku stranu. Istovremeno se pokušava razbiti medijska blokada, pre svega o postojanju relativno normalnih ali veoma intenzivnih ekonomskih odnosa koji postoje između dva poslovna sektora. Istraživanje koje su zajedno sprovedeli Evropski pokret u Srbiji i KIPRED iz Prištine pokazalo je da su trgovinski i ekonomski odnosi daleko intenzivniji nego što su to spremne da priznaju vlasti u Srbiji i na Kosovu. Ovi podaci nisu bili dostupni javnosti, što dokazuje da primeri normalnih odnosa još uvek nisu potrebni ni jednoj ni drugoj strani.

Očigledna je nemoć svih institucija države i nespremnost svih političkih partija u Srbiji da se suoči sa realnošću da je Kosovo već šest godina potpuno nezavisno od Srbije, da su Srbi na Kosovu danas izrazita manjina, da međunarodna zajednica nema rešenje koje ne bi bilo presedan i da suštinski kontakt između dva civilna društva zapravo ne postoji. U Srbiji svako pominjanje realne nezavisnosti Kosova i njenog formalnog priznavanja nailazi na zid nepokolebljivog odbijanja. Tako je izveštaj Grupe za Balkan koji je predviđao i predlagao nezavisnost, ali kroz skoro desetogodišnji proces, bio dočekan «na nož», dok je Goran Svilanović kao član te grupe postavljen na stub srama i «linčovan» u javnosti. NVO iz Srbije pred svoje političke elite postavljaju naizgled jednostavno pitanje: Kako zamišljate život u Srbiji i na Kosovu u kojem Albanci kao jednakopravni građani učestvuju u svim fazama političkog odlučivanja i svim aspektima svakodnevnog života? Zaprepašujuće je odsustvo hrabrosti i političke odgovornosti koje se ogleda u izbegavanju odgovora na to jednostavno pitanje. Pa ipak, danas smo svedoci stidljivih pokušaja da se oni koji ne misle kao zvanična politička Srbija i kao zvanično političko Kosovo, povremeno susreću i bar razmenjuju mišljenje o alternativnim rešenjima koja bi bila kompromis uz minimalne ustupke i jedne i druge strane.

Moramo se hrabrije i intenzivnije posvetiti uspostavljanju raznovrsnih međusobnih odnosa, posebno kada imamo u vidu novi, sveže usvojeni Ustav Srbije. Njegova preambula koju mnogi doživljavaju kao smokvin list iza koga će srpska Vlada sakriti svoj pristanak na nezavisnost Kosova zapravo je pretnja regionalnoj stabilnosti i potencijalni povod za trajne tenzije sa nepredvidivim tragičnim posledicama. Formiranje NVO, ojačavanje, osamostaljivanje i uključivanje srpske manjine u ove procese prvi je korak koji moramo zajednički preduzeti. Verujem da smo bar ovu lekciju iz prošlosti naučili i da smo sposobni da grešku ne ponovimo.

Preporuke

Od mene je traženo da tekst sadrži i određene preporuke za budućnost i tim povodom želim samo da nabrojim prioritete, kako ih ja vidim, uveren da su OCD i u Srbiji i na Kosovu sposobne da same odluče da će, koliko, kako i zašto saradivati. S obzirom na to da dolazim iz Beograda više ću «preporučivati» srpskoj strani gde i sam mogu neposredno da doprinesem.

Po meni mir u regionu i susedstvu kao nepromenjivo stanje dovoljan su povod da NVO Kosova i Srbije preuzmu bar deo odgovornosti za normalizaciju odnosa, jer političke partije očigledno na to nisu spremne. Po mom mišljenju, treba pre svega raditi na ojačavanju dijaloga unutar samog Kosova, dijaloga između Albanaca i Srba. Drugi prioritet vidim u pokretanju javnog dijaloga sa predstavnicima Albanaca sa juga Srbije oko njihovih prava i stvaranja uslova za njihovo ravnopravno uključivanje u politički život Srbije. Za to ne treba očekivati podršku političkih elita kao ni podršku medija koje te elite kontrolišu. Dakle, uslovi za taj dijalog su veoma otežani i mora se insistirati bar na sistemu međusobnog izveštavanja i uspostavljanja foruma za dijalog na lokalnom nivou.

Mora se pružiti organizovana pomoć i podrška onim srpskim pojedincima i političarima sa Kosova koji se zalažu za učešće u institucijama kosovske vlasti. Istovremeno, albanska strana mora promovisati toleranciju prema srpskoj manjini i bezuslovno i konsekventno osuđivati i sprečavati pojave nasilja.

Civilno društvo može mnogo da učini i na informisanju međunarodnih institucija o postojanju duboke i suštinske razlike između spremnosti političkih elita i spremnosti civilnog društva da prihvate realnosti Kosovske nezavisnosti. Samo dobro obaveštena međunarodna zajednica može sagledati svu složenost ovog problema i možda pronaći metode očuvanja stabilnosti u regionu.

Posebno pitanje koje otežava procese normalizacije odnosa između Kosova i Srbije i njihovih civilnih društava jeste potcenjivanje problema jezika kojim se komunicira. Ne može se i ne treba očekivati spremnost

Albanaca da se razgovara na srpskom jeziku kao što se ne može i ne treba očekivati spremnost Srba na Kosovu da isključivo koriste albanski u javnoj komunikaciji. Pitanje jezika i obrazovanja trebalo bi staviti u centar svih planova i prioriteta i pokušati iznaći «koheziono» rešenje koje će na tom formalnom nivou olakšati komunikaciju dva naroda.

Pregovaračima koji nikoga ne čuju ipak treba reći da pregovore treba redukovati na tri celine. To su: zaštita ljudskih i manjinskih prava Srba na Kosovu, što uključuje garancije njihove bezbednosti i zaštitu kulturnih spomenika. Druga tema trebalo bi da bude uspostavljanje ekonomskih i trgovinskih odnosa. Po mom mišljenju, treća tema mora da bude maksimalno uključivanje Albanaca sa juga Srbije, i pre svega iz Preševske doline, u politički život Srbije, intenziviranjem ekonomske pomoći i praktičnim sprovođenjem političkog principa njihove reprezentativnosti u skupštini Srbije, čime se radi na njihovoj ravnopravnosti kao građana Srbije. Samo na taj način i kroz poštovanje njihovih prava može se isto tražiti i očekivati za Srbe na Kosovu.

U što kraćem roku pregovore treba privesti kraju sa idejom da će nam to pomoći oko intenziviranja procesa Evropskih integracija i normalizaciju odnosa u regionu i sa Evropskom Unijom.

Vlada se mora jasno ograditi od svih najava nasilnog ulaska na Kosovo i odlučno sprečiti svaki pokušaj očuvanja teritorije ratnim dejstvima.

I srpskim i kosovskim medijima samo treba reći da je njihova odgovornost ogromna i da je dovoljno da budu profesionalni i nezavisni.

Umesto zaključka

Neka nam je sa srećom!

Beograd
Oktobar 2006

Pravna država ili vladavina prava – Top 10

Saša Gajin

I Uvod (koji i ne mora da se pročita)

Teško je onome ko živi u labavoj ili nepravnoj državi da govori o idealu vladavine prava. Jer, pravna država nije samo pravno-teorijska kategorija, nije samo predmet istraživanja o kojem se vode nepristrasne akademske rasprave – ona predstavlja mnogo više od toga, ona je iskustvena. Pravnu državu osećate na sopstvenoj koži, vi znate da li ona postoji ili ne, vi je ili vidite ili je ne vidite. Ako je tu oko vas, čini vam se da možete da je opipate. Ako nije, ili postoji samo u naznakama, fragmentima, ako više čujete da o njoj pričaju nego što je vidite golim okom, vi ćete to sasvim sigurno znati, iako niste pravnik.

Dakle, pravnu državu je potrebno posmatrati, pre svega, kao kulturološki a ne pravni fenomen, kao obrazac ponašanja, a ne pravno pravilo ili princip. Pravnici su naravno uvek spremni da pruže zainteresovanima svoj pogled na temu – da objasne šta je to pravna država, u kojoj zemlji i kod kog filozofa ili teoretičara je prvi put upotrebljen taj izraz, da ponude njenu definiciju i analiziraju elemente pojma, da se spore oko toga da li su i ljudska prava, demokratija i nezavisno pravosuđe takođe sastavni delovi pravne države, rečju, da pokušaju savesno i stručno da zarade svoju koricu hleba.

Problem sa profesorima teorije prava je, međutim, u tome što oni nemaju publiku. Osim njihovih studenata, a i oni samo dok moraju, niko drugi nije ozbiljno zainteresovan za to šta oni imaju da kažu o pravnoj državi. Ali, to ne znači da ljudi nisu zainteresovani za samu pravnu državu. Naprotiv, oni su za nju životno vezani, oni u njoj žive ili ako nje nema, oni žive bez nje, van nje, bez obzira na nju. Ljudi žele da se snađu u životu, da prođu što bolje, da uspeju, da zbrinu sebe i svoje, žele da im bude dobro u zajednici u kojoj žive. Ako u toj zajednici vlada pravo, oni će to pravo poštovati, pokoravaće mu se, igraće po pravilima igre koja su unapred zakonom predviđena. Biće im neprijatno ako postupe na nedozvoljen način i plašiće se prava. Biće tu uvek i onih koji se ne priklanjaju vladajućem modelu ponašanja, ali oni će biti malobrojni i uz to lako može da se desi da ih zbog tog izbegavanja prava stigne nešto loše.

Suprotno tome je u zajednici u kojoj pravo postoji više na papiru nego u životu. Tada čovek, pojedinac, igra malo po pravnim pravilima, a malo bez njih. Pravo mu tu dođe kao neki orijentir za jedno od dva ili više mogućih modela ponašanja. Neki će se u toj zajednici povinovati naređenju prava, dok će drugi, često i masovno, izazivati pravo, prkositi mu, nađaćavati se sa njim, izrugivati mu se, ignorisati ga, ustezati se od njega, tražiti

saveznike u borbi protiv njega, objavljivati pobjedu nad njim. Manji broj njih će živjeti u sukobu sa zakonom, to su oni koji ne vole pravo, njegovi apsolutni neprijatelji. Većina će postupiti protivpravno kada ih na to nužda natera, ma koliko često to bilo, kada ne mogu na drugi način da ostvare svoj cilj, odnosno kada shvate da je tako bolje, bezbolnije, efikasnije.

U toj zajednici cilj čovjeka ostaje isti – onaj koji traži dozvolu, ili čija je žena u drugom stanju, ili koji se sudi ili kome sude ili koji sudi, ili ministar, predsjednik, poslanik, policajac, opštinar, svi oni žele nešto u životu, jedino što nekada do tog nečega dolaze tako što ne postupaju u skladu sa zakonom. I to je onda njihovo prirodno okruženje. Ako ih pitate da li je to opravdano, reći će: »jeste ako vas ne uhvate!«. To je prosto normalno, kako bi inače, kako drugačije!? I zato je onima koji žive u Srbiji veoma teško da govore o pravnoj državi, ako razumete šta hoću da kažem. Oni ne znaju za drugo: ni za bolje, ni za gore.

II Kako jeste – Top10

Labava pravna država se razlikuje od čvrste pravne države kao što se Srbija razlikuje od Švedske, ili kao što se Yugo45 razlikuje od Volvoa S40. Dakle, to i dalje nije Burma niti su ono volovska kola. Kada u Burmi opozicija traži izbore, vojna hunta im posle desetak godina to i dozvoli. Kada na izborima opozicija pobedi, hunta pozatvara prvake opozicije tako da su i dan danas u zatvoru. Ali, Srbija nije ni Švedska – u Švedskoj prvakinji opozicije u Burmi, gospođi Aung San Suu Kyi, koja je još u zatvoru, dodele Nobelovu nagradu za mir.

U Srbiji je drugačije: kada je prošle godine došlo vreme za nove parlamentarne izbore za Skupštinu Državne zajednice Srbija i Crna Gora, politički prvaci obe članice zajednice lako su se dogovorili da se izbori odlože na neodređeno vreme. Istekao im je poslanički mandat, pa šta! Nema uslova za održavanje izbora, a oni su ionako već izabrani, što ne bi sami nastavili da se bave usvajanjem zakona. Istina je da više nemaju legitimitet, ali ni ta državna zajednica ga nema, za godinu dana će referendum u Crnoj Gori, pa ćemo posle toga videti šta dalje! Da SCG još postoji, ovaj događaj zauzeo bi daleko bolju poziciju na Top10 listi primera kako to izgleda živeti u »labavoj pravnoj državi« – ovako, stvar je *passé*, dovoljno je i 10. mesto.

9. mesto: *Ex* vicepremijer koji šalje specijalce na Komisiju za hartije od vrednosti. Neko bi rekao da je i to *passé*. Možda jeste vicepremijer lično, ali ne i događaj koji verno i, što je još ređe – vidljivo, reflektuje odnos izvršne vlasti prema tzv. »četvrtoj grani državne vlasti«. Tu četvrtu vlast čine brojne komisije, poverenici, saveti i sl., koji bi trebalo, nezavisno od drugih grana državne vlasti, da se brinu o zaštiti pojedinih sloboda i prava (npr. slobode pristupa informacijama, prava u oblasti radiodifuzije), da ustanove

individualnu odgovornost (npr. za nepoštovanje ljudskih prava u prošlosti, tzv. »lustracija«), ili da prosto uređuju odnose u naročito važnim oblastima (npr. u oblasti hartija od vrednosti).

Elem, u slučaju privatizacije fabrike mineralne vode “Knjaz Miloš” iz Arandjelovca, afera je kulminirala 11. avgusta 2004. godine poništavanjem učešća jednog od ponuđača “Apurne” (zajedničke firme francuskog Danone i Vlade Divca), u postupku preuzimanja akcija Knjaza Miloša, od Komisije za hartije od vrednosti. Nezadovoljna odlukom Komisije, koja je jedina zakonski ovlašćena da donese odluku ove vrste, koju je dalje bilo moguće napadati pred nadležnim sudom, vlada Srbije je na hitnoj sednici naložila tužilaštvu da ispita privatizaciju “Knjaza Miloša“. Članovi Komisije koji po zakonu imaju položaj sličan položaju sudija, privedeni su na saslušanje u specijalnu jedinicu policije, Upravu za borbu protiv organizovanog kriminala (UBPOK). Predsednik Komisije, Milko Štimac svedočeći nakon toga pred Anketnim odborom Skupštine Srbije objasnio je da je na dan kada je Komisija trebalo da odluči čija ponuda je najbolja, dobio preko 100 telefonskih poziva, kao i da su ga zvali i potpredsednik vlade Labus i Predrag Bubalo, tadašnji ministar za privredu. Za našu priču nije vredna spomena informacija da predsednik Komisije nije završio u UBPOK-u kao ostale njegove kolege, već u kardiovaskularnoj klinici.

Kada je već reč o nezavisnim telima koja pripadaju četvrtoj grani državne vlasti, izbor za Top10 pada na dva slova: Republička radiodifuzna agencija (RRA) i Lustraciona komisija. Ako za oba slova nema mesta na listi, pitanje je kako se odlučiti za jedno!? Dugo vremena se i o jednom i o drugom telu govorilo kao o zombijima – nisu se bavili poslom radi koga su ustanovljeni, nisu raspodeljivali dozvole za emitovanje programa radio i televizijskim stanicama, nisu utvrđivali odgovornost za kršenje ljudskih prava, nisu radili ništa, postoje, a ne postoje. Na zaprepašćenje svih, posle više godina RRA ožive i tako sebe ugura na mesto br. 8.

8. mesto: RRA.

Četiri godine nakon usvajanja Zakona o radiodifuziji kojim je RRA osnovana, i nakon dva protivzakonita imenovanja članova njenog rukovodećeg tela, Saveta Agencije, prionulo se poslu odlučivanja o tome koje stanice će dobiti dozvolu za emitovanje radio i televizijskog programa. Bez ulaženja u detalje, sa fokusom na najbitnije činjenice sa stanovišta naše teme, evo kako je izgledalo odlučivanje o tzv. nacionalnim tv frekvencijama:

- uslovi i kriterijumi za izdavanje dozvola za emitovanje tv programa za čitavu teritoriju Srbije određeni su dva i po meseca nakon raspisivanja konkursa – konkurs je objavljen 25. januara 2006, a kriterijume za izdavanje dozvola Savet RRA određuje tek 5. aprila 2006. godine, što sam konkurs od početka čini nepunovažnim;

- umesto da se u odlučivanju rukovodi isključivo kriterijumima definisanim u Zakonu o radiodifuziji, Savet RRA svoju odluku zasniva na kriterijumima kojih nema u zakonskom tekstu, odnosno onim koji je sam izmislio – »lepeza potreba TV publike u Srbiji«, i time tu odluku čini protivzakonitom;
- odluka o dozvolama doneta je bez obrazloženja, što će za svakoga ko se razume u pravo značiti da je ta odluka nepunovažna – Savet RRA ipak smatra drugačije: oni prvo kažu da odluka neće biti obrazložena, pa onda da obrazloženje neće biti javno saopšteno, pa onda da Savet neće izneti sve razloge koji su opredelili odluku, jer u obrazloženju »nije moguće čak ni pomenuti sve bitne činjenice do kojih je došla RRA«;
- a onda, predsednik Saveta se poverava nedeljniku *Evropa* (4. maj 2006.), da je sam predložio jednoj tv stanici da dozvolu za emitovanje traži po pola sa drugom tv stanicom, i da je ta kombinacija uspela na konkursu!

Ima toga još mnogo kod RRA, povodom ovog konkursa i povodom drugih stvari, ali nema mesta na ovom papiru – moramo dalje, na mesto br. 7!

7. mesto: Ustavni sud Srbije na braniku klerikalizacije društva.

Verske zajednice su u XXI veku u Srbiji postale političke organizacije čiji predstavnici učestvuju u vršenju vlasti – uzmite samo kao primer sastav članova Saveta RRA. Ali i više od toga, verske zajednice su se od početka, od jeseni 2000, svom silinom obrušile na sekularnu državu i ustavni princip odvojenosti crkve od države i to, pre svega, na dva koloseka, na vojnom i vaspitno-obrazovnom. Kada je stvar ušla u završnu fazu, nevladine organizacije su zatražile od Ustavnog suda Srbije kao najviše sudske instance i garanta pravnog poretka zemlje, da proglasi neustavnim zakon kojim je pravo da organizuju časove veronauke u državnim školama dato izabranim crkvama i verskim zajednicama. Tada se još smatralo da bi odluka Ustavnog suda koja bi insistirala na ustavnom principu laičke i nepristrasne države mogla da zaustavi klerikalizaciju društvenog i političkog života. Umesto toga, i zasenivši u potpunosti labavo razumevanje pravne države u klasičnom pravosuđu, Ustavni sud 4. novembra 2003. izražava sledeći stav: zakonski propisi o uvođenju veronauke u državne škole nisu diskriminatoriski, odnosno ne narušavaju princip ravnopravnosti verskih zajednica, jer zakonska rešenja »ne lišavaju nijednu versku zajednicu prava na samostalno izvođenje verske nastave ukoliko žele da je samostalno finansiraju, ali isto tako, ne nameću ni državi obavezu da finansira versku nastavu za sve verske zajednice«.

Dakle, van državnih škola sve verske zajednice mogu da organizuju versku nastavu, naravno, ukoliko imaju pare. Država će finansirati organizovanje verske nastave u državnim školama samo za one verske zajednice za koje ona to želi. U tome nema ničega što je protivustavno.

Vladika Pahomije se pravnosnažno oslobađa optužbe za protivprirodan blud nad dečacima zbog nedostatka dokaza.

6.mesto: Paljevina džamija u Nišu i Beogradu.

Od onih crkava i verskih zajednica koje su državi mile, koja je najmilija? Možda bi sledeći primer mogao da pomogne da dođemo do istine. Nakon događaja od 17. marta 2004. godine, kada su kosovski Srbi bili izloženi etnički motivisanom nasilju, huligani su u znak odmazde i u direktnom tv prenosu spalili džamije u Nišu i Beogradu. Poslepodnevni pir u Nišu je za policiju bio iznenađenje, tako se govorilo. Ali šta se onda desilo u Beogradu, zašto su dopustili da huligani spale i tu džamiju, i to više sati nakon događaja u Nišu i uprkos otvorenim pretnjama koje su se čule sa televizije? Da li je moguće da gledalac tv programa zna više o planiranom napadu na džamiju u centru Beograda od policije koja je dužna da ovaj objekat zaštiti? Tek kasnije, godinu i više kasnije, jedan bivši policijski vrhovnik, javno je pričao o tome da je policijskim snagama te noći u Beogradu bilo naređeno da ne intervenišu, čak je na televiziji bio emitovan i snimak tog naređenja.

U decembru 2005. učestvovao sam na predavanjima o antidiskriminacionom zakonodavstvu za sudije u Palati pravde u Beogradu. Jednoj od sutkinja bilo je veoma stalo da do kraja isprati sva predavanja. Ostali smo do kasno poslepodne zajedno, i kada se poveo razgovor o krivičnopravnoj zaštiti od diskriminacije, jednoj od poslednjih tema, i to baš na primeru paljevina džamija, naša koleginica zatražila je reč: »ona je bila istražni sudija, ispitivala je one koji su privedeni zbog tog događaja, svi su joj rekli jednu istu stvar – oni nisu znali šta pale, oni nisu ni znali da postoji džamija u Beogradu, oni i ne znaju kako su došli tamo, pominjali su neki kamion koji ih je pozvao da ga prate i tako su idući za njim stigli do džamije, ali nisu znali da je to džamija, samo su bili besni zbog dešavanja na Kosovu i to je to!«

Znate li kako možete da budete sigurni da je ova priča istinita – u nju je poverovao javni tužilac! Umesto da optužene tereti za krivično delo izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora i netrpeljivosti, javni tužilac zbog paljevina džamija u Nišu i Beogradu podiže optužnicu za krivično delo učestvovanja u grupi koja vrši nasilje. Kao da se radi o jednom od običnih nestašluka fudbalskih navijača.

Svi navedeni primeri su anegdotskog karaktera. Fini pojedinačni slučajevi od kojih neki čitaocu mogu čak i osmeh da izmame – što je vremenska distanca veća, to je slučaj br. 10 smešniji! Prvih pet mesta na listi rezervisano je međutim za primere koji govore o velikom broju pojedinačnih slučajeva ogrešenja o pravne norme. Pravilo je da pravni poredak može da funkcioniše samo onda kada je povreda prava incident, a ovde se radi o suprotnom, o masovnoj povredi prava, i to onda nužno izaziva svojevrsnu pravnu mučninu za koju je veoma teško naći lek.

5. mesto: Sabotiranje primene Zakona o slobodnom pristupu informacijama. Srbija je među poslednjim zemljama u Evropi donela Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, tek u novembru 2004. godine. Smisao ovog Zakona je da javnosti uopšte, te pojedincima, novinarima i štampi, omogući kontrolu rada organa javne vlasti i to tako što će ove organe obavezati da dostavljaju informacije o svom radu svakome ko je za njih zainteresovan. U cilju uspešnije primene Zakona, a prema najvišim pravnim standardima u ovoj oblasti, ustanovljen je i novi nezavisni organ četvrte vlasti, Poverenik sa svojom službom, koji ima zadatak da se brine o zaštiti prava garantovanih zakonom.

Jedna od njegovih zakonskih obaveza jeste i da podnosi prekršajne prijave protiv prekršilaca zakonskih odredbi, tj. onih organa javne vlasti koji po zahtevu nisu dostavili tražene informacije. Pretpostavka zakonodavca je da oni koji ignorišu Zakon, koji se prave ludi, koji po primljenom zahtevu ćute ili promaše rok ili daju nepotpune ili pogrešne informacije, moraju da plate kaznu i to iz sopstvenog džepa, kao kada pređu ulicu na crveno ili kada ne vežu pojas u kolima. Za nešto više od godinu dana svog operativnog rada, Poverenik za javne informacije je podneo više od pet stotina prekršajnih prijava organu nadležnom za vođenje prekršajnog postupka i kažnjavanje – Ministarstvu nadležnom za poslove kulture i medija. Od svih ovih prijava, Ministarstvo do sada nije procesuiralo niti jednu jedinu!

Srbija je visokorangirana zemlja sveta po korupciji. Čini se da nema nijedne grane državne vlasti i nijednog sektora društvenog života koji nije zahvaćen ovom ozbiljnom bolešću. Od brojnih primera, po svom domašaju i učestalosti izdvajaju se dva.

4. mesto: Korupcija u vezi sa izgradnjom zgrada i stanova. Oni koji grade u velikim gradovima, kao i njihovi advokati, pričaju da je nemoguće podići zgradu, odnosno dobiti sve potrebne dozvole, bez davanja supstancijalnog novčanog priloga nizu moćnika u lokalnoj zajednici. Mnogi zlobnici tvrde da je stvar sistemskog karaktera, pa čak i da se partijski fondovi, proporcionalno učešću u vršenju vlasti na lokalnom nivou, pune iz sredstava onih koji bi da se obogate izgradnjom i prodajom stanova i poslovnog prostora. Kao pravnik, ja u to ne verujem jer iza takvih paušalnih optužbi ne stoji niti jedna jedina odluka nadležnog suda ili drugog organa – ako u lokalu niko nikada nije odgovarao za korupciju, onda bi to trebalo da znači da nje i nema.

3. mesto: Korupcija u ginekološko-akušerskim klinikama. Za razliku od prethodne, ova korupcija je vidljiva, za nju zna svako, čak i onaj koji nikada nije bio trudan. Mali je broj očeva koji su se drznuli da odbiju da časte akušera/babicu/anesteziologa (100, 250, 300, pa i više), pošto se sve završilo dobro ili, pak, loše. Čak i ako nisu prisustvovali porođaju oni će zaračunati kao da jesu – znam mnogo mama koje su platile porođaj lekaru sa

kojim su imale dogovor i koji im se nije pojavio na porođaju. Sećate se onog DiPjetra, italijanskog javnog tužioca koji je u jeku borbe protiv korupcije sredinom devedesetih rekao: »Držite me ljudi, uhapsiću celu Italiju«! E, njemu ne bi trebalo dati posao u Srbiji, jer ćemo ostati bez porodilišta.

Čast da zauzmu prva dva mesta na Top10 listi pripada onima koji pravno ne postoje – nevidljivim subjektima i objektima.

2. mesto: Milion nelegalnih objekata. Dakle, nazad u sferu građevinarstva. Računa se da u Srbiji postoji više od milion nelegalno sagrađenih objekata, kuća, stanova, magacina, kioska i drugog poslovnog prostora. Sa stanovišta prava, ovi objekti ne postoje, oni su nevidljivi, nema ih u zemljišnim knjigama niti u katastru nepokretnosti. Nema ih u planovima naseljenih mesta, niti u geodetskim kartama. Niko ih nikada nije obeležio, ucrtao, oni se vide samo fizički, kada stanete ispred njih, ili iz vazduha kada ih nadlećete. Nad njima nema prava svojine i drugih prava koja mogu da prate nepokretnost. Za njih se ne plaća porez na imovinu. Ako je »vlasnik« bio vešt, a po pravilu jeste jer mu primer br. 4 to omogućava, uspeo je da uvede struju, telefon i kablovsku tv, koje uredno plaća, i to je sve. On ne plaća vodu, čišćenje, održavanje zelene površine oko zgrade i drugo sa računa infostana. I to tako traje godinama, još malo pa i decenijama, i ništa, ljudi, srećni i zadovoljni i dalje stanuju u ničemu.

E sad, ako su oni koji stanuju u ničemu i sami nevidljivi, onda znajte da smo došli do kraja liste, odnosno do jedinstvenog prvog mesta.

1. mesto: Nevidljivi Romi. Njih je mnogo teže videti nego nelegalno sagrađenu kuću. Neke od njih ćete svakako sresti na ulici, ali veći broj njih možete da vidite samo ako odete u njihova naselja po obodu gradova, koja su naravno i sama nelegalno sagrađena. I to je sve što o tim ljudima možete da saznate, to kako oni fizički izgledaju i u kakvim uslovima žive, jer oni su pravno nepriznati, nevidljivi. Oni nemaju lična dokumenta, ne zna se kada su rođeni niti ko su im roditelji, njihova imena nisu ubeležena u javne knjige, njihova venčanja nisu registrovana, ne zna se ko je kada i gde umro, niti gde je sahranjen. Ne mogu da dođu do uverenja o državljanstvu, nemaju lične karte, niti bankovne račune. Oni ne putuju u inostranstvo jer nemaju pasoše. Kada ih zadesi neko zlo, često će to biti nasilje, vi ne znate ko su žrtve. Kada oni postupe protivzakonito, ne znate ko su počinioci. Čak i ako biste želeli da im omogućite da glasaju, ili da im obezbedite adekvatnu zdravstvenu zaštitu, ako biste želeli da brinete o njihovom školovanju ili zapošljavanju, uvek biste se iznova suočili sa istim pitanjem: ko su ti ljudi i koliko njih ima? To su pravno nevidljivi Romi i u Srbiji ih živi možda čak i 500.000 (petsto hiljada) – verovatno jedini pravi novovekovni slučaj masovnog i sistemskog kršenja ljudskih prava u zemlji. Bingo!

III Šta sad?

Ništa. Sedi i plači, ćuti i trpi. To bi bio prvi pristup, onaj koji se nažalost čini da je prevlađujući. Ako ti smeta, okreni glavu, uostalom možda će se nešto desiti, možda će neko pomoći da se stvari poprave. Čuda se retko dešavaju, ali sa njima bi svakako trebalo računati.

Drugi, alternativniji pristup mi je nekako draži: svako radi svoj posao, neprijatelji prava i demokratije svoj, a mi svoj. Bitno je ne odustati. Pravna država se sporo gradi, potrebne su decenije, čak i vekovi. Oni koji najduže istrajavaju u toj borbi imaju i najrazvijeniju pravnu državu. Važan je kontinuitet.

Ko će pobediti, to ćemo videti. Ja iskreno mislim da ova zemlja ne može dugo da se odupire napretku, suviše smo blizu onih koji su uspešni, bogati, radni, obrazovani, koji žive u uređenim naseljima, koji prvi koriste dostignuća medicine i tehnologije, koji brinu o pravu i slobodi u zajednici u kojoj žive. Istina je da je Top10 subjektivna lista, na njoj ima mesta i za druge primere, možemo da zamislimo čak i Top100 listu. Ono što je važnije od primera jeste, međutim, to da postoji neko ko se bavi primerom, ko pokušava da reši problem. Ljudi, navalite na primere!

P.S. Preporuke za rešenje problema

Uredništvo ove publikacije smatra da bi iza teksta o pravnoj državi trebalo navesti niz preporuka za rešenje problema. Ne bi bilo dobro ako bi neko shvatio da je autor napisao odgovoran ako se nakon primene preporuka stvari u zemlji ne poprave. Poštujući zahtev uredništva, ipak ne mogu a da ne osetim neku zebnju u pogledu budućnosti, pravne države i Srbije.

1. Potrebno je doneti novi ustav zemlje i to na demokratski način, nakon pune stručne i javne rasprave. Poslanike Narodne skupštine trebalo bi ubediti da pre glasanja pročitaju tekst ustava;
2. U ustavni dokument trebalo bi ugraditi moderan katalog ljudskih prava i sloboda, bez snižavanja već dostignutog nivoa pravnih garancija (na primer, pravo na privatan život, odnosno pravo na privatnost kako se ono još naziva, nikako ne bi smelo da izostane iz spiska garantovanih prava, pravo na pristup informacijama ne bi smelo da se zove pravo na obaveštenost i sl.);
3. Hijerarhija izvora prava u zemlji morala bi da odražava već uobičajeno rešenje evropskih zemalja: prvo međunarodni dokumenti i standardi, zatim ustav, pa onda zakon – pobrkani raspored, na primer 1. ustav, 2. međunarodni dokument, 3. zakon, pretpostavljao bi obavezu Ustavnog suda da stavi van snage na primer član 8. Evropske konvencije o ljudskim pravima koji garantuje pravo na

- privatnost (pod pretpostavkom da nije poštovana preporuka br. 2.), ili radikalno postupajući, čak i najveći deo komunitarnog prava Evropske unije;
4. Princip uzajamnog ograničenja i kontrole svih grana državne vlasti, uz eksplicitno priznavanje četvrte grane državne vlasti (o kojoj je već bilo reči u fenomenu br. Top9) i obezbeđivanje pune nezavisnosti sudstva, morao bi biti dosledno razvijen, osnažen i primenjen kako u novom ustavu, tako i u zakonskim tekstovima;
 5. Svi koji istupaju sa pozicije vlasti, imaoći javnih ovlašćenja kako ih mi pravnici zovemo, morali bi u svakom konkretnom slučaju, bez ikakvih izuzetaka, da se drže takozvanog »*due process*« principa – smeju da postupaju samo onda kada su za to zakonom ovlašćeni, odnosno nadležni i to čine strogo se pridržavajući zakonom propisanog postupka;
 6. Potrebno je razvijati svest kod državnih i drugih organa javne vlasti u korist pravne države i to angažovanjem najviših državnih funkcionera – podrazumeva se da ovo agitovanje onih koji su na najvažnijim položajima ne bi smelo da se pretvori u otvorenu demagogiju, populizam ili hipokriziju;
 7. Posebno je važno da se država angažuje na razvoju pravne kulture pojedinaca/građana, pre svega, njihovim ohrabivanjem da koriste prava koja im pripadaju, a zatim i preduzimanjem efikasnih mera zaštite i kažnjavanjem prekršioca – povreda prava pojedinca ne bi nikada smela da ostane u domenu njegovog privatnog problema;
 8. Potrebno je da mediji pomognu – da kontrolišu rad organa javne vlasti, da stanu na stranu prava i onoga čija su prava povređena i da se uzdrže od vređanja drugih, zadiranja u privatnost, objavljivanja govora mržnje i pornografije, medijske eksploatacije dece i ko zna čega još ne, što sve zajedno doprinosi utisku da je dozvoljeno ili poželjno kršiti pravo;
 9. Pravni fakulteti bi morali da proizvode pravnike – prijatelje ljudskih prava i demokratije, ne nezalce ili hohštaplere ili političke ulizice, a oni koji imaju diplomu pravnika morali bi u svom radu da budu vezani razvijenim nizom pravila svoje struke koje će sami formulisati i objaviti u jednom ili više kodeksa (na primer, kodeksu pravnika, koji nemamo, kodeksu državnih službenika, koji nemaju, kodeksu sudija, ali ne onom koji sadrži samo deset linija teksta, kodeksu advokata, ali ne onome koji niko ne poštuje i za čiju povredu se profesionalno ne odgovara i sl.)
 10. Pravo se razvija, čini se više i brže nego ikada – potrebno je držati korak sa razvijenim demokratijama, pravom Evropske unije i standardima Saveta Evrope i neprestano usavršavati postojeće i

donositi bolje, delotvornije, modernije propise. Pravo je tu da reši konkretan problem – mi više nismo pod uticajem germanske, romanske ili anglosaksonske pravne kulture, sada postoji samo dobar zakonski tekst koji odgovara potrebama, ili loš zakonski tekst koji ne može da reši problem. Odgovor na potrebu, postizanje nekog cilja, ostvarenje ili zaštita određenog interesa i to putem demokratskih i modernih pravnih pravila, eto još jedne u nizu definicija pravne države kojom bi trebalo da se služe vešti političari.

Da ne bi ono što se preporučuje bilo duže od samog problema, vratimo se na kraju preporuci br. 1. i jednom, verovatno suvišnom, ličnom komentaru: najgore bi bilo kada ni sam ustav ne bi bio u stanju da reši problem radi čijeg rešavanja je sačinjen. Ili je ipak po sredi nastavak politike drugim sredstvima – domaća ingenioznost kojoj verovatno ni drugi neće odoleti. Ako je na primer problem to što želiš deo teritorije, ti onda u ustavni dokument uneseš rečenicu da taj i taj deo teritorije jeste sastavni deo tvoje države i gotovo!

Za očekivati je tako da pametni uskoro prestanu da ratuju i late se naliv-pera kako bi u preambulama svojih ustavnih tekstova, slobodni od ograničenja bilo koje vrste, upisali granice svojih država. Ako ovaj eksperiment uspe, a izgleda da hoće, biće to sasvim sigurno jedan od najvećih novovekovnih doprinosa pravnoj državi. Ratovi će biti iskorenjeni, a sa njima i ratni zločini, kao i sudovi za ratne zločince, ljudi će se tući ustavima i to na daljinu, od čega nikome neće ni dlaka sa glave da padne.

Beograd
Avgust 2006

Rodna ravnopravnost i položaj žena u društvu Kosova

Nita Ljuci

Umesto da pitanje roda posmatramo kao temu koja je odvojena od opšteg političkog, društvenog i ekonomskog razvoja, rodna analiza se razmatra kao kategorija i proces koji iznova definiše društvene veze napete odnosima moći, donošenjem odluka na svim nivoima vlasti i raznim markerima, koji uključuju razlike između ruralnih i urbanih sredina, etničke pripadnosti, ekonomskog stanja, podela poslova po rodnom ulogama, obrazovanja, zdravlja.

„Pitanje žena, onako kako je ono zamišljeno u regionu, i dalje pada u drugi plan u odnosu na druge prioritete koje vlada potencira, kao što su privredna i politička kriza, sukobi i nasilje. Retko se priznaje da su sva ova pitanja zapravo neraskidivo vezana za nedostatak sveukupnog razvoja ljudskog roda, uključujući i žene. (Južna Azija, Izveštaj o ljudskom razvoju, 2000: 12)

Istočnoevropska društva su pretrpela ogromne transformacije nakon kraja Hladnog rata i pada socijalizma. Promene u političkim sistemima, pokušaji da se razviju otvorena tržišta, građanske institucije i slobodni mediji, vraćanje imovine kao i brojni ratovi obeležili su više od jedne decenije, koju mnogi istraživači nazivaju „bolnom tranzicijom“. To se naročito vidi na prostorima bivše Jugoslavije: nastojanja da se oforme demokratska društva rezultirala su formiranjem izolovanih, nacionalističkih pokreta i diktatorskih režima. A tokom svih ovih procesa posebno su se istakla nastojanja da se restrukturiraju državne i pravne institucije i redefinišu značenja pravde i jednakosti. Pitanja rodne (ne)ravnopravnosti bila su sastavni deo ovih promena.

Rodna ravnopravnost je pitanje koje se unutar socijalističkog uređenja Jugoslavije smatralo rešenim. Država je imala obavezu da obezbedi jednak pristup zapošljavanju, obrazovanju i učešću na svim institucionalnim nivoima. Međutim, kao što kaže Renata Salecl, „kada je dominacija patrijarhalnog uređenja formalno prestala da postoji, ona je zvanično postala nevidljiva, što takođe znači da je postalo mnogo teže prepoznati njene efekte“ (Salecl 1994: 370). Na isti način kao i nacionalizam koji nije formalno postojao, ali je nesumnjivo ostao na snazi na skriven način, „dominacija patrijarhata, iako zvanično nepostojeća, nastavila je da bude pretpostavka političke komunikacije“ (Salecl, 37). Zbog tog „skrivenog patrijarhata“ u Jugoslaviji, „postsocijalističkoj moralnoj većini nije bilo teško da artikuliše patrijarhat na nov način: da predstavi povratak „prirodnim“

rodnim ulogama kao pokušaj da se uvede moralnost u prethodno „nemoralni“ društveni poredak i da se ideologija moralne većine iznova protumači na nacionalistički način“. (Saelcl, 37)

Na primer, osnivanje Univerziteta u Prištini 1970. godine nije bilo značajno samo za obrazovanje populacije Kosova u celini, već posebno za žene. U skladu sa režimskom definicijom modernizacije, žene su postajale lekarke, advokatkinje, ekonomistkinje itd. Ipak, žene su nastavile da snose svu odgovornost za posao tradicionalno definisan kao ženski i bile su manje plaćene od muškaraca – što im je donelo tzv. 'dvostruki teret'. Socijalističko državno uređenje, kao i drugi kulturni fenomeni, diktirali su i nametali izvesna shvatanja ženskosti, a sve sa ciljem da se da legitimitet njihovim idejama o društvu i porodici. Demografska politika je bila naročito bitna u vezi sa ovim jer je ona umnogome definisala odnose moći između Kosova, manje razvijene oblasti sa visokim stepenom rađanja, i drugih delova bivše Jugoslavije. Na primer, na Kosovu su državni zakoni bili naklonjeni legalizaciji abortusa, dok su u isto vreme u Srbiji ženama davani razni dodaci i socijalno-zdravstvene povlastice, da bi se broj abortusa smanjio (Morokvašić, 1998: 75).

Radikalne promene koje su se desile na Kosovu i uopšte na prostorima bivše Jugoslavije tokom devedesetih, mnogi nazivaju „povratkom tradicionalnim vrednostima“. Bilo bi pogrešno i jako problematično posmatrati transformacije rodних odnosa i nacionalističkih politika u bivšoj Jugoslaviji kao vraćanje u prošlost i uskrsavanje „starih mržnji“. Nacionalističke tendencije, a pogotovo nastojanja da se na prostorima bivše Jugoslavije formiraju nove nacionalne „demokratske“ države, donele su sa sobom nove oblike dominacije. Kako primećuju Juval Dejvis i Antijas, kao i mnoge druge feministkinje koje pišu o nacionalnoj državi i nacionalizmu, reprodukcija nacije je postala uloga žena. Nacionalistička politika je marginalizovala druge, alternativne identitete, oduzevši im legitimitet, a kada su rodne uloge u pitanju, primenjeni su dvostruki moralni standardi, obojeni romantikom.

Jedna veoma očigledna i nasilna praksa do koje je došlo tokom ratova koji su vodili raspadu Jugoslavije, jeste silovanje žena. Kada je nasilje, a pogotovo silovanje, počelo da se koristi da bi se podrila porodica i kohezija grupe, i da bi se poznati prostori doma iz sigurnih mesta i „običnog“, svakodnevnog života pretvorili u mesta svakodnevnog nasilja, pojedinačni muškarci i žene počeli su da reprezentuju veći politički sistem formiranja nacionalne države. Kao što antropološkinja Gejl Kligman tvrdi „političko pravo na samoopredeljenje u regionu (Istočne Evrope) oduvek je bila vezana za kontrolu tela žene. Tako je bilo za vreme komunizma a i u režimima koji su usledili“ ”(Kligman 2000: 46). Isto tako je važno ne zaboraviti da su

istovremeno izvesne ideje o muževnosti i muškosti, bazirane na mučeništvu, heroizmu i patriotizmu, ključne za državne i nacionalističke projekte.

Gender mainstreaming

Tokom protekle decenije, na Kosovu su vidljive radikalne promene u definisanju „roda“. Dok su se tokom devedesetih aktivistkinje i aktivisti, nevladine organizacije i tela u okviru političkih partija borili da ubede razne institucije i delove društva u legitimnost svoje zabrinutosti i nastojali da podignu svest javnosti u vezi sa rodnom neravnopravnošću, njihova nastojanja su bila ipak usko vezana i natkriljena „širim“ nacionalnim interesima. Društveno i političko forsiranje reproduktivne uloge žene i žene kao brižne majke nacije umnogome je ograničilo ideje i zahteve koje su žene, a i muškarci, mogli da postave. Preovlađujuća komunikacija je samo ojačala postojeće mišljenje da „imamo mnogo važnije brige pre nego što bismo i počeli da govorimo o obezbeđivanju jednakih prava za žene“. Međutim, lokalne rasprave bile su opterećene sukobljenim zahtevima i političkim perspektivama, i takve će i ostati.

Kao i u mnogim drugim istočnoevropskim zemljama, zbog pretpostavki na kojima je počivao socijalistički režim koji je „garantovao“ rodnu ravnopravnost i poštovanje žena, mnogi su tvrdili kako na Kosovu nisu potrebni nikakvi posebni zakoni, institucije niti lobiji za prava žena. Nova rešenja bi, kako se tvrdilo, samo marginalizovala žene kao posebnu interesnu grupu, a njihova prava bi se samo getoizovala. Strahovi oko reakcije koju bi ovakva muška politika mogla da stvori, u slučaju da rodna ravnopravnost postane zvanična stavka i institucionalna neophodnost, pokazali su se kao opravdani. Na primer, u posleratnom periodu počele su brojne, sveobuhvatne diskusije o moralnosti žene, kao što su oštra kritika promenljivog seksualnog ponašanja žena, sve veći broj razvoda, itd. S druge strane, rasprave u vezi sa rodnim ulogama pune su kontradikcija, usled rascepa između nastojanja da se očuva „tradicionalni način života“ i stvori „moderno“ Kosovo koje teži članstvu u Evropskoj Uniji. Ovo je postalo evidentno u raspravama koje se tiču politike afirmativne akcije.

Istraživanje Izveštaja o ljudskom razvoju, HDR-a (Human Development Report) o gradskom domaćinstvu koje se pojavilo u okviru poslednjeg izveštaja, pokazuje da je i dalje više od 85% žena zaposleno u uslužnom sektoru, što je 14 puta više nego kod muškaraca. Isto tako, samo 29.55% Albanski deo je radne snage Kosova, u poređenju sa 75.51% muškaraca. Kada se stvari ovako izračunaju, brojke zaista pokazuju ozbiljnost problema: 70.45% žena nije radno aktivno. Uvođenje kvota iz 2003. kojim se ženama garantuje 30% mesta u parlamentu pozdravljeno je kao veliki uspeh i korak ka postizanju ravnopravnosti polova na Kosovu.

Međutim, samo su 16% zakonodavaca, viših zvaničnika i rukovodećeg kadra žene, dok je taj broj nešto veći (23%) kad se radi o zanimanjima tehničkog tipa.

Definicija Ujedinjenih nacija *Gender Mainstreaming-a*:

„...proces procene implikacija bilo koje planirane aktivnosti, uključujući zakonodavstvo, politike ili programe, u svim oblastima i na svim nivoima po muškarce i žene. To je strategija koja ima za cilj da učini pitanja i iskustva kako muškaraca tako i žena sastavnom dimenzijom projektovanja, primene, nadgledanja i procene načina delovanja i programa u svim političkim, ekonomskim i društvenim sferama, na takav način da muškarci i žene imaju jednaku korist i da se neravnopravnost ne nastavlja i ne osnažuje. „Rodna ravnopravnost u praksi: priručnik“ (UNDP: Regionalna kancelarija za Evropu i savez nezavisnih država).⁶

Indeks rodnog razvoja (GDI, Gender-related Development Index) jedne zemlje ili regiona odražava stepen ravnopravnosti između muškaraca i žena u odnosu na razvojne indikatore prema Indeksu ljudskog razvoja, kao što su npr. životni vek pri rođenju, postignuća na planu obrazovanja i životni standard meren bruto domaćim proizvodom (GDP, Gross Domestic Product), uključujući i zaposlenost. GDI indeks na Kosovu je prvi put izračunat 2002. godine. Vrednosti komponenata ovog indeksa koje su rodno razdvojene pokazuju da su žene još uvek u inferiornom položaju u odnosu na muškarce po većini HDI indikatora.

Što se tiče glavnih pitanja koja pokriva ovaj izveštaj, pitanja participacije i zastupljenosti na temelju roda u svetlu razvoja polisa, legitimnosti, odgovornosti itd., analiza GDI na Kosovu se svrstava u grupu redefinisano, „holističkog“ pristupa rodnoj ravnopravnosti (vidi Neimanis i Tortysin, 2003). Kao odgovor na kritiku HDI pristupa, koji se udaljava od eksplicitnog fokusa na ženu, cilj GDI-a je da naglasi načine na koje žene, kao glavni objekti rodne diskriminacije, pate od njenih posledica disproporcionalno više.⁷

Na Kosovu se rodna ravnopravnost definiše kroz formiranje institucionalnih mehanizama, zakona, kancelarija, standarda, kao i kroz primenu i koordinaciju aktivnosti čiji je cilj „osnaživanje žena na Kosovu“. Kancelarija za dobro upravljanje, formirana pod pokroviteljstvom kancelarije Premijera, ima nameru da stvori neophodne uslove za kreiranje institucionalnih mehanizama koji bi pomogli u procesu sastavljanja nacрта

⁶ Priručnik je izuzetno koristan pošto je namenjen ljudima koji prave zakone i odlučuju o načinima delovanja. Oni nisu eksperti za pitanja polova ali im mandat nalaže da se bave tim pitanjima.

⁷ Uputstva o polovima, str. 14

javnog delovanja i održivih strategija. Ova nastojanja i strategije imaju za cilj sledeće:

- Formiranje civilne administracije i usluga na lokalnom i centralnom nivou, bazirano na međunarodnim standardima
- Institucionalizacija rodних pitanja i rodne ravnopravnosti na Kosovu
- Formiranje inicijative za postizanje rodne ravnopravnosti u civilnoj administraciji Kosova
- Pобољшanje uloge i položaja žena u procesima odlučivanja
- Formiranje uspešnije saradnje između lokalnih institucija i civilnog društva
- Postizanje bolje saradnje među svim delovima lanca uprave na Kosovu, pogotovo između izvršne i zakonodavne vlasti, gde se rodna ravnopravnost i uloga žene u društvu uzima kao princip i osnovno polazište.⁸

Šta je postignuto u pogledu formiranja institucionalnih mehanizama

- CEDAW je deo ustavnog okvira Kosova
- Otvorena je UNMIK kancelarija za rodna pitanja
- Kancelarija za dobru upravu, ljudska prava, jednake mogućnosti i rodna pitanja, pri kancelariji Premijera
- Komisija za jednake mogućnosti i rodna pitanja u skupštini Kosova
- 10 predstavnika u ministarstvima za rodna pitanja
- 30 gradskih kancelarija za rodna pitanja
- 12 komiteta za rodnu ravnopravnost u gradskim skupštinama
- Zastupnik/ca građana (ombudsperson)
- Zakon o rodnoj ravnopravnosti, kao i
- Antidiskriminacioni zakon
- Akcioni plan za postizanje rodne ravnopravnosti
- neki drugi instrumenti koji utiču na poboljšanje pozicije žena

MANDAT KANCELARIJE ZA RODNA PITANJA – UNMIK

- Rezolucija Saveta Bezbednosti 1325 „Žene, mir i bezbednost“
- Konvencija za eliminisanje svih oblika diskriminacije žena (CEDAW)
- Pekinška platforma za delovanje

⁸ Uz dozvolu uzeto iz izveštaja Inicijative žena Kosova (KWI, *Kosovo Women Initiative*) sa konferencije „Jesmo li na pravom putu ka osnaženju žena na Kosovu?“, (u štampi 2004.) Prezentacija Cyme Mahmutaj, Kancelarija za savetovanje za pitanja dobre uprave, ljudskih prava, jednakih mogućnosti i rodne ravnopravnosti pri kancelariji Premijera.

Jedan značajan uspeh zabeležen na Kosovu jesu kvote, kojima se zahteva da žene čine 30% u parlamentu. Ipak, pažnja se skreće na to da su žene često prisutne u ovim institucijama samo zbog kvota, a ne zbog svog znanja i adekvatne obuke koju takve pozicije zahtevaju. Slični argumenti u vezi sa pozitivnim planovima delovanja na drugim područjima (SAD, zapadna Evropa, itd.) samo se reflektuju na Kosovu. Ipak, razna istraživanja i ankete pokazuju da generalno postoji nedostatak poverenja u političke institucije Kosova. Jedno skorašnje istraživanje koje je uradio UNDP o tome kako ljudi doživljavaju lokalne vlasti i javne usluge pokazuje da su ljudi na Kosovu prilično skromno zainteresovani da učestvuju u javnom životu.⁹ Isti izveštaj takođe pokazuje da je sveukupno poverenje ljudi u lokalnu i centralnu vlast prilično slabo, kao i njihova vera da predstavnike vlasti mogu da pozovu na odgovornost.

Građansko društvo, društveni kapital i žene

Demokratizacija Kosova u poslednjih 10-15 godina poistovećuje se sa potrebom da se razvija građansko društvo. Nakon kraha socijalističkog uređenja i nastupa divljanja nacionalističkih partija, mnogi istraživači, zakonodavci, političari i ekonomisti definisali su istočnoevropska društva kao društva kojima nedostaju građanske institucije i politička participacija. Sada je Kosovo postalo jedna od glavnih lokacija delovanja nevladinih organizacija i brojnih drugih agencija sa ciljem „da se izgradi demokratsko građansko društvo“, gde su tzv. „rodna pitanja“ preuzela vodeću ulogu. Pošto se građansko društvo i dalje smatra glavnim preduslovom za demokratsku tranziciju Kosova, stavovi koji se iznose o statusu i ulozi žena, kao i čitav niz faktora koji ulaze u rodnu politiku, koriste se kao markeri na barometru napretka Kosova. Za ovaj proces je ključna politika koja se naziva „standardi pre statusa“, jer ona predviđa izvesne korake koje društvo i institucije na Kosovu moraju preduzeti, pre nego što se mogu smatrati „zrelim“ faktorom na međunarodnoj sceni.

Ženski pokreti, lokalni i međunarodni, proizveli su neke od najznačajnijih političkih akterki na javnoj sceni Kosova. Njihova uloga je da direktno odgovore na potrebe žena Kosova što uključuje i napore pregovore sa stranim investitorima i savetnicima različitih projekata. Međunarodna finansijska podrška i uvoz modusa operandi iz inostranstva učinili su njihove napore realno mogućim, tako da su oni i dalje neophodni. U okviru ovih organizacija i mreža ključni su razni oblici društvenog kapitala. U nekim

⁹ Mozaik Kosova: Percepcije gradskih vlasti i javnih usluga na Kosovu. UNDP Priština, 2003.

primerima, angažovanje društvenog kapitala rezultiralo je monopolizacijom znanja (npr. raspoloživi fondovi za nagrade, obuku i drugo smanjeni su i svedeni samo na određene pojedince itd.) kao i „ratovima oko teritorije“ između različitih organizacija. U drugim slučajevima, društveni kapital je bio ključan za kreiranje neophodne potpore za ove organizacije, pa je tako omogućio njihov uspeh. Pripadnost nekoj političkoj stranci je takođe bitan faktor. Razlike među pojedinim partijama smatraju se prevelikim, a moć žena u tim strankama je jako ograničena, tako da interesna grupa koja bi se zalagala za rodnu ravnopravnost ne postoji.

Međutim, pitanje rodne ravnopravnosti se uvek vidi kao pitanje žena tako da svaka opozicija tekućim pitanjima rodne neravnopravnosti potpuno izostavlja muškarce iz takvih rasprava, koje su i inače tako usko osmišljene da predstavljaju samo relativnu opoziciju načinima delovanja muškaraca.

Rodna podela posla i prepreke za učešće žena

Kao što je već rečeno, visok stepen rodne neravnopravnosti na Kosovu evidentan je u sledećem: 1) prihodima; 2) učešću u na tržištu rada; 3) godinama školovanja (žene u proseku u školi provedu dve godine manje od muškaraca, muškarci 10,4 god a žene 8,4) i 4) procentu pismenosti odraslih, starijih od 15 godina. Procenat nepismenosti među odraslima najveći je među Romima i Romkinjama, Albancima i Albancima, i drugim zajednicama (isključujući Srbe). Sve je ovo rezultat ali i uzrok raznih oblika rodne diskriminacije u porodici i kući, na poslu, u školama itd., što je stvorilo dvostruke standarde za muškarce i žene.

U okviru gradske vlasti, od 326 raspoloživih mesta (šefovi odeljenja gradske uprave), žene su prisutne samo na 22 – i ta mesta su ravnopravno raspodeljena između Srkinja i Albanci. Od ovog broja, samo su dve u rukovodstvu izvršne vlasti, jedna Srkinja, ekonomistkinja iz Štrpca, i jedna Albanka iz Obilića, a samo su dve žene načelnice u odeljenjima za finansije i ekonomiju. Preostalih 18 pozicija odlazi na Socijalno i zdravstveno odeljenje, Odeljenje za urbanizam i javna preduzeća, Odeljenje za obrazovanje, kulturu, mlade i sport, jedno mesto u Odeljenju za poljoprivredu, dva u Administraciji, a jedna žena (u Podujevu) je vršiteljka dužnosti načelnika Direktorata za javne odnose i demokratizaciju.¹⁰

Brojke koje se odnose na nezaposlenost žena na Kosovu zaslužuju posebnu pažnju. Žene imaju izuzetno nisku stopu učešća na tržištu radne snage: 58% žena je nezaposleno, a ta cifra se penje na čak 65% u ruralnim područjima. Ovaj nizak stepen prisutnosti žena u radno aktivnom delu

¹⁰ Ove informacije su preuzete sa sajta Organizacije za bezbednost i saradnju u Evropi (OSCE)

stanovništva možda govori i o njihovom nedostatku samopouzdanja i vere u sopstvene mogućnosti da nađu posao. Bitno je reći da postoji i veliki broj mladih žena koje počinju da rade sa vrlo niskim nivoom obrazovanja i koje će samim tim teško naći poslove van urbanih centara i van uslužnih delatnosti. Odeljenje za rad i zapošljavanje¹¹ izveštava da su 75% registrovanih nezaposlenih osoba koje su pronašle posao u 2003. godine bili muškarci. Nivo zaposlenosti žena, a pogotovo neobrazovanih žena, jako je nizak.

„Privatna sfera“

„Hajde da dom ne definišemo kao udobni, stabilni, nasledeni i poznati prostor, već kao maštovit prostor, politički nabijen, u kom bliskost, naklonost i posvećenost leže u zajedničkoj kolektivnoj analizi društvene pravde i vizije o radikalnoj transformaciji“.

Čandra Mohanti (2003: 35)

Druge oblike neravnopravnosti možemo pronaći u domovima, koji su oduvek bili uobičajeni parametar kada je rodna neravnopravnost u pitanju. Skorašnja analiza je pokazala da je „tranzicija“ u istočnoj Evropi pogoršala stanje u kojem se nalazi neplaćeni ženski rad. Kada je okončana situacija u kojoj država nije naplaćivala pojedine usluge (zdravstvena zaštita, briga o detetu, kao i bolji uslovi kad je u pitanju porodijsko odsustvo), žene su počele nesrazmerno više da preuzimaju teret ovih obaveza na sebe. Dok porodice sa boljim ekonomskim standardom mogu da na tržištu usluga nađu rešenje za kućne poslove, negu deteta i drugo, siromašnije porodice, tj. većina porodica na Kosovu, sve više, te sve brojnije dužnosti prebacuje na žene. Uz to, nedostatak podrške u porodicama za obrazovanje žena,¹² učešće u javnom životu (vladinim i nevladinim organizacije, građanskim aktivnostima i kulturnom životu van kuće uopšte uzev), je neprihvatljiv za žene. Iako su prioriteti smanjenje nepismenosti i povećanje prosečnog broja godina koje žene provode u školi, korenite promene moraju se napraviti i u obrazovnim materijalima i tehnikama. Različite vrste rodni stereotipa se usađuju, počevši od zabavišta pa sve do višeg obrazovanja, i zahtevaju ozbiljne reforme. Društveno-ekonomski uslovi i odnosi obeshrabruju žene da teže boljem standardu života koji je izvodljiv i da iznose razne stavove iz ispolitizovane rodne perspektive.

¹¹ Vlada Kosova, Ministarstvo za rad i socijalna pitanja, Odeljenje za rad i zaposlenost, Godišnji izveštaj 2003 (radna verzija, april, 2004).

¹² Iako su smanjenje nepismenosti kod žena i povećanje broja godina provedenih u školi prioriteti, brojne značajne izmene treba da se urade na školskom materijalu i tehnikama obrazovanja. Brojni stereotipi bazirani na polnim razlikama usađuju se počev od zabavišta i dalje kroz više nivo obrazovanja. Takva situacija zahteva ozbiljnu reformu.

Tabele koje slede ukazuju na neke alarmantne trendove. Kao što je i za očekivati, postotak domaćica je viši u opštinama sa nižim indeksom ljudskog razvoja (HDI). U opštinama sa višom stopom nezaposlenosti i nižim HDI, postotak domaćica je značajno viši.

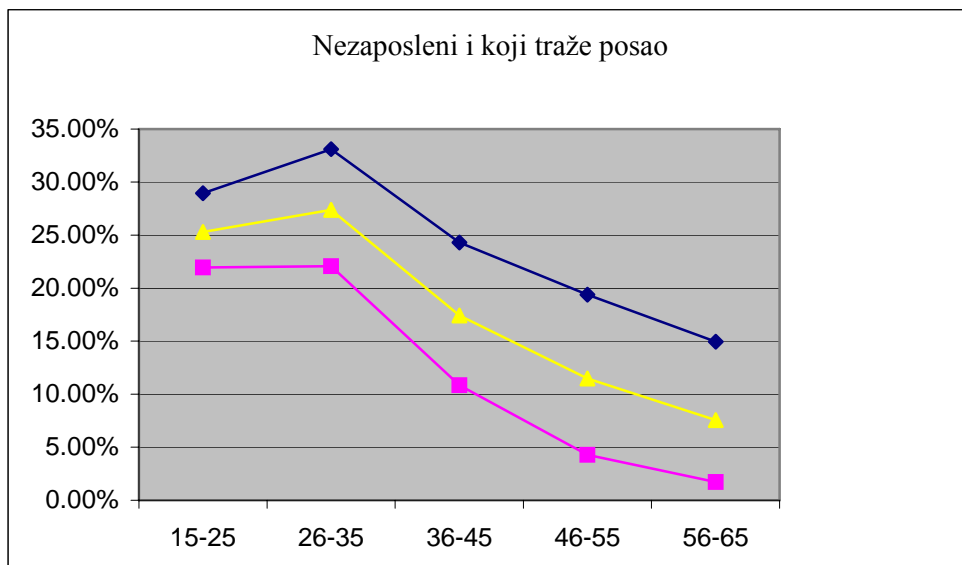
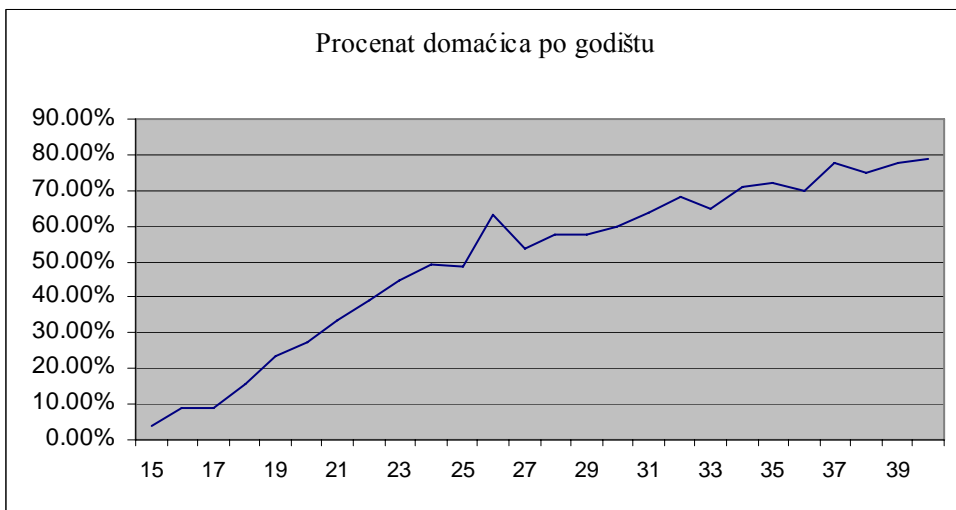

Tabela: Nezaposleni i koji traže posao
 Romb – muškarci
 Trougao – zbir
 Kvadrat – žene

Procenat nezaposlenih žena koje traže posao posle 26 godine značajno opada. Ovo je takođe period kada većina njih postaju domaćice.

Raspoloživa radna mesta kad su u pitanju građevinski i drugi fizički poslovi, kao i druga profesionalne delatnosti, obično zauzimaju muškarci, dok gotovo 70% žena između 25 i 36 godina postanu domaćice. Isto tako, postotak domaćica je viši u opštinama gde su žene manje obrazovane. Tako dolazimo do toga da je, zbog velikog broja domaćica, stopa nezaposlenosti još veoma visoka u onim opštinama koje imaju mali procenat radno aktivnih.

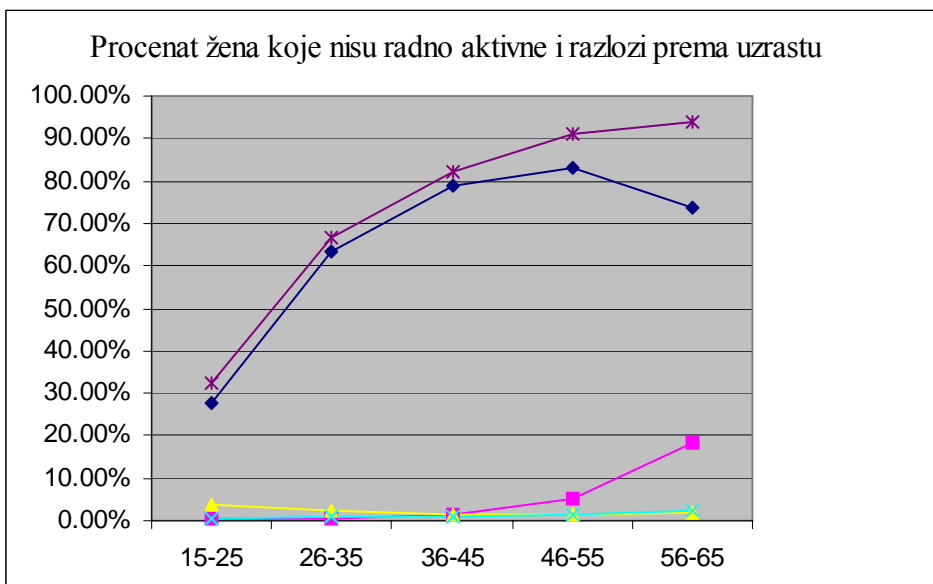

Tabela: Procenat žena koje nisu radno aktivne i razlozi prema uzrastu

Romb – domaćica

Kvadrat – penzionisana/nemoćna

Trougao – nezaposlena i ne trži posao

X – drugo

* - zbir

Iz ovog primera postaje jasno da uobičajeno odvajanje privatne i javne sfere može da posluži samo kao heurističko sredstvo. Javna politika i razni drugi institucionalni mehanizmi neće dovesti do postizanja veće ravnopravnosti među polovima sve dok se porodični odnosi u okviru kojih se sprovodi diskriminacija nad ženama ne shvate na ozbiljniji način. Međutim, kad se u obzir uzme visoka stopa nezaposlenosti i siromaštva na Kosovu, postoji jasna potreba da se iskoriste sposobnosti žena kao produktivnih članica društva kao i potreba za ekonomijom koja bi kreirala nova radna mesta i uslove rada koji bi najviše pogodovali razvoju Kosova.

Neplaćeni rad koji žene obavljaju, ili tzv. “nevidljivo srce” kako ga je Folbre nazvao u Izveštaju o ljudskom razvoju 1999. godine, dovodi do toga da produktivni rad žena, njihove sposobnosti i veštine postanu takođe *nevidljive*. Ovi kvaliteti žena počinju da se uzimaju zdravo za gotovo u društvenim odnosima koji vrednuju samo rad koji se obavlja u “javnoj sferi” i koji se identifikuje sa muškim poslovima. Stoga postoji jasna potreba za ponovnom raspodelom troškova i odgovornosti u okviru porodice, države, poslovnog sektora i sektora građanskog društva koji nude usluge nege. Zakoni i pravni mehanizmi koji imaju za cilj poboljšanje položaja žena na Kosovu moraju se pažljivo osmišljavati kako bi odgovorili na specifične potrebe Kosova i kreirali uslove u kojima bi svi članovi društva imali veće odgovornosti. Brojni poduhvati bi trebalo da postanu neophodnost, kao npr. porodijska odsustva za muškarce, afirmativna akcija kada je politika zapošljavanja u pitanju, bezbednosne usluge koje imaju u vidu oba pola, kao i školski programi koji treba da budu osetljivi na rodna pitanja.

Žene, nasilje i bezbednost

Kao što je već rečeno, nasilje nad ženama nije ograničeno samo na ratne periode: koreni takvog nasilja zapravo sežu duboko u mirnodopska vremena, tako da se seksualno nasilje nad ženama u ratnim okolnostima ne može ni razumeti bez razumevanja prethodne društveno-kulturne dinamike. Iako se sve ovo ne odnosi samo na “Balkan”, diskusija na temu seksualnog nasilja koje se desilo na Kosovu ne može nikako da bude kompletna bez rasprave o nacionalizmu i patrijarhatu. S druge strane, samo rodno osvešćena perspektiva (koja povezuje seksualnost i nacionalni identitet) može adekvatno da identifikuje žene kao akterke, a ne puke posmatračice, u formiranju i definisanju uslova života u posleratnom Kosovu ili kao simbole “tradicionalnog života” čiju ulogu konstruiše muška politika, odnosno politika moći.

Kao što Vin Das tvrdi: “Seksualno i reproduktivno nasilje se ne može razumeti isključivo kao deo rasprave o porodici ili o državi. Mora se shvatiti da je to pitanje koje je dvojako artikulirano u domenu srodstva i domenu politike” (Das 1995 : 212). Ovo znači da je tzv. “nasilje u porodici”, koje u javnoj imaginaciji ostaje svedeno na domen privatne sfere, pre svega stvar toga kako i u kojoj meri društvo doživljava legitimitet zahteva muškaraca i žena, kao i kako zakonodavstvo i javna politika tretiraju slučajeve porodičnog nasilja.

Iako je Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija usvojio Rezoluciju 1325 “Žene, mir i bezbednost”, ona ipak ostaje u velikoj meri neprimenjena na Kosovu. Pregovarački tim Kosova na temu definisanja finalnog statusa u potpunosti se sastoji od muškaraca, protiv čega su već mnoge ženske

organizacije protestovale. Kako se pregovori o konačnom statusu Kosova čini se bliže kraju, tako se pitanje bezbednosti pre svega tretira kao nešto što se odnosi na teritorijalnu bezbednost i obezbeđenje mira i reda putem zakona o ulozi vojske i policije. Žene, s druge strane, kao i mnoge druge marginalizovane grupe (razne etničke grupe, LGBT zajednica itd.) definišu bezbednost na potpuno drugačiji način. Iako se gore navedeni aspekti smatraju bitnim, ove grupe insistiraju na definiciji bezbednosti kroz slobodu govora, mogućnosti školovanja, zdravstvene zaštite i zaposlenosti – pitanja koja nisu ništa manje relevantna od “teritorijalnog integriteta”.

Preporuke:

1. Implementacija politike afirmativne akcije kod zapošljavanja.
2. Jačanje socijalnih službi (zbog marginalizovanih i ranjivih grupa, na primer samohranih majki) i podrška porodicama da bi se sprečilo ispisivanje devojčica iz škola.
3. Preispitivanje udžbenika da bi se uključio rodno-osvešćen materijal.
4. Održavanje sadašnjih zakonskih rešenja koja štite pravo na abortus.
5. Duže materinsko odsustvo, kao i očinsko odsustvo, osigurano kroz ugovore o zaposlenju.

Bibliografija

Davis-Yuval, N. Anthias, F., (1989) *Women-Nation-State*. New York: St. Martin's Press.

Gal, S., Kligman, G., (2000) *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton: Princeton University Press.

Marokvasic, Mirjana (1998) Nationalism, Sexism and the Yugoslav War. U *Gender, Ethnicity and Political Ideologies*, edited by Charles, N. and Hintjes, H. Princeton: Princeton University Press.

Chandra Talpade Mohanty (2003) *Feminism Without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Durham, NC: Duke University Press.

Salecl, Renata (1994) *The Spoils of Freedom: Psychoanalysis and Feminism after the Fall of Socialism*. London: Routledge.

Are we in the right direction of empowering women in Kosova? Report of Kosovo Women's Initiative, 2004.

Gender Mainstreaming in Practice: A Handbook. UNDP: Regional Bureau for Europe and CIS, 2001.

South Asia, Human Development Report. A United Nations Publication, 2000.

Mosaic of Kosova: Perceptions of Municipal Governments and Public Services in Kosova. UNDP: Prishtina, 2003.

Government of Kosovo, Ministry of Labor and Social Welfare, Department of Labor and Employment, *Annual Report 2003* (Draft Version, April 2004).

Napomena:

Određeni delovi ovog izveštaja preuzeti su iz Izvaštaja o ljudskom razvoju na Kosovu, *Postanak građanina, izazovi i izbori*, 2004, u izdanju Ujedinjenih nacija. Te odeljke je pripremila autorka ovog teksta.

Priština

Novembar 2006

Razlika i suživot

Škeljzen Malići

Na Kosovu djeluju različiti kulturni utjecaji što vam mogu ilustrirati na vlastitom primjeru. Dolazim iz Prizrena, grada na jugu Kosova, u kojem je prije rata živjelo četiri ili pet različitih naroda. Vrlo rano sam naučio tri jezika. Od početka rata i progona koji su uslijedili Prizren su napustili gotovo svi Srbi; tradicionalno srpska predgrađa su praktično prazna. Neki Srbi su izbjegli u enklave, koje su za njih formirane na sjeveru Kosova, drugi su otišli u inozemstvo. Od tada gotovo niti jedna porodica se nije vratila na svoje staro mjesto boravka. Između Srba i Albanaca nema normalnog razumijevanja. Mala grupa Aškalia (Roma) najviše ispašta zbog tenzija između Srba i Albanaca. Pripadnici drugih naroda – Bošnjaci, Hrvati i Goranci (slavenski muslimani koji žive u graničnom pojasu između Makedonije i Albanije) – pokušavaju očuvati svoju kulturu i način života, što je postalo teško. Uprkos tome odnosi se sve više normaliziraju, tako da je danas opet moguće u javnosti govoriti srpski. Prizren je u tome samo jedan primjer, i u drugim mjestima se normalizira suživot između različitih grupacija.

Šta će se u budućnosti desiti sa manjinama? Kako će se odraziti globalizacija? Iz iskustva drugih zemalja znamo da se „mali narodi“ vremenom prilagode ili nestanu. Tako su se u Francuskoj, u zemlji različitih kultura, demografije i jezika, asimilirali i integrirali Okcitanzi i Bretonci; druge manjine su nestale. Slično se događa u Španiji. Moguće je da i na Kosovu dođe do integracije manjina ukoliko se za to stvore uvjeti. Već sada živimo u pluralističkom društvu. Televizijske emisije se emitiraju na četiri jezika, što je u odnosu na raniji period poboljšanje. Prije smo živjeli kao albanska manjina sa srpskom većinom. Mnogi aspekti našeg života postali su globalniji.

U osnovi je kulturna globalizacija na neki način garancija pozitivnog razvoja koja nije protivna interesima „malih naroda“. S jedne strane, globalizacija protežira standardizaciju i uniformiranje vrijednosti, s druge strane sada proživljavamo renesansu kulturnog izraza na lokalnom nivou. Naprimjer, tržištem medija i informacija u cijelom svijetu vladaju samo nekoliko međunarodnih medija. Istovremeno su se na Kosovu pojavili lokalni mediji kao gljive poslije kiše; ako se uzmu zajedno onda imaju veću publiku nego međunarodni emiteri. Drugim riječima, moderni mediji odslikavaju u jednu ruku globalizirane vrijednosti Zapada, ali ljudi se uprkos tome i dalje orijentiraju na lokalni događaj; njihove vrijednosti i tradicije se jednostavno prilagođavaju novim prilikama. Zahvaljujući globalizaciji mi smo uz to sada bolje informirani o svjetskim dešavanjima. Komunikacija se više ne odvija jednosmjerno, „globalna“ i „lokalna kultura“ mogu se

međusobno obogaćivati. Ako tako gledamo onda globalizacija nije sverazorni tsunami.

Šta se podrazumijeva pod „lokanom kulturom“ uveliko ovisi o vremenskim okolnostima. Već stoljećima utjecaj na našu kulturu imaju Turska sa jugoistoka i Evropa sa zapada. Vrijednosti na koje mi danas gledamo kao naše vlastite, do skora su važile za uvezene osobine iz inozemstva. Svaka generacija ima pravo da sama odluči koje će kulturne modele i uzore preuzeti od svojih predaka. S moje tačke gledišta problematični su samo industrijski massproizvodi iz cijelog svijeta. Da li je „Hollywood“ kulturna vrijednost ili samo biznis odnosno pranje mozga? I Amerikanci su žrtve macdonaldizacije njihovog načina života...

Slobodnog prostora za alternativnu kulturu

Čini se da danas nikog ne zanima pitanje kakvu kulturu trebamo za budućnost, jednostavno ne postoji dijalog o kulturnoj politici. Podržavanje kulture nije prioritet za našu politiku. Ona se zanima za kratkoročna pitanja kao naprimjer, ko će odnijeti pobjedu na sljedećim izborima. U proteklih 20 godina može se konstatirati kontinuirani pad kulturnog života. Tradicionalna kosovska inteligencija je iznimno konzervativna, ona na život tri ili četiri religijske zajednice jednih pored drugih gleda kao na opasnost za takozvani nacionalni identitet Albanaca. Alternative su često suočene sa prigovorima o „kosmopolitizmu“, jer preispituju ili odbacuju „izvorne“ vrijednosti albanskog stanovništva

Uprkos tome postoji slobodan prostor za alternativne kulturne produkcije. Taj prostor predstavlja snažnu protustruju nacionalističkoj glorifikaciji našeg kulturnog naslijeđa. U skorije vrijeme sve češće se susreću umjetnici i intelektualci iz Beograda, Prištine, Sarajeva i Zagreba, kako bi svoju produkciju pokazali i razmijenili iskustva. Takvi programi se dijelom financiraju iz sredstava stranih donatora. Interes za kulturnom razmjenom pokazuju oni ljudi koji su još u bivšoj Jugoslaviji bili poliglotti i multikulturalno orijentirani. Uprkos ratu i represiji mi na Balkanu dijelimo zajedničko naslijeđe i slične vrijednosti. U svim bivšim jugoslavenskim republikama čitale su se iste knjige i slušala ista muzika. Ranije je „Jugoslovenska kuća kulture“ bila stjecište za sve ljude sa Balkana, iako je Kosovo zbog albanskog jezika još tada zauzimalo posebnu ulogu. Isto tako malo straha od miješanja s drugima pokazuju današnji, mlađi kulturni stvaraoci. Oni svoje radove pokazuju u susjednim zemljama balkanske regije, u Zapadnoj Evropi i u Sjedinjenim Američkim Državama. Već sada se Albanci i Srbi mogu bez problema susresti u Beograd ili Prištini. Takve regionalne susrete i skupove često podržavaju međunarodne organizacije. Ali učinak takvih susreta i razmjena, tj. konferencija je teško procijeniti.

Već sada dio Evrope

Proces raspada Jugoslavije još nije okončan. Zahtjev za vlast nad Kosovom od strane Srbije i težnja za nezavisnošću kod Albanaca su nespojive. Neriješeni status Kosova dovodi u pitanje stabilnost u regiji. Rješavanje ovog pitanja je preduvjet za normalizaciju i obnovu veza između naroda. Kosovo treba neku vrstu statusa. Ljudi moraju znati u kojoj zemlji žive i koji zakoni su na snazi. Mora se znati gdje se plaćaju porezi, koji zakoni važe i koji organi su nadležni za uklanjanje otpada. Današnja zbrka ne može dulje trajati. Kulturni i etnički aspekti kosovskog pitanja moraju se odvojiti od političke budućnosti i neovisno o njoj posmatrati. Ali kulturna različitost se u svakom slučaju mora očuvati.

U protekla dva stoljeća Balkan je karakterizirala stalna nestabilnost. Balkan je naročito od 19. stoljeća bio u interesnoj sferi dvije imperijalne sile, koje su u isto vrijeme nestale – Austro-Ugarsko i Osmansko carstvo. Nakon raspada ovih sila zbog „mješovitih naroda“ unutarnje jedinstvo više nije bilo prisutno. Srbija je potom uspostavila jaku državnu administraciju za upravljanje teritorijama. Na pragu 20. stoljeća evropska socijaldemokratija se posebno zalagala za to, da balkanske zemlje u ime prava na samoopredjeljenje naroda same sobom upravljaju. Ali nije se uspjelo etablirati federalistički model koji počiva na pravu na samoopredjeljenje naroda, što bi dalo osnovu za dugoročno stabilan razvoj balkanske regije. Regije Balkana kojima su vladale Osmanlije bili su privredno zaostali, u mnogim oblastima vladalo je masovno siromaštvo. U 20. stoljeću Balkan, kao posljedica svjetskih ratova i niza građanskih ratova, predstavljao je tvorevinu koja je u sebi bila raskidana. U poređenju sa drugim regijama u Evropi Balkan ne karakterizira vanredna brutalnost i nasilje. I zemlje poput Engleske i Francuske poznaju historijski razvoj koji su obilježili ratovi i pobune. Stogodišnji rat između Engleske i Francuske odnio je stotine hiljada života, i dva svjetska rata sa milionima ubijenih potekli su od Njemačke. Dublji uzroci nestabilnosti na Balkanu leže u privrednoj i socijalnoj zaostalosti kao i u ugnjetavanju naroda i manjina. Rješenje sukoba pretpostavlja povoljan privredni i socijalni razvoj kao i izgradnju pravne države.

Iz mog ugla gledanja, ovi problemi se mogu privremeno riješiti ulaskom u EU. Ulazak u Evropsku uniju donijeće pretpostavke za interno rješavanje sukoba. Jedna nadnacionalna struktura kao što je Evropa je garancija za sprečavanje dominacije jednog naroda nad drugim, jer će principi pravne države graditi zajednički okvir za sve zemlje. Još u ranijoj Jugoslaviji specijalni mehanizmi su sprečavali da jedan narod stekne dominantnu poziciju i da osnuje etnički fundiranu državu. Tako naprimjer u Bosni niti jedan od tri naroda nije mogao zauzimati sve pozicije u vlasti

državnog aparata; država je manjinama garantirala određena prava. Isto tako će i evropski standardi u budućnosti garantirati prava manjinama. Neki Srbin ili Srkinja neće moći izgubiti svoj posao u Zagrebu ili Sarajevu samo na osnovu svoje nacionalnosti. Pored toga, i granice između balkanskih zemalja će postati propustljivije, što će ići u prilog privrednoj razmjeni u regiji.

Od vremena Rimskog carstva, naročito od Francuske revolucije, Evropa je kolijevka univerzalnih vrijednosti čovječanstva. Poseban izazov za Evropu predstavlja islam. Za neke evropske zemlje nije lako prihvatiti islam kao religiju pored kršćanstva. Za njih je Evropa još uvijek skup kršćanskih država. Pri tome se ne smije zaboraviti značajan prilog koji je Balkan dao kulturnoj povijesti Evrope. Uostalom ovdje su se susretali utjecaji dvije velike civilizacije, što se pokazuje u jedinstvenoj kulturnoj različitosti Balkana. U stvarnosti Evropa sve više liči Americi; u evropskim glavnim gradovima živi sve više ljudi iz bivših kolonija. Kao i Evropa, i Balkan je primjer nesvakidašnje kulturne raznolikosti. Kroz našu kulturnu tradiciju i veze mi smo već sada dio Evrope.

Položaj etničkih manjina u Srbiji

Goran Miletić

Uvod

Većina eksperata koji se bave manjinskim pravima slaže se u oceni da je prethodna Jugoslavija¹³ tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka razvila jedan od najširih i najsveobuhvatnijih sistema zaštite nacionalnih (etničkih) manjina. Treba imati na umu da tada nije postojala danas opšteprihvaćena Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina¹⁴ (u daljem tekstu: Okvirna konvencija) kao i drugi međunarodni dokumenti koji se tiču manjinskih prava.

Ustav SFRJ iz 1974. godine, garantovao je ravnopravnost "naroda i narodnosti". Termin "narodnosti" je najbliži današnjem shvatanju nacionalnih manjina, iako Ustav nije taksativno nabrojao sve narodnosti. Narodnostima je bila garantovana ravnopravnost u upotrebi jezika i pisma¹⁵, izražavanje narodnosti i kulture¹⁶ i zastupljenost u vršenju javne vlasti sa posebnim akcentom na opštine. Ustavi svih federativnih jedinica¹⁷ su bliže uređivali i garantovali manjinska prava — najčešće pravo na obrazovanje na maternjem jeziku¹⁸, službenu upotrebu jezika nacionalnih manjina i ponovo garantovali učešće manjina (narodnosti) u vršenju javne vlasti. Pored termina narodnosti, gotovo svi ustavi¹⁹ imali su skoro identične odredbe o slobodnom izražavanju pripadnosti nekoj etničkoj grupi i u skladu sa tim pravo na upotrebu jezika i pisma, razvoj kulture i osnivanje organizacija koje se bave ostvarivanjem ovih prava²⁰.

Za razliku od osnovnih ljudskih prava, koja u SFRJ nisu poštovana na zadovoljavajući način, manjinskim pravima se pridavala velika važnost. Štaviše, zahteve za poštovanjem osnovnih građanskih i političkih prava

¹³ Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

¹⁴ *Framework Convention for the Protection of National Minorities*, Savet Evrope, otvorena za potpisivanje 1. februara 1995. godine, stupila na snagu 1. februara 1998. godine. Do sada ju je ratifikovalo 39 zemalja Evrope.

¹⁵ Član 246. Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974. godine.

¹⁶ Član 247 Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974. godine.

¹⁷ Socijalistička Republika Makedonija, Socijalistička Republika Crna Gora, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Socijalistička Republika Srbija, Socijalistička Republika Slovenija, Socijalistička Republika Hrvatska, Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo i Socijalistička Autonomna Pokrajina Vojvodina.

¹⁸ Član 147. Ustava SR Srbije predviđao je da se nastava na jeziku naroda i narodnosti, kao i dvojezična nastava uređuje aktima Skupština opština.

¹⁹ Ustav SR Srbije, Ustav SAP Kosova, Ustav SAP Vojvodine, Ustav SR Slovenije, Ustav SR Hrvatske i Ustav SR Makedonije.

²⁰ Ustav SAP Kosova nije garantovao pravo na organizovanje radi ostvarivanja manjinskih prava etničkih grupa.

komunističke vlasti su grubo sankcionisale, dok su zahtevi za unapređenje manjinskih prava smatrani legitimnim i o takvim zahtevima se raspravljalo. Primer romske zajednice, koja je godinama tražila priznavanje statusa narodnosti (umesto etničke grupe), nailazio je na razumevanje, iako se to nije dogodilo za vreme postojanja SFRJ.

1. Period raspada SFRJ i devedesete godine

Kriza političkog sistema posle smrti Josipa Broza Tita i uspon Miloševića uz pomoć ogoljene nacionalističke politike, pogubno su delovali po ljudska i manjinska prava svih manjinskih zajednica. Neki od osnovnih postulata Miloševićeve politike bili su da je "srpski narod ugrožen (u drugim Republikama i na Kosovu)" i da "svi drugi imaju više prava od srpskog naroda"²¹. Čak i 20 godina kasnije, većina političara i veliki broj intelektualaca²² ponavlja ove pogubne teze.

Početak devedesetih, teze o "ugroženosti srpskog naroda"²³ prerastaju u otvorene pozive na linč pripadnika drugih etničkih zajednica u Srbiji²⁴. Pored poziva na linč, drugim narodima se samo stavljalo u izgled šta će im se desiti ukoliko ne budu tzv. "lojalni građani"²⁵. Krug je zatvoren kada su izjave političara i intelektualaca postale izrazito rasističke, govoreći o "urođenim manama drugih naroda"²⁶ i kvalitetima srpskog naroda. Prema tim izjavama, svi drugi narodi su oduvek želeli da naškode Srbima, dok srpski narod nije "sposoban" da čini zlo drugim narodima. To je bilo potpuno

²¹ "Pet godina dugog albanskog rata na Kosovu uverile su njegove predvodnike i pobornike da su jači nego što su i mislili, da uživaju podršku po raznim centrima moći u samoj zemlji neuporedivo veću nego kosovski Srbi od Republike Srbije, ili ova Republika od ostalih u Jugoslaviji. Agresija je u toj meri ohrabrena da se i najzvaničniji predstavnici Pokrajine, kao i njeni naučnici ponašaju ne samo arogantno, već i cinično, proglašavajući istine za klevete, a ucene za svoja zakinuta prava.", Memorandum SANU, 1986. godine.

²² Npr. Miodrag Mitić: "Nacionalne manjine", Beograd, 1998.

²³ Slobodan Milošević: "Na Kosovu smo za ovih nekoliko godina uradili mnogo. To nije više oblast van Srbije u kojoj je srpski narod izložen diskriminaciji.", januar 1990.

²⁴ Vojislav Šešelj: "Smatram da svi Hrvati treba da se sele, osim onih koji su se odazvali mobilizaciji. Treba izuzeti Srbe katolike (Šokce i Bunjevce) koji uživaju punu ravnopravnost. Hrvatima ćemo dati adrese prognanih Srba iz Zagreba i Varaždina." (*Večernje novosti*, 17. april 1992.). Takođe, poznata je i njegova izjava da "Hrvate ne treba ubijati nožem nego zarđalom kašikom".

²⁵ Vojislav Šešelj: "Mađare pozivamo da ne slede avanturiste poput Andraša Agoštona jer se neće dobro provesti. I neka ne zaborave da nema većeg inata od srpskog i većeg prkosa od srpskog i da ćemo, ako treba, odgovarati oružjem." (*Borba*, 3. maj 1992).

²⁶ Vojislav Šešelj: "Hrvati su truo narod. Još nisam sreo pristojnog Hrvata" /prevod sa francuskog/, 6. avgust 1991. u intervjuu za *Der Spiegel*.

u suprotnosti sa pomenutim izjavama o upotrebi sile protiv pripadnika drugih etničkih zajednica²⁷.

U ovakvoj atmosferi, donošenje Ustava Republike Srbije, kao i proglašenje i donošenje Ustava Savezne Republike Jugoslavije imalo je za cilj da međunarodnoj zajednici pokaže da će Srbija poštovati manjinska prava²⁸. Istovremeno, na unutrašnjem planu se donošenjem Ustava htelo pokazati da će srpski narod biti mnogo "ravnopravniji", što je za posledicu imalo direktno i indirektno snižavanje nivoa manjinskih prava. Novi Ustav Srbije je značio ukidanje Ustava Vojvodine i Kosova, njihovih zakonodavnih nadležnosti, a samim tim i svih zakona koji su regulisali određena manjinska prava. Najvažniji propisi koji se tiču upotrebe jezika i pisma, kao i prava na obrazovanje na maternjem jeziku, kasnije su doneti za celu teritoriju Srbije, ali obim manjinskih prava je bio znatno sužen i potpuno zavisao od volje centralnih vlasti. Donošenje podzakonskih akata koji bliže uređuju sprovođenje ovih zakona je kasnilo, a sami zakoni nisu bili usklađeni sa ustavima Srbije i Jugoslavije.

Uspostavljanje višestranačkog sistema omogućilo je političko organizovanje nacionalnih manjina, ali nije poboljšalo njihovo učešće u javnom životu. Naprotiv, tokom devedesetih su sistematski odstranjivani predstavnici manjinskih zajednica iz vršenja javnih poslova. Ovo je prvo činjeno u vojsci i policiji, a zatim i u javnim preduzećima. Rezultat ovakve sistematske diskriminacije je da je posle pada Miloševića u svim opštinama učešće pripadnika nacionalnih manjina u svim granama vlasti, javnim i društvenim preduzećima bila daleko ispod procenta koji je neka manjina imala u populaciji neke opštine. Ovakva politika je bila najizraženija prema Albancima, Bošnjacima i Hrvatima. Za razliku od njih, zvanična politika je na primeru Mađara, Slovaka i Rusina htela da pokaže da Srbija (Jugoslavija) poštuje manjinska prava, ali je to uglavnom bila propaganda koja nije zasnovana na činjenicama. Zvanična politika gotovo se nije ni obazirala na pripadnike romske, bugarske, vlaške i rumunske manjine, a poštovanje njihovih prava na upotrebu jezika, obrazovanje i učešće u vršenju javne vlasti ostalo je tabu sve do promene vlasti 2000. godine.

Raspad Jugoslavije praćen je najtežim povredama osnovnih ljudskih prava. Pored ratnih zločina u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu, u etnički mešovitim opštinama u Sandžaku i Preševskoj dolini, teška kršenja

²⁷ Dobrica Ćosić u intervju italijanskom listu "Il Tempo", 1989. godine poručuje Albancima na Kosovu da "ćemo morati upotrebiti silu". U istoj izjavi on kaže da je to "bolan put koji u sebi nosi ogromne nesreće".

²⁸ Ustavi SR Jugoslavije, Srbije i Crne Gore, definišu ove države kao zajednice zasnovane na ravnopravnosti i jednakosti građana

ljudskih prava pripadnika manjina postale su praksa²⁹. Praksa kršenja ljudskih prava je bila posebno izražena na Kosovu, koje je u to vreme bilo pod kontrolom srpske vojske i policije, dok su svi organi civilne vlasti bili suspendovani. Vlast nisu vršili predstavnici izabrani na izborima, već tzv. Privremeno Izvršno Veće Autonomne Pokrajine Kosovo i Metohija koje je postavljala Vlada Srbije.

Većina zakonskih rešenja u Srbiji nije bila zadovoljavajuća. Usvajanjem zakona o lokalnoj samoupravi 1999. godine, drastično su sužena ovlašćenja lokalnih vlasti i izmenjen način izbora odbornika lokalnih skupština. Ovo je naročito pogodilo manjinske zajednice koje su grupisane na određenim teritorijama. Primera radi, izborne jedinice u opštini Bujanovac su bile grupisane tako da Albanci koji čine više od 60% stanovništva, mogu izabrati maksimalno 29% odbornika u lokalnoj skupštini. Ovi propisi su se zadržali sve do usvajanja novog zakona, dve godine kasnije.

Pomenuto snižavanje nivoa manjinskih prava u Srbiji, Vojvodini i na Kosovu nastavilo se sve do promene vlasti 2000. godine. Tokom NATO intervencije 1999. godine dodatno je povećana etnička distanca prema pripadnicima svih nacionalnih manjina, ali je došlo i do povećanja ksenofobije i antisemitizma.

2. Manjinska prava posle 5. oktobra 2000. godine

Posle pada Miloševića, nove vlasti su puno pažnje poklonile poštovanju ljudskih i manjinskih prava, odnosno pokušaju da isprave zatečeno stanje. Jedan od prvih bitnijih poteza je bila izjava SRJ u smislu člana 14. Konvencija Ujedinjenih Nacija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije, kao i ratifikaciju Fakultativnog protokola uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima. Ova dva instrumenta omogućila su podnošenje individualnih predstavki odgovarajućim međunarodnim telima. Mogućnost obraćanja Komitetu protiv torture je već postojala. Druga značajna novina u zaštiti manjinskih prava bila je pristupanje Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina³⁰.

Zakon o zaštiti nacionalnih manjina, koji je ubrzo usvojen, direktno se oslanjao na Okvirnu konvenciju. SRJ je u smislu konvencije, svoj prvi izveštaj podnela u septembru 2002. godine. Paralelno sa državom veliki broj

²⁹ Teške povrede ljudskih prava najviše je istraživao Fond za humanitarno pravo – www.hlc.org.yu

³⁰ U ime Vlade SR Jugoslavije Okvirnu konvenciju je 11. maja 2001. godine potpisao Savezni ministar za nacionalne i etničke zajednice. Posle ratifikacije u saveznoj Skupštini, Konvencija je za SR Jugoslaviju, kao državu nečlanicu Saveta Evrope, na osnovu člana 29. stav 2. stupila na snagu 1. septembra 2001. godine.

nevladinih organizacija je podneo alternativne izveštaje³¹. Analizom ovih izveštaja, brojnih konferencija, treninga i drugih aktivnosti može se zaključiti da jedan deo vlasti jeste shvatio značaj punog poštovanja manjinskih prava. Uticaj međunarodne zajednice je takođe bio vidljiv, a novim zakonom regulisano je kada neka etnička grupa dobija status nacionalne manjine. Neke manjine, kao npr. Vlasi, prvi put su počele javno da zahtevaju svoja prava i da bez bojazni izražavaju svoju nacionalnu pripadnost. Zakon je regulisao osnivanje Nacionalnih saveta³², a predviđeno je i formiranje Saveznog Saveta za nacionalne manjine. Očekivano, ovaj zakon se nije primenjivao u Crnoj Gori.

I pored ovih pozitivnih pomaka, osnovna karakteristika tzv. "nove manjinske politike"³³ u Srbiji je bila stihijsko delovanje tj. delovanje samo onda kada kršenje manjinskih prava dovede do neželjenih posledica ili kada izveštaji dospeju pred međunarodne institucije. Dva najkarakterističnija primera su oružani konflikt u Preševskoj dolini 2000/2001. godine i internacionalizacija međuetničkih incidenata u Vojvodini 2004/2005. godine. U oba slučaja, praksa kršenja manjinskih prava bila je prikrivana za vreme Miloševićeve vladavine, ali su i nove vlasti ignorisale problem.

Formiranje Koordinacionog tela za jug Srbije i usvajanje plana sa namerom da se reši oružani sukob u Preševskoj dolini bio je praćen konkretnim akcijama novih vlasti. Iako je tada prvi put postojala snažna politička volja, policija nije adekvatno istražila kršenja ljudskih prava, pravosuđe nije učinilo gotovo ništa na kažnjavanju počinilaca, a mere za izgradnju poverenja između zajednica su uglavnom bili projekti koje su sprovodili nevladine organizacije uz podršku međunarodne zajednice.

Ukoliko se posmatraju tri ključne oblasti za sve nacionalne manjine (pravo na upotrebu jezika i pisma, pravo na obrazovanje na manjinskim jezicima i učešće u vršenju javne vlasti), Srbija nije ostvarila veliki pomak, iako se većina problema može rešiti zakonom, podzakonskim aktima i njihovom doslednom primenom od izvršne i sudske vlasti. Posebno je poražavajuća situacija kod prava na učešće u vršenju javne vlasti, jer su posledice odstranjivanja pripadnika nacionalnih manjina i dalje prisutne u velikoj meri.

³¹ Najsvеobuhvatniji je Alternativni izveštaj Fonda za humanitarno pravo koji se odnosi na sve članove Okvirne konvencije i na teritoriju Srbije, Crne Gore i Kosova. Izveštaj Vojvođanskog Centra za ljudska prava donosi najobuhvatniji prikaz poštovanja prava na obrazovanje, upotrebu jezika i pisma i informisanje na manjinskim jezicima u Vojvodini.

³² Do danas su sve nacionalne manjine, sem albanske, osnovalе svoje Nacionalne savete.

³³ Izraz "nova manjinska politika" koristio se posle 5. oktobra u stručnoj javnosti sa namerom da se pokaže da nove vlasti imaju potpuno nov pristup kada su u pitanju nacionalne manjine.

Jedan od krupnijih uspeha novih vlasti ogledao se u otvorenoj komunikaciji sa predstavnicima svih nacionalnih manjina. Novoformirano Ministarstvo za ljudska i manjinska prava³⁴ pokušavalo je da što više promoviše zahteve nacionalnih manjina, ali uticaj na praktičnu primenu manjinskih prava imale su republičke vlasti. Nijedna od tri grane vlasti (zakonodavna, izvršna, sudska) nisu uradile dovoljno kako bi manjinska prava bila poštovana u punoj meri. Predlog da zakon koji će bliže uređivati ostvarivanje prava nacionalnih manjina bude donesen na republičkom nivou, gotovo da nije ni razmatran. Sa druge strane, Vlada Srbije još uvek nije predložila Zakon protiv diskriminacije, ali i niz drugih zakona koji su značajni za puno poštovanje manjinskih prava. Policija i dalje ne otkriva počinioce etnički motivisanih krivičnih dela, a akti nasilja i diskriminacije uglavnom su ozbiljno istraženi tek ukoliko su objavljeni u medijima. Pravosuđe nije pokrenulo ili dovelo do kraja postupke za teške povrede ljudskih prava u kojima su žrtve pripadnici nacionalnih manjina. Neki od ovih postupaka nisu pokrenuti ni posle više od jedne decenije³⁵. Sa druge strane, sudovi i tužilaštva veoma brzo reaguju u slučajevima kada je žrtva srpske nacionalnosti.

Romi su i dalje najugroženija društvena grupa. Dobijeni status nacionalne manjine nije promenio praksu kršenja njihovih ljudskih i manjinskih prava. Oni su socijalno marginalizovani, žive u krajnje nepovoljnim uslovima, rade najmanje plaćene poslove, njihova deca zbog nepoznavanja jezika, neprilagođenih programa i rasizma u školama ne stiču ni elementarno formalno obrazovanje. Zbog neobrazovanosti i loših životnih uslova, ni naredne generacije Roma neće imati mogućnosti za efikasnu socijalnu promociju i integraciju.

Najuočljiviji problem je porast otvorenog nasilja prema Romima. Posebno zabrinjavaju česti slučajevi zlostavljanja Roma koje sprovode službena lica, pripadnici policije. Zlostavljanje vrlo često prelazi u torturu. Policija, uglavnom zbog izraženih rasnih predrasuda i uverenja da se pitanje njihove odgovornosti neće postaviti, zlostavlja pripadnike romske nacionalnosti, iznudauje im iskaze, protivpravno ih lišava slobode i nezakonito ih zadržava u pritvoru. Policija drastično prekoračuje svoja ovlašćenja u takvim slučajevima samo zbog rasne pripadnosti žrtve. U brojnim slučajevima žrtve su odbijale da pokrenu krivični postupak protiv počinilaca iz straha od osвете. U slučajevima kada su nevladine organizacije³⁶ u ime žrtava podnosile krivične prijave, javno tužilaštvo je

³⁴ Formirano tokom postojanja SRJ, a kasnije nastavilo postojanje u okviru Saveta ministara SCG, konačno prestalo da postoji posle osamostaljenja Crne Gore.

³⁵ Slučajevi torture u Sandžaku u tzv. Akciji prikupljanja oružja.

³⁶ Najviše ovakvih slučajeva su imali Fond za humanitarno pravo, Centar za prava manjina i YUCOM.

ostajalo pasivno i nije obaveštavalo podnosioca da li je utvrdilo identitet počinilaca, ili je eventualno odbacilo krivičnu prijavu. Na ovaj način su podnosioci prijave onemogućeni da preuzmu gonjenje u svojstvu supsidijarnih tužilaca. Napadi privatnih lica ili organizovanih grupa na Rome su i dalje česti, a reakcija policije je neadekvatna. U ovim slučajevima policija Rome ne tretira kao žrtve.

Prosvetne vlasti ignorišu potrebu Roma da budu na odgovarajući način integrisani u obrazovni sistem. Ne postoji obaveza organizovanja pripremnih odeljenja u osnovnim školama za romsku decu u kojima bi se ona socijalno i psihološki adaptirala na školske uslove i naučila jezik na kome će se organizovati nastava. Za romsku decu sa Kosova, koja ne poznaju srpski jezik, ne organizuje se nastava na albanskom, niti im se omogućava da nauče srpski jezik. U samo nekoliko škola u Srbiji i Vojvodini postoji fakultativna nastava po dva časa nedeljno romskog jezika i nacionalne kulture. Ministarstvo prosvete RS i direktori škola sprovode sistematsku segregaciju i diskriminaciju romske dece upućujući ih, nakon testiranja njihovih sposobnosti na neodgovarajući način, u 'specijalne škole' za decu sa problemima u mentalnom razvoju. Ovi problemi nisu rešeni ni nakon višegodišnjeg pritiska nevladinih organizacija.

Diskriminacija Roma prilikom zapošljavanja, ulaska na javna mesta ili traženja stana je pravilo. Iako Ustav i zakoni zabranjuju diskriminaciju, sudovi ne postupaju po tužbama u kojima su detaljno opisani i dokumentovani slučajevi direktne i indirekne diskriminacije (slučajevi diskriminacije prilikom ulaska u beogradske noćne klubove 'Trezor', 'Mondo', 'Bombo' i 'Lagum').

Država probleme Roma rešava stihijski, nesistematski, od slučaja do slučaja. Čini se da državni organi još uvek ne uviđaju potrebu organizovanog pristupa trajnom rešavanju problema rasne diskriminacije u svim bitnim oblastima života – zapošljavanju, obrazovanju, upotrebi jezika, pristupu javnim mestima. Proklamovana "Dekada Roma" još uvek traje, ali rezultati još uvek nisu vidljivi.

Posle formiranja sadašnje srpske Vlade, gotovo da nije bilo pozitivnih koraka u pravcu poboljšanja položaja nacionalnih manjina. Sadašnja Vlada Srbije nema unapređenje ljudskih i manjinskih prava kao svoje prioritete, niti je do sada adekvatno reagovala na kršenje ovih prava. Govor mržnje i diskriminacija najčešće ostaju bez osude predstavnika vlasti. Ukidanje Ministarstva za ljudska i manjinska prava predstavlja poslednji u nizu loših poteza sadašnjih vlasti.

LGBT zajednica

Komunističke vlasti u SFRJ nisu blagonaklono gledale na gejeve i lezbejke. Odnos tadašnjih vlasti kretao se od inkriminisanja u zakonima (Srbija, Makedonija, BiH) do ignorisanja (Slovenija, Hrvatska). Razlike u odnosu prema LGBT zajednici su postale vidljivije posle ukidanja jedinstvenog krivičnog zakona 1974. godine i donošenja republičkih krivičnih zakona tokom sedamdesetih godina. Posle javne rasprave Slovenija je dekriminalizovala homoseksualne odnose, a posle toga su isto učinile Hrvatska i Vojvodina, dok je Crna Gora dekriminalizaciju izvršila uz obrazloženje da takve pojave nema u Crnoj Gori, pa kriminalizacija nije ni potrebna. U Srbiji, BiH, na Kosovu i Makedoniji dekriminalizacija je izvršena tek u periodu 1994-98.god.

Proglašenje SRJ, a kasnije Državne zajednice Srbija i Crna Gora nije za LGBT zajednicu imalo nikakvog značaja. Najviši pravni akti su uporno izbegavali da navedu seksualnu orijentaciju kao jedan od zabranjenih osnova diskriminacije. Sem dekriminalizacije tzv. „protivprirodnog bluda“ 1994. godine, gotovo da nijedan drugi pravni dokument nije pominjao seksualne manjine. Štaviše, pisci Ustava Srbije iz 1990. godine su u obrazloženjima uz ovaj dokument naveli da „prava homoseksualaca i narkomana“ nisu navedena jer bi to bilo „preterano“.

Početak devedesetih godina, osnivaju se prve LGBT organizacije, koje su tokom devedesetih delile sudbinu mirovnih organizacija i nevladinog sektora uopšte. Gejevi i lezbejke su bili diskriminirani, a u slučajevima kada su ih napala privatna lica policija nije adekvatno reagovala. Ubistvo poznatog gej aktiviste, najbolja je ilustracija položaja LGBT osoba u Srbiji.

Promene 2000. godine, donele su i promene u pravnom položaju pripadnika LGBT zajednice. Nekoliko važnih zakona izričito pominje seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov diskriminacije. Međutim, implementacija ovih odredbi je i dalje sporadična, a broj slučajeva diskriminacije koji LGBT osobe prijavljuju je mali. Mediji mnogo više izveštavaju o LGBT pravima, ali su tekstovi i dalje puni predrasuda i uglavnom senzacionalistički. Nijedna parlamentarna politička partija ne zalaže se otvoreno za prava LGBT osoba, niti je pitanje njihovog uključivanja u predlog novog Ustava Srbije uopšte bilo na dnevnom redu.

U praksi, u poslednjih pet godina, LGBT organizacije su ojačale i koriste domaće i međunarodne mehanizme u slučajevima kršenja ljudskih prava gejeva i lezbejki. Međutim, pokušaj organizovanja vidljivog izlaska u javnost tokom Gay pride-a u Beogradu 2001. godine, pokazao je stav društva i državnih organa prema LGBT populaciji. Ovakav stav je još uvek nepromenjen.

Osobe sa invaliditetom/hendikepom

Za razliku od LGBT zajednice, vlasti u SFRJ prepoznale su osobe sa invaliditetom. Predstavnici svih kasnijih vlasti su takođe naglašavale potrebu da se položaj ove zajednice unapredi, ali je malo toga u stvarnosti učinjeno.

Svi praktični koraci uglavnom su rešavani sporadično, bez ikakvog sistemskog pristupa i strategije. Neki od postupaka su bili sasvim suprotni savremenim standardima u ovoj oblasti npr. insistiranje na odvajanju dece sa posebnim potrebama i njihovo obrazovanje isključivo u „specijalnim školama“ bez kontakta sa drugom decom. U poslednjih deset godina, većina poboljšanja je učinjena uz podršku donatora i na inicijativu novoosnovanih nevladinih organizacija koje se bave pravima osoba sa hendikepom.

Jedan od problema su i organizacije nasleđene iz starog sistema. Ove organizacije imaju monopolističku poziciju i uglavnom se bave jednom vrstom hendikepa. Njihov rad je uglavnom usredsređen na finansijsku i socijalnu podršku osobama sa hendikepom. Za razliku od njih, nekoliko novijih organizacija hendikepu pristupa kao pitanju ljudskih prava i zahteva takav tretman od vlasti.

Predstavnici političkih partija i vlasti se sporadično sreću sa predstavnicima organizacija koje okupljaju osobe sa invaliditetom ili se bave pravima ove zajednice. Iako je saradnja dobra sa niže rangiranim predstavnicima pojedinih ministarstava, sistemska poboljšanja i dalje izostaju. Tako na primer, prema zvaničnoj statistici, od 350.000 osoba sa invaliditetom u Srbiji, samo 13% ima priliku da radi. Jedna od prvih značajnijih promena je usvajanje Zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom. Zakon je usvojen na predlog Centra za unapređenje pravnih studija, posle petogodišnjeg lobiranja brojnih nevladinih organizacija. Njegova primena se očekuje od 2007. godine.

Verske zajednice

U bivšoj Jugoslaviji, religija je tretirana kao privatna stvar svakog pojedinca. Svi ustavi socijalističke Jugoslavije su proklamovali punu odvojenost religije od države. Sve verske zajednice, bez obzira na broj svojih vernika, bile su marginalizovane. Proglašenje SRJ nije donelo bitne izmene u ustavnom položaju verskih zajednica. U članu 18. Ustava nekadašnje SRJ bila je predviđena odvojenost crkve od države, njihova ravnopravnost i sloboda u vršenju obreda, dok je članom 43. bila zagarantovana sloboda verovanja i vršenja verskih obreda. Slične odredbe sadrži i Ustav Srbije iz 1990. godine, uz dopunu da država može (ali ne mora) finansijski pomagati verske zajednice.

Favorizovanje Srpske pravoslavne crkve počelo je krajem osamdesetih godina, uporedo sa usponom nacionalizma u Srbiji. Uticaj SPC tokom poslednjih 15 godina stalno je rastao, da bi posle uvođenja veronauke

u škole i imenovanja sveštenika u neke od nezavisnih regulatornih tela, počela da nestaje odvojenost države od crkve (uglavnom SPC). Istovremeno, materijalna pomoć namenjena najbrojnijoj verskoj zajednici je često bila diskriminativna i u suprotnosti sa Ustavom (npr. uvođenje obavezne doplatne poštanske marke namenje izgradnji Hrama Svetog Save u Beogradu).

Prema islamskoj i katoličkoj zajednici vlast je imala dvostruki odnos. S jedne strane, počinioci teških kršenja ljudskih prava, progona i ubistava pripadnika ovih zajednica nisu bili kažnjeni, a vlast je sa druge strane, pokušala da pokaže kako ove verske zajednice priznaje za tradicionalne i da sa njima gradi "dobre odnose".

Druga grupa verskih zajednica su tzv. male verske zajednice, odnosno zajednice sa manjim brojem vernika. Prema dostupnim podacima, ovakvih je zajednica u Srbiji oko 50. Jedan deo njih uglavnom okuplja pripadnike jedne nacionalne zajednice (npr. Slovačka evangelistička crkva, Rumunska pravoslavna crkva, Reformatorska crkva itd), dok ostale okupljaju vernike različitih etničkih pripadnosti i upravo njih vlast, predstavnika najveće crkve i ekstremnih desničarskih organizacija nazvane sektama.

Postepeno je uz termin sekte vezana isključivo negativna konotacija, a tzv. "eksperti za sekte" govore o malim verskim zajednicama kao zlu koje treba u korenu saseći, kako bi se sprečilo "trgovanje ljudskim dušama". Ovakav govor mržnje prema verskim zajednicama prošao je nekažnjeno, pa je do danas objavljen veliki broj tekstova, knjiga i publikacija sa ovakvim komentarima. Predstavnici vlasti se u svojim nastupima uglavnom slažu sa ovakvim stavovima.

Posledica nekažnjelog govora mržnje prema pripadnicima verskih zajednica jeste veliki broj napada na verske objekte i pripadnike verskih zajednica. Ovakve napade policija neadekvatno istražuje, uglavnom samo registrujući da se napad dogodio. Potpuno očekivano, pripadnicima ovih zajednica nije omogućeno da izvode versku nastavu u školama, za razliku od tzv. "tradicionalnih verskih zajednica".

Preporuke:

- Usvojiti Zakon o pravima nacionalnih manjina, Zakon protiv diskriminacije i sve druge zakone koji su neophodni za puno uživanje manjinskih prava garantovanih Okvirnom konvencijom za zaštitu nacionalnih manjina;
- Pokrenuti krivične postupke protiv pripadnika policije i vojske koji su bili počinioci teških povreda ljudskih prava pripadnika nacionalnih manjina tokom devedesetih godina
- Vratiti na posao sve pripadnike nacionalnih manjina koji su sa posla otpušteni zbog svoje nacionalne pripadnosti;

- U saradnji sa organima lokalne samouprave, školama i nevladinim organizacijama, organizovati zajedničke projekte čiji je cilj suzbijanje rasne, nacionalne i verske netrpeljivosti. Jedan od osnovnih programskih zadataka ovih projekata trebalo bi da bude edukacija nastavnog osoblja i dece, organizovanje radionica ljudskih prava u školama, izdavanje prigodnih publikacija i saradnja sa medijima u cilju suzbijanja rasne, etničke i verske netolerancije i ksenofobije;
- Organizovati obaveznu pripremnu nastavu učenja srpskog jezika za decu romske nacionalnosti;
- Omogućiti sve uslove za ostvarivanje prava na obrazovanje na maternjem jeziku sa elementima kulture, istorije i tradicije za sve nacionalne manjine;
- U skladu sa Direktivom EU o rasnoj ravnopravnosti uvesti podsticajne mere za Rome prilikom upisa na fakultete i prilikom zapošljavanja. Za Rome bi trebalo da važe posebni, blaži kriterijumi za upis na fakultete odnosno za zapošljavanje, kod onih poslodavaca koji se finansiraju iz saveznog, republičkog ili opštinskih budžeta (obrazovne ustanove, zdravstvene ustanove, organi uprave, policija, pravosuđe i organi na lokalnom nivou), uz obavezno državno stipendiranje redovnih studenata. Ovim merama bi se olakšalo stvaranje visokoobrazovnog stručnog kadra kod Roma;
- Uvesti kurseve, odnosno specijalizovanu obuku za pripadnike policije i pravosuđa (sudovi i tužilaštva) o međunarodnim standardima i unutrašnjim propisima koji se odnose na zaštitu prava manjina i zabranu diskriminacije. Potrebno je uvođenje efikasnih mehanizama unutrašnje kontrole za disciplinsko kažnjavanje pripadnika policije, kao i državnih službenika koji primenjuju diskriminatorne mere i postupke;
- Izabrati Ombudspersona i oformiti druge vansudske mehanizme (npr. Komisija protiv diskriminacije);
- Jasno osuditi sve akte nasilja, diskriminacije i govora mržnje prema pripadnicima nacionalnih manjina;
- Pozvati kosovske i crnogorske Srbe da prihvate status nacionalne manjine na Kosovu i u Crnoj Gori;
- Definisati Srbiju kao građansku državu i garantovati najveći stepen prava nacionalnih manjina u novom Ustavu Srbije.

Beograd
 Septembar 2006

Izveštaj o stanju rodne ravnopravnosti u Srbiji:

pregled za moguće smernice delovanja

Zorica Trifunović

Uvod

Rodna ravnopravnost, zajedno sa razvojem svesti o društvenim rodnim ulogama, kao bitnim mestom svakodnevnog života i društva u celini, postala je, na sreću, raširena tema. U skladu sa tim raste i interesovanje za rodnu problematiku i svest da se samo ravnopravnošću, prvo žena i muškaraca, a zatim i ravnopravnošću među drugim društvenim grupama može razvijati društvo. Teško da se neko društvo može smatrati sasvim razvijenim ako ne postoji potpuna ravnopravnost svih članova i članica tog društva.

O značaju rodne ravnopravnosti i posebnoj ulozi žena u društvu počelo se u Srbiji javno govoriti pre manje od trideset godina. Do tada je svojevrsan egalitarizam socijalizma i komunističke ideologije podrazumevao „jednakost“, tako da se činilo da nema ni mesta ni potrebe za posebnim naglaskom na rodnim društvenim ulogama. I obiman izveštaj *Rod u tranziciji* Svetske banke iz 2002. godine govori o tome da je većina zemalja „socijalističkog bloka“ imala vrlo visoku stopu rodne ravnopravnosti pre perioda tranzicije. Danas su te stope znatno niže, ali su u mnogim slučajevima još uvek visoke u poređenju sa stopama u drugim zemljama.

Pojavu prve neformalne feminističke grupe (osnovane 1979/80. u Beogradu, koja je od 1986. godine poznata pod imenom *Žena i društvo*), tadašnji organi vlasti posmatrali su kao svojevrsan bunt. Ona je istovremeno najavljujivala neminovne procese demokratizacije i bila prva u nizu grupa koje su se zalagale za potpuno poštovanje ženskih ljudskih prava, govorila je o složenosti rodne problematike u svim sferama društva i bila preteča mnogim grupama koje danas čine „civilno društvo“ u Srbiji.

Sa početkom političkog, a kasnije i oružanog raspada SFRJ, žene su bile prve koje su se organizovale i digle svoj glas protiv rastućeg nacionalizma i upozoravale na pogubne posledice militarističke politike o kojoj same nisu odlučivale. Jezgra mnogobrojnih organizacija koje su nastale od 1990. godine i koje su se tada zalagale za antiratnu politiku, za politiku mira i ljudska prava, činile su žene.

I danas žene čine okosnicu većine nevladinih organizacija koje se bave ženskim pravima, ljudskim pravima, pravima manjina i marginalizovanih grupa, grupa koje se bave suočavanjem sa prošlošću, tematikom ratnih zločina, kao i problematikom trgovine ženama, decom, pa i muškarcima, što zalazi u opasnu sferu organizovanog kriminala.

Iako žene čine i veliki deo članstva svih političkih stranaka, njihovo prisustvo na javnoj sceni nikako ne odslikava ni broj žena u društvu (uvek

nešto veći od 50% do 51,4 % u Srbiji po popisu iz 2002. godine), kao ni njihovu brojnost u političkim strankama. Karakteristična je slika piramidalne zastupljenosti - velika brojnost na nižim funkcijama, a sve manja prisutnost kako se ide ka vrhu hijerarhijske strukture.

Istovremeno, obrazovna struktura žena je gotovo jednaka obrazovnoj strukturi muškaraca, tako da razloge za izuzetno malo učešće žena na javnoj sceni i to ne samo u politici, nego i u obrazovnim i naučnim institucijama, treba tražiti u sveprožimajućim vrednostima patrijarhata, koji je toliko prisutan da nam se čini da i ne postoji, odnosno da nije i ne može biti presudan za ono što se događa u društvu.

Procesi i glasovi za emancipaciju žena vremenom uključuju i procese i glasove za emancipaciju muškaraca. Svakako da ubacivanje još jedne ciljane grupe u proces emancipacije nije puka retorička fraza, već je posledica sagledavanja stvarnih tokova u društvu (društvima) i prepreka punoj ravnopravnosti žena, odnosno punoj ravnopravnosti oba pola u društvima u razvoju.

Ratna događanja (1991-1999), a i posleratni tokovi su svakako imali veliki uticaj i na žene uopšte, stanje rodne ravnopravnosti i ženski pokret u celini. Celokupan sistem vrednosti je poremećen. Uloga Srpske pravoslavne crkve jača i ide do te mere da se sekularni karakter države dovodi u pitanje. Crkva zauzima sve važnije mesto u političkom odlučivanju i zadire u sve sfere društvenog života i kulture. Delovanje crkve je izrazito nacionalističko, konzervativno i patrijarhalno.

Uočavaju se retrogradni procesi u društvu, čije su najveće žrtve žene. Jačaju patrijarhalni trendovi, koji se ispoljavaju u procesima retraditionalizacije, marginalizacije žena i njihovom daljem osiromašenju. U ovakvom političkom i društvenom kontekstu došlo je do još većeg pasiviziranja žena na javnoj sceni. Naročito je malo žena u politici, na mestima odlučivanja.

Pa ipak, veliki broj ženskih grupa koje su nastale u ovom periodu, učinile su da se napravi čitav jedan ženski pokret, dobra mreža ženskih organizacija (sos telefoni za žene žrtve nasilja, ženska ljudska prava, ekonomsko osnaživanje žena, ženska mirovna mreža, ženska politička mreža...) koje su svojim radom na proučavanju određenih problema, zalaganjem za zakonske promene, za sistem kvota pri izborima i drugim aktivnostima doprinele poboljšanju zakonske regulative i na neki način usporile sve očiglednije retrogradne procese.

Ove retrogradne procese po žene, koji čine deo celokupnih retrogradnih procesa u kojima se u poslednje dve decenije nalazi društvo u Srbiji, teško je moguće zaustaviti sporadičnim akcijama i nastojanjima. Međutim, svakako je moguće uticati na širenje svesti mladih i žena o stvarnim posledicama ovih trendova.

Budući da je najlakše razumeti politiku diskriminacije preko položaja žena u društvu, svest o diskriminaciji žena može otvoriti put razumevanju ostalih oblika diskriminatornog ponašanja, koje dalje vodi u obezvređivanje pojedinaca/ki i grupa i u nasilje prema njima. Ovo nam može pomoći da razumemo krug nasilja: vrednosni sistem koji ga održava, opravdava i podstiče.

Ravnopravnost bez obizira na pol je garantovana Ustavom. U zakonima se ravnopravnost polova pominje jedino u Zakonu o zabrani diskriminacije, ali se ne ulazi dalje u problematiku šta se sve može smatrati diskriminacijom po polu i koje posledice može imati ovakva diskriminacija. Da bi ova materija zaista bila uređena neophodno je donošenje zakona o rodnoj ravnopravnosti.

Srbija je obavezna da eliminiše svaki vid diskriminacije i time što je potpisnica međunarodnih dokumenata kojima se regulišu građanska, politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava građana i građanki, kao i posebnih dokumenata koja se odnose na žene, jer su ljudska prava žena kršena na specifičan način.

Žene i politika

Žene ne učestvuju dovoljno u javnom životu i politici. Neke od prepreka za to jesu sledeće:

- siromaštvo i nezaposlenost
- nedostatak adekvatnih finansijskih sredstava
- organičen pristup obrazovanju i izboru profesije
- dupli teret kućnih poslova i profesionalnih obaveza.

Procenat žena u parlamentu Srbije iznosi samo 10,8%. Žene se bore za uvođenje i poštovanje sistema kvota. U Srbiji, kvote su uvedene Zakonom o lokalnim izborima iz 2002. godine. Prema članu 20. ovog Zakona, određeno je da: „Na izbornoj listi, među svaka četiri kandidata po redosledu na listi (prva četiri mesta, druga četiri mesta, i tako do kraja liste) mora biti po jedan kandidat pripadnik onog pola koji je manje zastupljen na listi, a ukupno na izbornoj listi mora biti najmanje po 30% kandidata manje zastupljenog pola na listi“. Kvote za žene su, takođe, predviđene i zakonom o izmenama i dopunama Zakona o izboru narodnih poslanika donesenim 25. februara 2004. godine. Član 8 ovog zakona identičan je sa članom 20 Zakona o lokalnim izborima. Međutim, ni ovde ne postoji mehanizam koji bi obezbedio da 30% žena zaista i uđe u parlament, tako da broj žena u lokalnim parlamentima koji su imali izbore po ovom sistemu pada na 21-22%, jer se mnoge izostavljaju, a ukoliko, na primer, poslanica napusti parlament, ne postoji obaveza da se ona zameni drugom poslanicom.

Kvote u Odluci o izboru poslanika u Skupštinu AP Vojvodine povećale su zastupljenost žena u Skupštini APV sa 6.67% na 19,17%. Kvote u Zakonu o lokalnim izborima povećale su zastupljenost žena u lokalnim skupštinama na 21,34%. Od donošenja ovog zakona u Srbiji nisu bili sprovedeni republički parlamentarni izbori.

Sa druge strane, zanimljivo je da su žene najbrojnija apstinencijalna grupa na izborima, a ovo je posledica generalnog obeshrabrivanja žena da učestvuju u javnom životu. Neophodno je podsetiti na kampanje za izlazak žena na izbore 2000. godine, koje su znatno uticale na odaziv žena na izbore te godine. Ovakva izlaznost žena bila je jedan od presudnih faktora koji su uticali na konačne izborne rezultate.

U Srbiji se izuzetno malo govori (*Žene u crnom*) o Rezoluciji SB UN br. 1325/2000, od 31. oktobra 2000. godine kojom se daju jasne preporuke zemljama članicama da uključe rodni aspekt u sve nivoe odlučivanja, priznajući ženama specifičnost i brojnost njihovog stradanja u oružanim sukobima kao i izuzetne neformalne doprinose izgradnji mira u ratom razorenim državama. Rezolucija poziva na veće uključivanje žena u sve političke strukture. Ovde citiramo samo prvi član ove rezolucije:

1. (SB UN) *Poziva* države članice da obezbede veću zastupljenost žena u donošenju odluka na svim instancama u državnim, regionalnim i međunarodnim institucijama i u mehanizmima za sprečavanje, savladavanje i rešavanje sukoba.

Institucionalni mehanizmi za ravnopravnost polova

Institucionalni mehanizmi za rodnu ravnopravnost su formirani na svim nivoima, ali svi još nisu jasno normativno uređeni što zahteva promene normativnog okvira. Na institucionalnom nivou, najprimetniji pomaci su u Vojvodini. Formiranje lokalnih mehanizama za ravnopravnost polova je otpočelo 2002. godine. Lokalni mehanizmi se razlikuju, jer ne postoji zakonski okvir koji reguliše njihovu poziciju (izbor, nadležnost, finansiranje) u lokalnoj zajednici. Otuda mnogi lokalni mehanizmi nestaju sa promenom vlasti u lokalnoj zajednici.

Na nivou Republike postoje:

- Odbor za ravnopravnost polova Narodne skupštine i
- Savet za ravnopravnost polova Vlade.

U AP Vojvodini postoje:

- Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova,
- Savet za ravnopravnost polova,
- Odbor za ravnopravnost polova Skupštine AP Vojvodine,
- Pokrajinski ombudsman – zamenica za ravnopravnost polova i

- Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.

Na primer, od 45 opština u Vojvodini u njih 18 postoje mehanizmi za ravnopravnost polova.

U toku je izrada obimnog i važnog dokumenta pod radnim nazivom Nacionalni plan akcije za rodnu ravnopravnost. Ovaj dokument bi trebalo da obezbedi mehanizme za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti. On predstavlja strateški dokument Vlade koji definiše politiku jednakih mogućnosti i utvrđuje ciljeve, mere i plan aktivnosti za poboljšanje društvenog položaja žena i za unapređivanje rodne ravnopravnosti za period 2007-2010. godine. Na njegovoj izradi učestvuju predstavnice do sada oformljenih institucionalnih mehanizama, kao i predstavnice ženskih nevladinih organizacija.

Žene i ekonomija

Stopa zaposlenosti žena opala je u periodu 2004-2005. godine sa 44.0% na 40.8%. Nezaposlenost žena je u porastu i u odnosu na nezaposlenost muškaraca veća je za 26%. S druge strane, smanjuju se mogućnosti za nalaženje ikakvog plaćenog posla, naročito za žene preko 40 godina. Imajući u vidu da je briga o deci i o starima pretežno na plećima žena, uz rast nezaposlenosti, a i zbog jaza u prosečnim primanjima muškaraca i žena, feminizacija siromaštva je sve prisutnija.

U društvu u Srbiji, koje ima mnogo ekonomskih teškoća i koje je prvenstveno usmereno na izgradnju tržišne ekonomije, potrebe grupa žena koje su najizloženije riziku od siromaštva, praktično su nevidljive. Ove ugrožene grupe uključuju seoske žene, Romkinje, samohrane majke, domaćice, starije žene, žene pripadnice nacionalnih manjina i žene sa posebnim potrebama.

Žene su te kojima se u procesu privatizacije i restrukturiranja preduzeća prvima uručuju otkazi, naročito sa dobro plaćenih radnih mesta. Sve više žena radi u najslabije plaćenim privrednim granama i uslužnim delatnostima. Porast učešća sive ekonomije takođe pojačava eksploataciju i diskriminaciju žena. Proces privatizacije nisu dovoljno transparentni i isključuju većinu žena. Tokom tranzicije, žene ostaju češće bez posla i duže čekaju na posao, bez obzira na stepen obrazovanja.

Zbog opšte retradicionalizacije i repatrijarhalizacije društva, potencijali žena nisu priznati. Podrška razvijanju ženskog preduzetništva jedno je od mogućih načina ublažavanja posledica ekonomskih reformi u procesu tranzicije. Čak i ako su spremne da započnu samostalni posao, ženama problem predstavljaju novčana sredstva, odnosno pristup kreditima. Žene nemaju jednake startne pozicije za ekonomsko osnaživanje kroz samozapošljavanje i otvaranje sopstvenih firmi, jer raspolažu veoma malim

procantom imovine u vidu nepokretnosti, koje su garancije za dobijanje kredita.

Zavod za tržište rada Republike Srbije u svojim izveštajima iznosi da će smanjivanjem javnog sektora doći do još veće nezaposlenosti žena, jer u javnom sektoru one čine većinu. I Svetska banka izveštava o rastućoj evidenciji da rodna nejednakost vodi velikim gubicima u ekonomskoj efikasnosti i humanom razvoju.

Razvijanje *pro-poor* budžeta i rodno osetljivih budžeta su ključni instrumenti za ostvarivanje ženskih ekonomskih prava. Nova inicijativa za rodno budžetiranje u Centralnoj i Istočnoj Evropi i bivšim zemljama Sovjetskog Saveza, započeta 2003. godine u mreži East-West Women, ima za cilj unapređenje strategija i aktivnosti za primenu rodnog budžetiranja kao sredstva za postizanje rodne ravnopravnosti na tržištu rada, u oblasti zapošljavanja, u smanjivanju nasilja u porodici i slično.

Zbog promena u makroekonomiji radi se restrikcija budžeta. Ova restrikcija budžeta pogađa žene posredno i neposredno (recimo kroz zdravstvo i kroz obrazovanje). Sužavaju se mogućnosti žena da ostvare prava vezana za porodijsko odsustvo, dečju zaštitu i penzije. Primena rodne analize na budžet nije samo tehnička vežba, već znači da vlada treba da razmotri potrebe žena i odvoji novac da im više pomogne. Sastavljanje budžeta je, u suštini, selektivan proces, u kojem žene često nisu predstavljene i u kome su disproporcionalne u odnosu na kategorije siromašnih i obično po strani političkih i ekonomskih rasprava. Pored toga, nepostojanje prakse rodnog budžetiranja čini nevidljivom rodnu diskriminaciju na makroekonomskom nivou.

Politika rodno odgovornog budžeta može doprineti približavanju ciljevima rodne ravnopravnosti, društvenog razvoja i ekonomske efikasnosti.

Ženske organizacije kritikuju sadašnju koncepciju razvoja zasnovanu na profitu i zalažu se za to da se rodna perspektiva ugradi u sve oblasti razvojne politike unutar koncepcije o razvoju zasnovanom na ljudskim pravima koji bi uključio i ženska prava. Takođe, jačanje mehanizama za primenu standarda Međunarodne organizacije rada doprinelo bi eliminaciji diskriminacije žena u oblasti zapošljavanja i preduzetništva.

Žene i obrazovanje

Nepismenost u Srbiji je, prema poslednjem popisu, pre svega karakteristika žena, kojih ima šest puta više nego muškaraca, a čak trećina žena koje traže posao završila je samo osnovnu školu. Ako bi se radila rodna analiza visoke stope funkcionalne nepismenosti u Srbiji, verovatno da bi i ovde žene bile u nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce. U seoskim i siromašnim sredinama prednost u obrazovanju daje se muškoj deci, dok

ženska deca polako ispadaju iz obrazovne mreže i upućuju se na održavanje domaćinstva i iz te uloge nemaju više dostupnost obrazovanju.

Osnovni problem rodni nejednakosti u obrazovanju predstavljaju horizontalna i *vertikalna* segregacija. Horizontalna segregacija obrazovnih profila podrazumeva visoku koncentraciju učenica, odnosno studentkinja u onim oblastima koje se u patrijarhalnom okruženju smatraju primerenim ženama, odnosno povezanim sa njihovim tradicionalnim ulogama - brige i staranja o drugima – na primer, medicina i sektor obrazovanja, ili u onima koje ne obezbeđuju dobru zaradu ili moć u društvu. Tradicionalizam u pogledu rodni uloga uslovljava višu tehnološku nepismenost žena, što ih dodatno marginalizuje na tržištu rada.

Vertikalna segregacija u obrazovanju podrazumeva da što je viši nivo obrazovanja, to više opada nivo učešća žena, što je u Srbiji prisutno samo na nivou posle diplomskih i doktorskih studija. Takođe, vertikalna segregacija se ogleda i u činjenici da su žene kao nastavni kadar u prosveti utoliko manje zastupljene ukoliko je nivo obrazovanja viši. A ubrzana feminizacija nižih univerzitetskih zvanja je pre posledica lošeg položaja univerziteta i niskih zarada na univerzitetima, nego povoljnijeg položaja žena.

Još uvek ne postoji rodno obrađena statistika o učešću žena u visokoškolskom obrazovanju u poslednjih nekoliko godina od kada je uvedeno samofinansiranje na državnim univerzitetima i od kada se broj fakulteta koji podrazumevaju plaćanje prilično visokih školarina povećao. Pretpostavka je da će ove mere samofinansiranja dovesti do opadanja učešća žena u visokoškolskom obrazovanju, odnosno da će žene ispadati iz obrazovne mreže i na ovom nivou, te se ovo može odraziti na vertikalnu rodnu segregaciju i na nivou fakultetskog obrazovanja.

Dobra podrška ovom negativnom trendu dolazi i od političke elite, crkve i medija koji podržavaju i ohrabruju tradicionalni patrijarhalni vrednosni sistem, i vrlo jasno preporučuju ženama da se isključivo posvete svojim ulogama u domaćinstvu.

Zanimljivo je da žene, iako po obrazovnoj strukturi slične muškarcima, u mnogo manjoj meri zauzimaju bolje plaćene rukovodeće poslove, te nije retko da i kolektivi u kojima žene broičano dominiraju, imaju muškarce na rukovodećim položajima. Neka istraživanja o osećaju odgovornosti pokazuju da žene imaju veći osećaj odgovornosti od muškaraca, iako visoko odgovorna radna mesta većinom drže muškarci. Nije retko da muškarci na odgovornim radnim mestima imaju i manje obrazovanje nego ono koje se zahteva za to radno mesto i koje se, za isto radno mesto, zahteva od žena.

U okviru priče o obrazovanju i ženama ne treba zaboraviti udžbenike, rodno neosetljiv jezik i rodne stereotipe korišćene u njima. Naravno, najtragičnija situacija je u udžbenicima koji se koriste u osnovnom

obrazovanju, koje je najmasovnije i presudno za životni razvoj. Celokupan školski sistem kroz nastavne programe uporno gaji masovno i sistematsko omalovažavanje žena i ohrabruje prihvatanje i usvajanje ovog omalovažavanja kao životnog obrasca. Prihvatanje omalovažavanja, pa time i diskriminacije jedne društvene grupe vodi prihvatanju omalovažavanja i diskriminacije i drugih grupa i osoba koji se iz raznih razloga i pobuda mogu nazvati drugačijima, različitima i proglasiti manje vrednim, odnosno grupa i osoba koje je dozvoljeno diskriminisati.

Svakako je jasno da, ako se diskriminacija usvoji kao poželjan životni obrazac, ne postoji razumevanje suštine diskriminisanja, pa se i ne očekuju sankcije, već nagrade za njeno sprovođenje. Tako lako dolazimo do nerazumevanja kažnjavanja za sprovođenje diskriminaciju u bilo kom obliku — od uvrede do ubistva — i opravdavanja nasilja i zločina.

Nasilje nad ženama i zdravlje žena

Nasilje nad ženama je najrasprostranjeniji oblik nasilja, čemu su, pored patrijarhalnog sistema odnosa među polovima, doprineli i teška ekonomska kriza, izbeglištvo, raseljavanje, ratno okruženje, procesi retraditionalizacije i klerikalizacije i drugi faktori.

Nasilje nad ženama u porodici i u partnerskom odnosu, seksualno nasilje nad ženama i trgovina ženama najčešći su vidovi nasilja nad ženama u Srbiji, pri čemu su određene kategorije žena, kao što su Romkinje, žene sa invaliditetom i žene sa psihički izmenjenim ponašanjem izložene većem riziku od nasilja.

Osim rasta siromaštva i nezaposlenosti žena, u porastu su nasilje u porodici, trgovina ženama, broj žena koje se bave prostitucijom i broj žena koje odgovaraju pred zakonom.

Prema rezultatima istraživanja porodičnog nasilja u Srbiji gotovo svaka druga žena doživi neki oblik psihičkog nasilja u porodici, svaka treća žena doživi fizički napad od nekog člana porodice, dok se svakoj četvrtoj pretili nasiljem. Istraživanje procesuiranih slučajeva nasilja u porodici pokazalo je da su u preko 92% slučajeva izvršiocima krivičnog dela nasilja u porodici muškarci, i da je najrasprostranjenije partnersko nasilje, i to nasilje izvršeno prema supruzi sa kojom nasilnik jeste ili je bio u braku.

Neke od prepreka u pristupu pitanju nasilja nad ženama su u institucijama sistema koje nasilje nad ženama još uvek se ne sagledavaju kao zločin iz mržnje. Kod stručne i opšte javnosti nedostaje profesionalna i lična svest o dužnosti prijavljivanja nasilja nad ženama, a ni neprijavlivanje ovog dela se ne sankcioniše. U postupcima koji se vode prema izvršiocima nasilja žene su izložene sekundarnoj viktimizaciji i ne uživaju stručnu psihosocijalnu podršku tokom trajanja sudskog postupka, a većina ovih postupaka

se u neefikasnom i često korumpiranom pravnom sistemu beskrajno razvlači, naravno, na dalju štetu oštećenih žena.

Poslednjih godina došlo je do izvesnih pozitivnih pomaka inkriminisanjem nasilja u porodici kao posebnog krivičnog dela i usvajanjem mera porodično-pravne zaštite od nasilja. Pomaci su, teškom mukom, u Porodični zakon uvedeni februara, a u Krivični zakon septembra 2005. godine, ali su žene još uvek daleko od stvarne i potpune zakonske zaštite. Za ove pomake su isključivo zaslužne ženske nevladine organizacije, koje svojim upornim radom na pružanju podrške ženama žrtvama nasilja, organizovanjem sigurnih ženskih kuća, kao privremenim rešenjem, i raznim drugim aktivističkim delovanjem rade na rešavanju ovog problema.

Mada nasilje u porodici dobija sve više prostora u javnosti, njegova rodna dimenzija, patrijarhalni konstrukt i obrazovna matrica potpuno su potisnuti i marginalizovani, jer se tabloidnost događaja smatra mnogo zanimljivijom od suštine problema.

Nasilje, naravno, ostavlja posledice po zdravlje žena:

- 30% zlostavljanih žena ima telesne povrede kao posledice porodičnog nasilja (69% lake i 31% teške)
- 22% žena koje trpe porodično nasilje ima posledice po mentalno zdravlje
- 9% žena koje trpe porodično nasilje ima posledice po opšte zdravlje.

U poslednjih 15 godina stanovništvo Srbije je bilo izloženo brojnim faktorima visokog rizika po zdravlje stanovništva. Da se ne bi zaboravilo, pomenućemo neke od faktora: ekonomska kriza, ratovi, populacioni gubici, tranzicija, trauma, stres, itd.; pri čemu su u odnosu na žene delovali i dodatni specifični faktori rizika usled njihovog povećanog opterećenja i odgovornosti u „ekonomiji preživljavanja”.

U ovom periodu došlo je i do drastičnog urušavanja sistema zdravstvene zaštite stanovništva, tako da je teret brige i staranja o bolesnima prebačen uglavnom na žene. Urušavanje zdravstvenog sistema praćeno je narastanjem privatne prakse, koja se razvijala bez adekvatne normativne regulative. Jedna od ozbiljnih negativnih posledica ovakvog stanja ogleda se, pored ostalog, i u porastu korupcije. Oba ‘rešenja’ posebno pogađaju žene, koje i inače imaju manju ekonomsku moć od muškaraca. U ovakvim okolnostima došlo je do naglog porasta nejednakosti u ostvarivanju prava na kvalitetnu zdravstvenu zaštitu, čime su posebno pogođene žene izložene dvostrukoj i višetrukoj diskriminaciji.

Sve više slučajeva korupcije stiže nam iz porodilišta i drugih zdravstvenih ustanova čije su korisnice isključivo žene. Takođe, ova odeljenja zdravstvenih centara su gotovo uvek na poslednjem mestu za renoviranja - počev od podova i zidova, pa do opreme.

Dva osnovna uzroka razboljevanja i umiranja žena su kardiovaskularne i maligne bolesti. Mnogi fatalni ishodi bi se mogli sprečiti merama primarne prevencije kao što je promocija zdravlja i razvijanje zdravih stilova života, a i merama sekundarne prevencije gde je najbitnije rano otkrivanje bolesti, naročito bolesti reproduktivnih organa.

Zanimljivo je da se do nedavno smatralo da su kardiovaskularne bolesti isključivo 'muške bolesti', zbog stresa i odgovornosti koje muškarci u društvu nose, te je to i bio važan razlog velikih ulaganja u razvoj ove grane medicine, a i uređenja i opremljenosti ogranaka za kardiovaskularne bolesti medicinskih centara, bolnica i domova zdravlja.

Možda bi se neki važni uzroci niske stope nataliteta u Srbiji vrlo lako pronašli poštenijim uvidom u rasprostranjenost i u zataškavanje i prećutkivanje nasilja nad ženama, kao i u teškoj i opštoj zapuštenosti ginekoloških odeljenja pri zdravstvenim ustanovama.

Trgovina ljudskim bićima, naročito trgovina ženama i prostitucija beleže značajan porast poslednjih godina. Za trgovinu ženama Srbija je prvenstveno tranziciona zemlja, zatim zemlja destinacije ovakve trgovine, a i zemlja žrtava. Izuzetna povezanost organizovanog kriminala, trgovine ljudskim bićima i prostitucije čini da se pozitivni pomaci u ovim oblastima teško postižu. Za pozitivne pomake neophodna je izuzetna saradnja svih koje zanima rešavanje ovih pitanja i sveukupna podrška javnosti i institucija.

Poseban vid nasilja nad ženama je seksualno uznemiravanje i učenjivanje, kome su naročito izložene zaposlene žene. I ovaj vid seksualnog nasilja praćen je prećutkivanjem, te se ne mogu ustanoviti njegove razmere. Budući da ga baš nije moguće sasvim prećutati, mali paragraf u Zakonu o radu daje nešto nade, mada postoji veliki strah od gubitka posla zbog prijave ove vrste nasilja.

Žene i mediji

Čini se da bi detaljnija analiza žena u medijima dala vrlo zanimljive rezultate. Već na prvi pogled se može reći da je prisutnost žena u medijima vrlo visoka. Žene su sve brojnije kao novinarke, ali i kao vrlo cenjene i uspešne, voditeljke i urednice. U kojoj meri se na rast broja žena zaposlenih u medijima može gledati kao na feminizaciju novinarske profesije zbog opšteg pada zarada u ovom sektoru, a u kojoj meri su se žene izborile za pozicije svojim kvalitetnim radom i hrabrošću, teško je reći.

Takođe, lica i tela žena, kako poznatih tako i anonimnih žena, dominiraju naslovnim a i drugim stranicama većine štampanih izdanja. Žene su, nažalost, uglavnom prikazane na stereotipan i seksistički način. Broj njihovih uloga u medijima je ograničen, a posebno je začuđujuć jezik i govor koji njihovo pojavljivanje prati. I on je stereotipan, kao posledica naučenih

obrazaca, a gotovo sva zanimanja i funkcije koje one obavljaju su u muškom rodu, tako da je ponekad teško razumeti da je žena ta koje te funkcije i ta zanimanja obavlja.

Po ovome se vidi da je uvođenje ženskog roda u jezik izuzetno komplikovano, ali ne zbog jezika, već zbog vladajućih stereotipa i rodno neosetljivog obrazovanja koje je za nama. Sve pohvale RTV B-92 na uvođenju rodno osjetljivog jezika, uz nadu da će i drugi mediji pokušati da se pozabave ovim fenomenom. Tada će biti lakše da se govori i o rodno-osetljivim sadržajima, odnosno da se sadržaji, takođe, počnu posmatrati u funkciji održavanja rodnih stereotipa i predrasuda.

Žene su značajno manje predstavljene u vestima, ređe intervjuisane i pitane za mišljenje nego muškarci. Neke kategorije žena su gotovo izostavljene iz medija. To su starije žene, žene drugačije seksualne orijentacije, pripadnice manjinskih, nacionalnih i verskih grupa, žene sa posebnim potrebama, seoske žene... Ali je podržavanje rodnih stereotipa vrlo zastupljeno, kao i podržavanje patrijarhalne strukture i hijerarhije.

Zbog nedostatka pravnih mehanizama za zaštitu od rodne diskriminacije žene su često i lako mete uvreda, kojima se pojedine žene, a i žene uopšte, omalovažavaju i vređaju, a istovremeno se time ugađa muškoj publici, onoj krajnje patrijarhalnoj, koja, u suštini, mrzi žene...

Iz medija se ne može videti da žene predstavljaju više od polovine ukupne populacije, da imaju dobru obrazovnu strukturu i da daju veliki društveni, naučni i ekonomski doprinos. Ne može se videti da su u većem broju otpuštane sa poslova, da je, recimo, tekstilna industrija devastirana, a da su u njoj skoro isključivo radile žene. Ne može se dakle videti mnogo toga suštinskog.

Preporuke:

- 1) Kvote - Vreme predizborne kampanje trebalo bi iskoristiti da se osigura implementacija zakona po kome će sistem kvota (30%) osigurati da žene budu zastupljene u parlamentu. Takođe, trebalo bi tokom kampanje posebno apelovati na žene da glasaju kako bi same uticale na donošenje odluka, i uopšte kako bi se uključile u politički i javni život.

Paralelno sa naporom da se osigura implementacija sistema kvota od 30%, trebalo bi tražiti i nove kvote od 50% zato što će tek u takvom sistemu žene biti predstavljene u državnim institucijama.

- 2) Nacionalni plan akcije - Civilno društvo, a naročito grupe koje se bave rodnom ravnopravnošću trebalo bi da prate donošenje i sprovođenje Nacionalnog plana akcije koji napisan i biće implementiran do 2010. godine.
- 3) Rodno osetljiv jezik - potrebno je rodno osetljiv jezik koristiti u zvaničnim dokumentima, školskim udžbenicima i naravno u medijima.

Beograd
Septembar 2006

Vladavina zakona na Kosovu: *pregled situacije*

Senad Šabović

Uspostavljanje vladavine zakona predstavlja jedan od najvećih izazova na Kosovu, što je, uostalom, uobičajeno za postkonfliktne situacije. Rat na Kosovu izbio je u velikoj meri zato što nije bilo vladavine zakona, pluralizma i zajedničkog odlučivanja. Umesto toga, na snazi je bila volja Miloševića i njegovih podanika koja je svima na Kosovu, u Srbiji i u Crnoj Gori nametana mnogo jače od samog zakona.

Oslobađanje od diktature i uvođenje vladavine zakona nikada ne predstavlja lak posao. Kosovo je 1999. godine netom izašlo iz najtežeg razdoblja u vlastitoj istoriji: deset godina represije, nakon koje je usledio oružani sukob pretežno obeležen ratnim zločinima i etničkim čišćenjem. Preko 10.000 ljudi je ubijeno za vreme rata, počinjeni su strašni zločini nad albanskom populacijom širom Kosova i oko 800.000 kosovskih Albanaca i drugog nesrpskog stanovništva na silu je isterano iz vlastitih kuća i prisiljeno da u nečovečnim uslovima napuste Kosovo. I ono malo međuetničke tolerancije i razumevanja nestalo je tokom tog perioda, a dostignut je do tada nezabeležen nivo međusobne mržnje.

Upravo tada, međunarodna zajednica je počinila svoje najveće greške, posejajući seme čiji nesrećni plodovi još i danas ometaju vladavinu zakona. Međunarodna zajednica nije imala strategiju za popunjavanje bezbednosnog vakuuma koji je nastao odlaskom sa Kosova srpskih snaga bezbednosti. Prema međunarodnim procenama, rezultat je bio ubijanje sedmično oko 50 pripadnika manjinskih zajednica (uglavnom Srba i Roma) za vreme leta 1999. godine, dok je broj ubijenih u oktobru 1999. godine³⁷ iznosio tri osobe sedmično. U toku iste godine, više od 100.000 pripadnika manjinskoga stanovništva (uglavnom Srba i Roma, ali i ostalih) moralo je napustiti svoje kuće pod rastućim pritiskom uznemiravanja i fizičkih napada od albanskih ekstremista. Ovom je seobom stvoreno stanje snažne etničke segregacije na Kosovu: Srbi i Romi su nastavili da žive u svojim enklavama na centralnom i istočnom Kosovu, kao i severno od Ibra na teritoriji pod srpskom kontrolom, Albanci su živeli u ostatku Kosova a druge manjine negde između.

Ne samo da međunarodna zajednica, a posebno snage NATO saveza na Kosovu (KFOR), nije uspeła da predvidi bezbednosni vakuum i više nego izvesno nasilje iz osвете od kosovskih Albanaca; ona takođe nije uspeła ni da izvede pred lice pravde osobe odgovorne za nasilje počinjeno u godinama koje su usledile nakon 1999. godine, kada je međunarodna misija na Kosovu

³⁷ Vidi Minority Rights Group International, *Minority Rights in Kosovo Under International Rule*.

bila u potpunosti uspostavljena, zajedno sa izvršnom moći u sferi vanjske i unutrašnje bezbednosti, kao i vladinom, zakonodavnom i sudskom sektoru. Primera radi, do sredine 2001. godine, KFOR je imao više od 40.000 vojnika na Kosovu, policija kojom su upravljale Ujedinjene nacije (CIVPOL) oko 4.500 policijskih službenika, Kosovska policijska služba (KPS) približno isti broj policajaca, a sudstvo desetine međunarodnih sudija i tužioca poslanih na Kosovo da bi se pozabavili slučajevima ratnih i međuetničkih zločina. U isto vreme, između 1999. i 2004. godine, samo je mali broj međuetničkih zločina razrešen a proćinoci privedeni pred lice pravde. Pored toga, talas nasilja nad Srbima širom Kosova u martu 2004. godine, koji je "do 18. marta mutirao u etničko čišćenje čitavih manjinskih sela i susedstava,"³⁸ ostavio je za sobom devetnaest mrtvih, oko 900 ranjenih, preko 700 srpskih, romskih i aškalskih kuća spaljenih ili oštećenih, oko 30 uništenih srpskih crkava i manastira, te oko 4.000 raseljenih osoba. Odgovor pravosudnog sektora na ovo nasilje takođe je bio nedovoljan: iako je podignuto 209 tužbi u vezi sa martovskim nemirima, osobe pogođene ovim sukobima prigovaraju da nije podignuta nijedna tužba za organizaciju i podsticanje martovskih nemira. Primećen je i niz ozbiljnih nedostataka u provođenju istraga i suđenja.³⁹

Na drugoj strani podele, Srbija još od petooktobarske revolucije ne uspeva da se na pravi način iznese sa nasleđem ratnih zločina koje su poćinile srpske snage bezbednosti na Kosovu, kao ni da se jasno i kritički ogradi od Miloševićeve politike na Kosovu u periodu od 1987. do 1999. godine. U vreme kada je postignut izvestan napredak uz mogućnost da se dođe i do više pozitivnih rezultata, ceo proces je zaustavljen a možda i obrnut ubistvom premijera Zorana Đinđića. Do današnjeg dana, Srbija je uhapsila i osudila šaćicu svojih članova snaga bezbednosti zbog ratnih zločina na Kosovu.⁴⁰ Isto tako, uprkos povremenim pokušajima nezavisnih medija, kao što je B92, i nevladinih organizacija, poput Inicijative mladih za ljudska prava, Fonda za humanitarno pravo, Helsinškog odbora i nekih drugih, vlasti i državni mediji nisu učinili gotovo ništa da građanima Srbije omoguće zdrav proces suoćavanja sa prošloću. Drugim rećima, iz Srbije danas ne dolazi mnogo pokušaja koji bi kosovske Albance uverili da Srbija žali zbog svojih grešaka na Kosovu i da je kroz njih nešto naućila.

Navedeno predstavlja sveopštu klimu u kojoj je trebalo uspostaviti vladavinu zakona na Kosovu. Zahvaljujući dvema osnovnim činjenicama –

³⁸ International Crisis Group, *Collapse in Kosovo*, 'Executive Summary', dostupno na: www.crisisgroup.org, verzije na albanskom i srpskom jeziku takođe dostupne.

³⁹ Za analizu načina na koji se kosovsko sudstvo nosilo sa suđenjima u vezi sa martovskim nemirima, vidi: OSCE, *Kosovo: The Response of the Justice System to the March 2004 Riots*, decembar 2005.

⁴⁰ Za više informacija o suđenjima za ratne zloćine u Srbiji, poseti stranice Fonda za humanitarno pravo na: www.hlc.org.yu.

nekažnjavanju zločina počinjenim nad kosovskim manjinama i odsustvu suočavanja sa prošlošću u Srbiji – ne iznenađuje u velikoj meri što su institucije koje su postavljene kao stubovi vladavine zakona još uvek daleko od uspeha svoje misije. Kao i u svakom drugom sistemu, kosovske institucije neposredne vladavine zakona su zakonodavne (Skupština Kosova), policija (Kosovska policijska služba) i sudske. Zato će tekst koji sledi da sačini kratki pregled najvećih izazova sa kojima se susreću ove institucije u oblikovanju vladavine zakona na Kosovu, a nakon toga će biti navedeni drugi faktori koji utiču na ovaj proces.

Još od svoga osnivanja, *Skupština Kosova* (SK) zanimljivo nastupa. Međunarodni posmatrači je konstantno kritikuju zbog sporosti u donošenju zakona i preterane politizacije ovoga procesa. Zaista, za većinu njenih članova, celokupan proces donošenja zakona predstavlja novinu sa kojom se nisu ranije susreli. Skupština Kosova, baš kao i druge tamošnje institucije, nastale su ni iz čega i nisu imale prethodna iskustva iz kojih bi mogle da uče, što je za posledicu imalo da do usvajanja procedure i zakonodavnih prioriteta protekne mnogo duže vremena i nastane više političkih emocija nego što bi to bio slučaj u sistemu koji normalno funkcioniše. Prečesto je SK bila pozornica za propagiranje političkih partija i samopromociju, neretko putem visoko emotivnih izraza patriotizma, umesto da preuzme svoju zakonodavnu ulogu kako bi podržala sveopšti proces izgradnje mira na Kosovu. Prioritetizacija zakona u skladu sa potrebama Kosova bila je, dakle, jedna od slabih tački SK-a.

Istina, i samoj je međunarodnoj zajednici nedostajala strategija opšteg ekonomskog razvoja i izgradnje mira koja bi išla dalje od uobičajene birokratske retorike velikih organizacija, tako da nije postojala referentna tačka sa koje bi se SK mogla da tera na prioritetizaciju zakona. Ista je stvar bila i sa vladavinom zakona. Sa druge strane, delegati SK-a proveli su većinu svoga prvog mandata (2001-2004) u zalaganju da im se dodeli još više ovlašćenja, pored onih koja su već imali. Borba za ovlašćenja između PISG-a i međunarodne zajednice dobrano je zasenila sve procese u navedenom periodu, uzrokujući tako opštu stagnaciju i dovodeći dve strane na ratnu stazu. Konačno, ova je borba bila jedan od ključnih razloga eskalacije nasilja na Kosovu u martu 2004. godine.⁴¹

Druge stvari koje su ometale rad SK-a uključuju nekoherentnu zakonodavnu podršku međunarodne zajednice. Poslanici SK-a i međunarodni posmatrači često navode različite zakonske prakse koje se ogledaju u kosovskim zakonima, posebno Anglosaksonsko pravo i prakse Kontinentalnog prava, ali i druge manje državne razlike. U principu, u

⁴¹ Za više informacija, *vidi* International Crisis Group, *Collapse in Kosovo*, na: www.crisisgroup.org.

odsustvu sveopšte strategije zakonsko-pravne pomoći, vrsta asistencije i njoj konsekventni oblik konačnog zakonskog teksta zavise od mesta porekla međunarodnih saradnika koji rade na pojedinim predlozima zakona (izbor se svodi na SAD i pojedinačne zemlje Evropske Unije).

Ruku na srce, SK se – kako godine prolaze – postepeno poboljšava, posebno kada je reč o aktuelnom, drugom mandatu. Sve više shvata vlastitu ulogu tela koje treba da pruža zakonodavnu podršku reformama koje su neophodne za blagovremenu tranziciju ka konačnom statusu i daljem putu koji sa te tačke predstoji. To za posledicu ima veću otvorenost za predloge međunarodne zajednice, a izmenjena je i racionala političkog razračunavanja nasuprot zakonodavnom radu u prilog ovom drugom. Ritam usvajanja zakona je u izvesnoj meri ubrzan, a zakonodavna agenda sada pokazuje veću koherentnost sa prioritarnim potrebama u aktuelnim uslovima na Kosovu. Nezgodni i politički teži zakoni uspevaju da prođu, kao što su Zakon protiv korupcije i Zakon o Kancelariji Generalnog revizora na Kosovu.⁴²

Trenutno su u procesu izrade, u atmosferi zaoštrenih rasprava, predlozi dva zakona – o policiji i pravosuđu – koji su od izuzetne važnosti za vladavinu zakona na Kosovu. Naime, sve zainteresovane strane priznaju važnost ove dve oblasti, posebno na prostoru u tranziciji sa nestabilnom ekonomijom kakvo je Kosovo. Nadalje, za razliku od mnogo puta do sada, međunarodni službenici na Kosovu zauzeli su istinski jasan stav o tome šta očekuju od ovih zakona, a to su nezavisna i nepolitična policija i sudske službe koje su u stanju da odgovore na potrebe svih građana, bez obzira na njihovu etničku i – što je još važnije – stranačku pripadnost. Dalje komplikacije nastaju iz činjenice da su kosovska policija i sudstvo godinama funkcionisali bez jasnog lanca odgovornosti, tj. bez odgovarajućih ministarstava. Stanje se promenilo za vreme 2006. godine, pa sada postoje oba ministarstva koja imaju svoje vlastite ideje o tome kako funkcionišu policija i sudstvo u odnosu na njihova ministarstva, koje se često kose sa idejama ljudi iz KPS-a i iz samoga sudstva, kao i iz međunarodne zajednice. Međuagencijske svađe za veći komad vlasti nisu ni na koji način specifične za Kosovo, jer se događaju u svakoj zemlji. Na Kosovu su one samo u nešto većoj meri izražene i teške, jer sve institucije počinju ni iz čega i ne poseduju relevantno prethodno iskustvo na kojem bi se učile donošenju odluka i zalaganju za vlastiti slučaj. Zbog toga je lako pretpostaviti da će međuagencijski odnosi na Kosovu postati još zamršeniji kada kosovski Srbi preuzmu pozicije koje im pripadaju u kosovskim institucijama, posebno u osetljivim sektorima kao što su policija i sudstvo, zajedno sa specijalnim

⁴² Za ilustraciju političkih pitanja uključenih u zakonodavne odluke ovog tipa, spomenimo da je ovim drugim zakonom uspostavljena Kancelarija Generalnog revizora za Kosovo, koja je pored svojih revizionih zaduženja izradila i izveštaj o SK koji je prilično kritikovao njen finansijski menadžment, iznevši čak i nekoliko optužbi za korupciju u SK.

ovlašćenjima na centralnom i lokalnim nivoima vlasti zadobijenim u procesu pregovora.⁴³ Proći će godine pre nego što stvari pređu u neku vrstu rutine koja bi omogućila ovim institucijama da se, umesto samima sobom, zaista bave vladavinom zakona.

Kosovska policijska služba (KPS) smatra se uspešnom pričom u pogledu multietničkog funkcionisanja i relativne efikasnosti kosovskih institucija. Njena je snaga postepeno narastala do trenutnog nivoa od oko 7.000 policajaca. Posедуje multietnički sastav koji približno odražava etnički sastav Kosova i prisutna je u svim njegovim regionima, uključujući i teritoriju severno od Ibra. Takođe je važno naglasiti da, dok lokalne stanice KPS-a odražavaju etnički sastav u pojedinim regionima, opšte integrisano funkcionisanje snaga nije dovedeno u pitanje. Sve opštinske i niže stanice pod lokalnom su komandom, isto kao i regionalne komande, osim u slučaju komande u Mitrovici zbog tamošnjih dugotrajnih etničkih segregacija i tenzija.

Ipak, KPS je još uvek mlada i tek razvija svoje standardne operativne procedure. U mnogim oblastima, kao što su zapadno Kosovo i područje severno od Ibra, lokalne paramilitarne strukture, kao i strukture organizovanog kriminala, jače su od KPS u smislu mogućnosti da se samoorganizuju, pridobiju lokalno poverenje i zaplaše svedoke, ali i da se infiltriraju u same policijske snage. Širom Kosova, još uvek postoje problemi sa političkim mešanjem u rad KPS-a, jer političke stranke i druge strukture (kao što je Srpsko narodno veće na severnom Kosovu) ulažu neprestane napore kako bi ostvarile uticaj na policijske snage.⁴⁴

Ostaje da se vidi koliko uspešno će KPS da se nosi sa novim izazovima: novim ministarstvom policije i paketom o konačnom statusu Kosova, koji može uključiti izvesnu decentralizaciju njene komandne strukture. Ovo poslednje je posebno problematično, imajući u vidu da postoje indikacije da će lokalna vlast, posebno u manjinskim oblastima, imati više upliva u lokalnu policijsku komandu. Ukoliko se ne izvedu dobro, te ukoliko sam proces bude viđen kao podstrekač preteranih fragmentacija u komandnom lancu, reforme uvedene posredstvom paketa o konačnom statusu mogle bi da dovedu do dugoročne nestabilnosti, kao i da onemoguće KPS da provodi zakone, jer bi bila prezauzeta ovim internim pitanjima.

⁴³ Zaista, nije verovatno da će ova dva zakona da budu usvojena pre nego što UNOSEK (Kancelarija Specijalnog izaslanika UN-a za Kosovo) iznese svoje predloge, jer će policijski i sudski sektor da budu obuhvaćeni ovim predlozima.

⁴⁴ Za pregled stranačkih obaveštajnih struktura, *vidi* International Crisis Group, *Kosovo After Haradinaj*, a za aktuelniji pregled KPS-a, *vidi* International Crisis Group, *An Army for Kosovo?*, oboje na: www.crisisgroup.org, i jedno i drugo dostupno i na albanskom i na srpskom jeziku.

Međunarodni posmatrači su u više navrata snažno kritikovali *kosovsko sudstvo*.⁴⁵ Njegova multietnička komponenta nije toliko izražena kao kod KPS. Pored toga, čak i u oblastima u kojima rade njegovi službenici koji su pripadnici manjina, posebno kosovski Srbi, veze sa centralnom vlašću su preslabe, jer samoj strukturi nedostaje sveopšta koherentnost. Sudski radnici su pod snažnim uticajem sistema bivše Jugoslavije, sa manjkom iskustva od preko 10 godina, jer su Miloševićeve reforme od 1987. do 1990. godine proterale iz sistema sudske radnike koji su bili kosovski Albanci. Zaostalih slučajeva je veoma mnogo pa se pravda deli izuzetno sporo. Povrh svega, postoje snažne kritike na račun korupcije, uticaja organizovanog kriminala, favorizovanja bogate i društveno uticajne klijentele na štetu običnih građana, kao i familijarnih veza koje su prekomerno prisutne u procesu donošenja odluka u sudstvu. Postoje, takođe, sve vrste logističkih problema, kao što su oni sa prevodom zakona i službama prevođenja na sudovima, koji manjinama otežavaju pristup pravdi. Sasvim je jasno da će ovaj sektor morati da uloži veoma jak napor kako bi se reformisao i distancirao u poziciju relevantne nezavisnosti od etničke i političke pripadnosti, i kao takav zaslužuje posebnu pažnju buduće međunarodne misije na Kosovu.

Problemi koji su sastavni deo kosovskog zakonodavstva, donošenja zakona i sudstva zajedno predstavljaju ozbiljnu prepreku implementaciji zakona na Kosovu. Čak i sa ozbiljnim problemima u procesu nacrta, za Kosovo se kaže da ima jedan od najmodernijih pravnih okvira u postkomunističkim zemljama, zahvaljujući snažnom međunarodnom učešću u njegovom kreiranju. Međutim, implementacija zakona predstavlja glavnu slabu tačku na Kosovu upravo zbog svih gore navedenih izazova sa kojima se suočavaju tri ključna sektora.

Drugi faktori koji utiču na vladavinu zakona na Kosovu

Srpske paralelne strukture se često navode kao prepreka celovitom uspostavljanju kosovskog institucionalnog i pravnog sistema. Ove strukture koje imaju direktnu administrativnu vezu sa Srbijom i ostaju izvan kosovskog administrativnog okvira, smeštene širom oblasti u kojima žive kosovski Srbi, obezbeđuju ovoj populaciji sve glavne usluge i održavaju centralne institucije Kosova na distanci od zajednice kosovskih Srba. U većini slučajeva, ove su institucije opstale zato što institucije Kosova nisu bile u mogućnosti da obezbede usluge, kao što su obrazovanje i zdravstvene usluge, kosovskim Srbima.

⁴⁵ *Vidi: The Comprehensive Review of the Situation in Kosovo*, koji su pripremili ambasador Kai Eide i njegov tim 2005. godine, kojim je otvoren put ka pregovorima o statusu.

Neprekinuto postojanje srpskih paralelnih struktura može učiniti Kosovo disfunkcionalnim iz mnogo aspekata: one su pod direktnom kontrolom Beograda, kome je u interesu da predupredi vladavinu zakona na Kosovu, jer se smatra da se time smanjuju šanse za njegovu nezavisnost; one drže oblasti pod kontrolom kosovskih Srba izvan dosega PISG-a, što praktično znači da se nijedan kosovski zakon i politika ne sprovode u ovim oblastima; one takođe drže kosovske Srbe izvan kosovskih struktura odlučivanja, jer ne vide potrebu da učestvuju u donošenju odluka koje se njih samih ne tiču; one održavaju kosovske Albance frustriranim zbog činjenice da potkopavaju pravnu vlast Kosova i njegove šanse da dobije nezavisnost, što predstavlja trajni izvor potencijalnog međuetničkog nasilja na Kosovu. Pored toga, svima na Kosovu je poznato da su delovi ovih struktura jedinice za bezbednost i obaveštavanje, koje deluju u svim oblastima na Kosovu sa značajnim brojem srpske populacije. Ove jedinice aktivno miniraju razvoj kosovske multietničke policijske službe, uprkos čestim naporima međunarodnih zvaničnika da Kosovska policijska služba primi zaposlenike MUP-a u svoje redove, kako bi služili u oblastima u kojima žive kosovski Srbi. Kosovski Albanci smatraju ove jedinice neprijateljskim i od njih ne očekuju ništa osim nepravilnosti, što dodatno održava visoke tenzije, posebno u očekivanju odluke o statusu. Kako bi se paralelne strukture stavile izvan funkcije, potrebno je vršiti konstantan pritisak na Prištinu kako bi pronašla načine da se obezbede usluge za kosovske Srbe bez toga da se diskriminiraju ili podvode pod dominaciju kosovskih Albanaca.⁴⁶ Pritisak će takođe biti potreban u odnosu sa Beogradom, kako bi se privoleo na saradnju u ovim naporima, umesto da ih opstruiše.⁴⁷

Međunarodno prisustvo na Kosovu trenutno održava svakodnevno funkcionisanje i na druge načine pomaže kosovske institucije, u očekivanju statusa. U toku 2005. i 2006. godine, UNMIK je utirao stazu za buduću međunarodnu misiju na Kosovu predvođenu Evropskom unijom, tako što se držao po strani, pomažući lokalnim institucijama da upoznaju i prihvate prenesena ovlašćenja, kao i time što se mešao u politiku samo onda kad su osnovni principi bili ugroženi. Primera radi, UNMIK je zauzeo jak položaj za vreme izbora prvih kosovskih ministara pravde i policije, jer je prepoznao da je važno da u svom prvom mandatu ovi zvaničnici moraju biti prihvatljivi svim strankama i zajednicama (kako bi to postala praksa i u budućnosti). Stranke na vlasti, posebno LDK, htele su progurati stranačke poslušnike na ove pozicije, što bi od novih ministarstava praktično načinilo puke stranačke

⁴⁶ Za informacije o predlogu kako to postići, *vidi*: International Crisis Group, *Bridging Kosovo's Mitrovica Divide*, na: www.crisisgroup.org. Dostupno na albanskom i srpskom jeziku.

⁴⁷ Za informacije o paralelnim strukturama, *vidi*: OSCE's 2003 and 2004 reports, *Parallel Structures in Kosovo*.

službe. UNMIK je potegao sa druge strane, čime je blokiran proces izbora na nekoliko meseci ali je, takođe, postignut uspeh u pronalaženju profesionalnijih i prihvatljivijih zvaničnika za ove pozicije.

UNMIK ima u planu da se povuče sa Kosova (do sredine 2007. godine), ali njegova nedavna praksa govori kako međunarodna zajednica želi da uredi Kosovo. Tako planeri post-statusne misije pod vođstvom EU-a obaveštavaju da njihova ideja podrazumeva da se sva ovlašćenja prenesu na institucije Kosova, kako bi one mogle izgraditi vlastite kapacitete za ispravno funkcionisanje, dok će se misija držati po strani kako bi nadgledala i pomagala, ukoliko se to od nje zahteva, kosovske institucije u njihovim naporima. Iako će nova misija verovatno posedovati relevantnu izvršnu vlast na Kosovu, ona je neće široko upotrebljavati kako bi omogućila institucionalni razvoj Kosova po principu "na greškama se uči".

Jedina iznimka mogla bi da bude vlast pravnog sektora. Zaista, Tim EU za planiranje koji oblikuje okvir za vladavinu prava za novu međunarodnu misiju na Kosovu, izveštava da namerava da obezbedi izvršno prisustvo međunarodnih policijskih službenika, sudija i tužioca u policijskom i sudskom sektoru na Kosovu. U ovoj fazi čini se da je jasno da, iako se EU opredelila za opšti pristup koji podrazumeva blagu izvršnu vlast na Kosovu, ona je takođe prepoznala da oblast vladavine zakona pati od značajnih nedostataka i time pretila da od Kosova načini propalu državu nakon statusa. Iz ovog razloga, EU će biti aktivno uključena u policiju i sudstvo Kosova kako bi izgradila pravu vladavinu zakona i omogućila napredovanje drugih sektora, kao što su ekonomski razvoj i EU integracije.

Postoji još mnogo drugih stvari koje bi na različite načine mogle opstruisati uspostavljanje vladavine zakona na Kosovu. Mitrovičko žarište moglo bi eksplodirati za vreme određivanja statusa, a nasilje bi se moglo proširiti i na druge oblasti na Kosovu i na taj način sve procese vratiti nekoliko godina unazad. Unutrašnji raspad LDK takođe je moguć: smrću predsednika Rugove, LDK je izgubila najviši autoritet odlučivanja koji je bio neobično važan za ovu višeslojnu partiju u kojoj se prepliću interesi iz svih delova Kosova. Unutrašnja previranja u LDK-u su trenutno žestoka kako na centralnom tako i na lokalnim nivoima na Kosovu, sa povremenim ispadima izvan političke arene u prostor fizičkih obračuna.⁴⁸ Ovo se može nepovoljno odraziti na kosovske institucije, jer je LDK u velikom i dominantnom broju prisutna u centralnim i lokalnim strukturama, što čini da "ako se LDK trese, ceo se sistem trese".

⁴⁸ Tokom septembra i oktobra 2006. godine, zabeleženi su brojni bombaški napadi, u najvećoj meri u Gnjilanima, na imovinu osoba koje su bliske nekim ministrima LDK. Pretpostavlja se da ovi incidenti predstavljaju "pucnje upozorenja" i da su ih izvršili plaćenici rivalskog klana unutar LDK.

Korupcija i klijentelizam predstavljaju drugu potencijalnu opasnost vladavini zakona u budućnosti, u zavisnosti od toga koliko uspešno će se institucije sa njima nositi u post-statusu. Konačno, *organizovani kriminal* je još jedan veliki izazov uspostavljanju vladavine zakona: Kosovo ima jake strukture u seni koje mešaju politiku i bezbednost sa organizovanim kriminalom. U mnogim krajevima na Kosovu ove strukture su snažnije od mladih službi za sprovođenje zakona koje su osnovane kako bi im se suprotstavile. Kako kosovske institucije budu jačale, ove će strukture spremno ući u obračun sa državom, jer osnaživanjem institucija smanjuje se zakonski i bezbednosni vakuum, a time i manevarski prostor organizovanog kriminala.

Sve gore navedene činjenice navode na pomisao da budućnost vladavine zakona na Kosovu nije baš svetla. Zaista, biće to teška bitka. Vladavina zakona nalazi se u samoj srži post-statusnih napora na izgradnji funkcionalnog i održivog društva na Kosovu. Na mnogo načina, sav ostali razvoj zavisi od uspeha ili poraza u areni vladavine zakona. Dakle, postoji razlog za zabrinutost, ali takođe i za umereni optimizam zasnovan na dve činjenice: međunarodna zajednica namerava ostati posvećena Kosovu u doglednoj budućnosti i većina kosovskog stanovništva želi da živi u miru i zavredi članstvo u EU; zbog toga je dobro što će se međunarodni naponi nastaviti, jer će građanima Kosova biti potrebna pomoć u ostvarenju života vrednog EU članstva na tom prostoru.

Preporuke

- Odluku o konačnom statusu Kosova ne bi trebalo još dugo odlagati i ona bi morala da bude jasna koliko god je to moguće. Uslovna nezavisnost predstavlja dobro rešenje koje omogućava čvrst međunarodni nadzor i solidne mehanizme za zaštitu manjina. To je, takođe, koncept za koji većina interesnih strana očekuje da će da se desi, budući da svi značajniji međunarodni predstavnici na njega ukazuju kao na preferirano rešenje. Svako dalje odlaganje neizbežnog može dovesti do destabilizacije i ugroziti većinu dostignuća u oblasti vladavine prava na Kosovu, uzrokujuću još veću segregaciju i nepoverenje. Ukoliko status bude jasan, međunarodna zajednica će biti u stanju da usmeri kako Prištinu tako i Beograd u željenom pravcu, s obzirom da će prepreka teritorijanog sukoba biti uklonjena, što će otvoriti mogućnost usredotočenja na konkretne političke mere na poboljšanje životnih uslova stanovništva.

- Nakon konačnog statusa, međunarodna zajednica (a posebno misija Evropske unije na Kosovu, EU u celini kao i zemlje članice Kontakt grupe) će morati da natera kosovske institucije i vlasti da stanu u kraj klimi

nekažnjavanja na Kosovu tako što će suditi osobama odgovornim za ratne zločine, etnički, politički i privredni kriminal i korupciju. Istovremeno, odeljenje buduće EU misije na Kosovu koje će se baviti vladavinom prava moraće da pruži čvrstu podršku kosovskim institucijama da ove zločine dovedu pred lice pravde. Davne 2000. godine, Redžep Ljuci (Rexhep Luci), koji je bio odgovoran za urbanistička pitanja u opštinskoj administraciji u Prištini, ubijen je jer je, kako se veruje, naredio obračunavanje sa nelegalnom izgradnjom u Prištini. Od njegovog ubistva, već godinama se još niko nije usudio suprotstaviti nelegalnoj izgradnji, što za rezultat ima urbani haos u kojem danas živimo. Na ovaj način, praksa nekažnjavanja ugrožava vladavinu zakona. Ovakvih slučajeva ima na stotine širom Kosova, a uključuju etničku pripadnost, biznis, međustranačke sukobe i sl. kao osnov za najgore zločine.

- Skupštini Kosova će trebati zakonska podrška međunarodne zajednice i ta će podrška morati da bude koherentna i konzistentna u narednih tri-četiri godine. Potrebna je sveobuhvatna strategija u svim značajnijim oblastima, kao što su vladavina zakona i ekonomski razvoj, na osnovu koje bi se ostvario uticaj na Skupštinu da odredi prioritetne zakone te pružila pomoć u pripremanju nacрта tih zakona. Pravna praksa zakonodavne podrške takođe bi trebalo da bude standardizovana, kako bi se izbegle nejasnoće uzrokovane mešanjem anglosaksonske i kontinentalne prakse u međunarodnoj zakonodavnoj podršci. Pored toga, standardizacija pravne prakse predstavljala bi prvi korak ka harmonizaciji zakonskih akata sa EU, što u potpunosti odgovara očekivanjima svih strana.

- Reforma sudstva treba da bude prioritet nakon određenja statusa na način da bude postavljena kao jedan od ključnih pokazatelja demokratskog napretka Kosova, te da proceni njegovu blizinu EU. Potrebno je da postoje oštrije mere protiv korupcije i teže kazne za njihovo kršenje, osavremenjenje sudstva putem treninga i uvođenja informacionih tehnologija za smanjenje sporosti u rešavanju slučajeva, bolje plate sudskih radnika kako bi se smanjila mogućnost korupcije, kao i bolja policijska zaštita sudskih radnika i svedoka u ozbiljnim slučajevima zločina.

- Još jedan prioritet nakon definisanja jasnog statusa Kosova treba da bude uklanjanje paralelnih struktura. To bi se trebalo sprovoditi paralelno sa primenom mehanizama za zaštitu manjina sadržanih u paketu konačnog statusa Kosova, tj. nakon razvoja celokupne strategije pružanja usluga kosovskim Srbima u okviru kosovskih institucija. U isto vreme, trebalo bi ostvariti diplomatski pritisak na Beograd da sarađuje na ovim naporima ili, barem, da nad njima ne vrši opstrukciju.

- Kosovska policijska služba razvila je dobru međuetničku radnu atmosferu koja ne bi smela biti pokvarena merama decentralizacije za koje se očekuje da će biti sadržane u paketu konačnog statusa. U slučaju da KPS bude podeljena u dve stvarne službe – jednu za kosovske Srbe a drugu za ostale – njen komandni tim će se osetiti izdanim, kažnjenim za međuetničke napore umesto da bude nagrađen, čime će jedna od malobrojnih šansi za međuetničko funkcionisanje jedne značajne kosovske institucije biti izgubljena.

Debata „Kosovo i Srbija – dan posle“

Beograd, 18. novembar, 2006

NADA DUHAČEK: Dobrodošli na debatu „Kosovo i Srbija – dan posle“ u ime Inicijative mladih za ljudska prava i Heinrich Böll fondacije. Prvo ću jednim kratkim osvrtom predstaviti sada već trogodišnji program uspostavljanja alternativnog dijaloga između Kosova i Srbije. Prve godine program se sastojao od spajanja mladih ljudi koji su imali šansu da razgovaraju o nasilnim društvima u tranziciji, odnosno o svakodnevnom nasilju sa kojim žive. Druge godine, ovaj program se sastojao od spajanja civilnog društva, odnosno civilnog sektora, a ove godine, pošto se svi ostali bave statusom, mi smo odlučili da počnemo da razmišljamo o tome šta će biti sledećeg dana. U tom smislu smo okupili eksperte za nekoliko tema koje smatramo veoma važnim i do kraja godine ćemo izdati publikaciju u kojoj će, pre svega, biti detaljno opisane preporuke za to kako bi zapravo trebalo rešavati sve one svakodnevne probleme pošto se status reši. Neke od tema o kojima ćemo razgovati danas su evropske vrednosti, civilno društvo, manjinska prava, rodna ravnopravnost i vladavina prava. Evo, toliko od mene za uvod. Sada ću pozvati Reze Dulji iz Prištine da nam da ukratko pregled kako izgleda civilno društvo trenutno na Kosovu.

REZE DULI, Advocacy Training and Resource Center, Priština: Dobro jutro, ja sam Reze Dulji iz ATRC. Hvala vam što ste me pozvali da učestvujem na ovoj konferenciji. Odabrano vreme za ove diskusije je savršeno, a tema veoma relevantna za razvoj situacije u regionu.

Izuzetno je važno da odmah počnemo da razvijamo strategiju odnosa između Srbije i Kosova, a ne da čekamo dan pošto se status Kosova razreši. Svaki bi sektor trebalo da sedne i dođe do vlastitog mišljenja o tome kako će se razvijati susedski odnosi, i šta treba da se dogodi da bi se odnosi između Kosova i Srbije normalizovali.

Grupe građanskog društva daleko su ispred ostalih sektora (osim kada je reč o trgovini) u uspostavljanju zdravih odnosa sa svojim susedima u Srbiji i na Kosovu. Imamo sve više primera da grupe građanskog društva učestvuju u regionalnim programima koji obuhvataju i Kosovo i Srbiju. Organizacije za ljudska prava i ženske nevladine organizacije prve probijaju led. Veoma je pohvalan primer Inicijative mladih za ljudska prava i onoga što ona radi. Imamo, takođe, brojne primere saradnje ženskih nevladinih organizacija čak i u onim najtežim vremenima u istoriji Kosova i Srbije.

Saradnja medijskih organizacija i institucija je u zaostatku. Imajući u vidu značaj medija, kako u Srbiji tako i na Kosovu, za oblikovanje mišljenja i stereotipa, postaje jasno da je ovo jedna od najvažnijih oblasti u kojoj je neophodno pokrenuti neku vrstu saradnje i razmene informacija. Primer

televizije B92 koja je delila neke od programskih sadržaja sa KohaVision pre nekoliko godina, bio je veoma ohrabrujući. Poznato nam je da su ove medijske kuće u vlasništvu osoba otvorenih pogleda koje imaju veoma napredan pristup pitanju budućnosti ovoga regiona. Međutim, te medijske kuće su u privatnom vlasništvu i zajedno imaju veoma malo slušalaca. Buduća saradnja javnih emitera koji dele većinu gledalaca i kojima veruje većina u obe zemlje doprinela bi bržem procesu pomirenja između dva naroda.

U ovom trenutku, ne mogu da predvidim kako će se odnosi između vlade Kosova i Srbije vremenom razvijati. Sigurno je da ništa ne može uslediti pre nego što se razreši konačni status. Odnosi između dve vlade u velikoj će meri zavisiti od rezultata procesa decentralizacije i buduće uloge koju će Vlada Srbije igrati u unutrašnjim odnosima na Kosovu. Da li će proces decentralizacije doprineti konstruktivnoj ili destruktivnoj ulozi Vlade Srbije na Kosovu? Da li će Vladi Srbije biti omogućeno da nastavi da finansira paralelne institucije na Kosovu? Da li će ona to hteti? Ili će preuzeti ulogu zaštitnice Srba koji žive na Kosovu kao i srpskog kulturnog nasleđa time što će negovati zdrave i dobre odnose sa Vladom Kosova? Svaki od ovih scenarija je u ovoj fazi moguć, a ishod se ne može predvideti.

Bez obzira na sve, budućnost naših odnosa, uprkos preprekama na koje bismo mogli da naiđemo na putu ka ovoj bliskoj budućnosti, meni izgleda optimistična. Srbija i Kosovo imaju toliko oblasti od zajedničkog interesa i zajedničku budućnost na putu ka evropskim integracijama. Izgleda da je naša bliska budućnost svetla i optimistična, mada stvari koje u međuvremenu treba da se dogode sadrže mnoge nepoznanice. Uloga grupa građanskog društva u utiranju puta ka našoj mirnoj i normalnoj budućnosti stoga je veoma važna.

NADA DUHAČEK: Hvala Reze. Sada bih pozvala Gorana Miletića iz Švedskog Helsinškog odbora za ljudska prava da malo prokomentariše stanje manjinskih prava marginalizovanih grupa u Srbiji.

GORAN MILETIĆ, Švedski helksinški odbor za ljudska prava, Beograd: Hvala. Prvo, jako je teško u ovako malo vremena prokomentarisati položaj nacionalno-etničkih i drugih manjina u Srbiji. Ja bih voleo prvo da vam ukažem na dve stvari. Govorio bih o dve zablude koje postoje u Srbiji. Prva zabluda je jedna koja je sada aktuelna, dok druga traje nešto duže.

Prva, aktuelna zabluda je da su ljudska i manjinska prava, naročito manjinska prava, što se naglašava i u novom Ustavu, odnosno u Predlogu ustava Srbije, veoma dobro regulisana. Pročitao sam Ustav nebrojeno puta, pokušavajući da prodrem u suštinu nekih članova, ali zaista nisam video da se tu nešto specijalno dobro reguliše, niti da su date neke specijalne

garancije. Budući da svi vi niste pravници, ne bih baš detaljnije ulazio u to, ali ono što morate znati je svakako da taj Ustav treba da predstavlja branu od kršenja nečijih prava u budućnosti. Mislim da to za manjinska prava i uopšte za ljudska prava, ne važi. Previše je nekih generalnih odredbi, previše je pozivanja na moral, a što se tiče manjinskih prava, prava etničkih manjina, tu se samo ponavljaju stvari i zapravo se, bar koliko se meni čini, ide ispod nekog minimuma. U Srbiji je jasno šta predstavlja minimum – činjenica da je Srbija ratifikovala Okvirnu konvenciju o pravima nacionalnih manjina. Takođe, ako govorimo o nekim drugim manjinskim grupama ili zajednicama, one se u Ustavu eksplicitno ne pominju. Na primer, imate seksualne manjine koje se apsolutno nigde ne pominju, dok su druge manjine stavljene u neki, da tako kažem, najmanje nezgodan položaj.

Druga zabluda koja traje nekih dvesta godina, jeste da je nivo manjinskih prava kao kolektivnih prava pripadnika nacionalnih manjina, jako visok, te da Srbija (ranije Srbija i Crna Gora) čini sve što može i da tu apsolutno ništa više ne može da se uradi, pa je to nešto čime ova država može samo da se pohvali. Kada u inostranstvu sretnete predstavnika vlasti iz Srbije, prvo što će se istaći je koliko je učinjeno za romsku zajednicu i za etničke manjine. Kako baš u ovom periodu radim svuda po Srbiji, ja ne mogu da se složim s ovom ocenom. Prvi razlog zašto to nije tačno nude istraživanja kršenja prava nacionalnih manjina u prošlosti: veoma je malo urađeno da se slučajevi torture, teških kršenja ljudskih prava, otmica i nestanaka, rasvetle. Sve ono što se dešavalo tokom devedesetih ostalo je manje ili više nerasvetljeno. Stavite se samo za trenutak u poziciju da ste pripadnik, ako to već niste, neke nacionalne manjine koja živi u Srbiji, i da ste vi ili neko vaš 1992. ili 1993. godine preživeli, recimo, famozno prikupljanje oružja u Sandžaku ili nešto slično u Bujanovcu i Preševu. O ljudima s Kosova nema potrebe posebno ni govoriti. Potrebno je možda govoriti o ljudima iz Vojvodine za koje se ne zna šta su preživljavali početkom devedesetih. Ukoliko imate to iskustvo, i sada, 13 ili 14 godina kasnije, znate da počinioci – svi oni su pripadnici policije i Državne bezbednosti – i dalje šetaju pored vas i potpuno normalno obavljaju svoj posao, biće vam jasno zbog čega pripadnici manjina ne mogu imati baš toliko poverenja u državu.

Druga jako bitna stvar koja ulazi u korpus manjinskih prava, odnosno prava nacionalnih manjina, tiče se upotrebe jezika. Meni se čini da tu nije bilo dramatičnih promena u odnosu na doba SFRJ, jer iako je donet zakon za vreme Miloševićeve vlasti, nekih velikih i značajnih promena nije bilo. Jedinu promenu do koje je došlo u skorije vreme, uslovio je pritisak međunarodne zajednice. Reč je o izdavanju novih ličnih karata u Bujanovcu, gde su albanska imena konačno, posle jako dugo vremena napisana u, kako mi kažemo, originalu. Za ovo nije bio potreban veliki novac, niti osobit trud,

potrebno je samo malo volje. A što se upotrebe jezika tiče, tu se gotovo ništa i ne može reći, recimo, za romsku zajednicu, dok bosanski jezik predstavlja drugi zgodan primer. Naprosto nikome nije bilo jasno zbog čega bi se dozvolilo uvođenje bosanskog jezika, iako bi to bilo u skladu sa svim međunarodnim standardima i domaćim zakonima.

Sledeće pravo je pravo na obrazovanje. Tu takođe postoji fama da pripadnici nacionalnih manjina uživaju sva prava i da tu naprosto ništa dalje ne može da se uradi. Pa opet, nedostatak udžbenika i dalje je permanentan, a postojeći udžbenici su, koliko se ja sećam, i dalje oni koji su bili u opticaju možda i s početka devedesetih. Oni sadrže vrlo neprihvatljive, a često i uvredljive delove za pripadnike nacionalnih manjina. Slično je i sa nastavnim planovima i programima koji i dalje nisu dobri. Što se tiče Roma, tu se možemo prisetiti nekoliko slučajeva – govorim o periodu od 2000. godine pa nadalje: uzmite slučajeve segregacije gde su u Srbiji formirana posebna romska odeljenja. Sećam se razgovora s jednom učiteljicom, koja mi je rekla: "Pa ja njih naučim koliko je 1+1 i još nekoliko stvari, jer oni ne mogu više!". Prema tome, i dalje je prisutan rasizam prema romskoj nacionalnoj manjini.

Treća stvar, nekako najproblematičnija za pripadnike manjina, odnosi se na učešće manjina u vršenju javnih vlasti. Morate znati da postoji klauzula po kojoj manjine moraju biti uključene u vršenje javnih poslova srazmerno svojoj zastupljenosti u opštoj populaciji, a postoje i preporuke, takozvane Preporuke iz Lunda, kako se to radi. Ukoliko, dakle, pripadnici vlasti u Srbiji ne znaju kako se to radi, oni to mogu pročitati, jer postoji OEBS-ov prevod na lokalne jezike. Nažalost, ja ne znam ni za jednu opštinu u Srbiji gde je to adekvatno urađeno. Ako se sad vi setite neke opštine, pa kažete, „dobro, ali tamo i tamo ima nacionalnih manjina u lokalnoj skupštini“, ja odgovaram da ih možda i ima, zato što ta manjina čini većinu u lokalnu, pa bira svoje predstavnike. Ali ako se setite svih onih organa ili čak javnih preduzeća i svega što dolazi iz centrale, ranije je to, recimo, bio SDK, to su banke, sudovi, tužilaštva i sve ostalo, njihova nacionalna struktura sigurno neće odgovarati onoj strukturi koja postoji na lokalnom nivou. Tako je bilo posle 2000. godine, a mislim da se ni u 2006. godini ništa nije promenilo. Uz to, u etnički mešovitim opštinama često se dešava da su osobe koje sede u tim organima, isti ljudi koji su bili uključeni u kršenje ljudskih prava tokom devedesetih godina. Nadalje, često se može čuti da manjinama ne pripada učešće u vršenju javnih poslova, i da im se daje previše prava. Naišao sam na knjigu gde jedan eminentni profesor, objašnjavajući prava nacionalnih manjina, tvrdi da je krajem osamdesetih svim narodnostima – tada nacionalne manjine još nisu postojale – bilo dato previše prava, pa je to razlog zbog čega je počeo raspad Jugoslavije. Knjiga je pisana posle petooktobarskih promena.

Postoje, potom, manjine koje imaju problema s asimilacijom ili sa identitetom uopšte. Vlaška nacionalna manjina se do skora uopšte nije priznavala, u čemu niko nije ni video neki problem. Miroljubivi prekogranični kontakti, kontakti Albanaca iz Bujanovca i Preševa sa Kosovom, koji, koliko ja znam, za njih imaju veoma velik značaj, takođe su problematični. Isto važi i za ispovedanje svoje religije. Postoji, recimo, Rumunska pravoslavna crkva kojoj zbog monopola SPC nije dozvoljeno da izgradi svoje objekte, itd., itd. Toliko o etničkim manjinama.

Što se tiče drugih manjina, pobrojao bih samo tri. Prvo, kada je reč o pravima seksualnih manjina, tu takođe nemamo neku bitnu promenu. Možda bih izdvojio dve stvari. Prvo, u nekim zakonima koji su doneti posle 2000. godine, kao što su Zakon o radu i Zakon o osnovnoj i srednjoj školi, pominje se diskriminacija na temelju seksualne orijentacije. Drugo, nevladine organizacije sada mnogo javnije zastupaju slučajeve kršenja ljudskih prava LGBT osoba. Vlast prema tome baš i nije blagonaklona, što pokazuje i ovaj Ustav, gde se, čini mi se, jedino seksualne manjine ne pominju u članu koji se tiče diskriminacije. Rečima jednog pripadnika LGBT zajednice: „Verovatno spadamo pod fizički i psihički invaliditet; verovatno su tu hteli da nas stave“. Što se tiče osoba sa invaliditetom, ne mogu da se otmem utisku da vlasti ovu zajednicu kontaktiraju samo radi slikanja u medijima. Ako i donesu neku strategiju, ona uglavnom ostaje mrtvo slovo na papiru, i postoji da bi se reklo da vlasti nešto rade po ovom pitanju. Iako je donet novi Zakon protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom, s njim je, kao što smo videli u procesu njegovog donošenja, bilo jako puno problema, posebno oko dela zakona koji govori o mehanizmima zaštite prava tih osoba. Videli ste da vlasti nisu iskrene i da ne žele zaštitu tog prava.

Najzad, što se tiče verskih zajednica, tu je situacija, čini mi se, ista, ako ne i gora. I dalje čujemo termin „sekta“ u negativnom kontekstu, premda njegov izvorni kontekst nije negativan. I dalje se govori o sektama kao o „trgovcima ljudskim dušama“, o „jako opasnoj stvari“ i slično, tako da oko 50 verskih zajednica, koliko ih ima u Srbiji, od predstavnika vlasti i dalje u praksi ne mogu da očekuju ništa dobro. Inicijativa je organizovala jedan okrugli sto sa Ministarstvom vera i videli smo kako to na delu izgleda. Ako u nekim drugim slučajevima i reaguju kada se dogodi neki incident, reakcija vlasti sasvim izostaje kada je reč o verskim zajednicama. Ukoliko je napadnut neki verski objekat, sve se završava na policijskom uviđaju. Počinioci, koliko se sećam, pronađeni su samo u par navrata. Vlasti ne osuđuju ove napade i podstiču građane, verovatno upravo na taj način što ne ih osuđuju, da i sami šire govor mržnje protiv malih verskih zajednica. Eto, toliko.

NADA DUHAČEK: Hvala Gorane. Sada bih pozvala Izabelu Kisić iz Helsinškog odbora za ljudska prava da nam kaže nešto o stanju manjina na Kosovu.

IZABELA KISIĆ, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd: Hvala. Ja ću reći nešto o položaju Srba na Kosovu danas i mislim da je tema skupa koja je definisana kao "Kosovo, dan posle", prava tema kojom treba da se bavimo u ovom momentu. Njome bi trebalo da se bave i vladajuće strukture u Beogradu što one ne čine, a bojim se da to još dugo neće ni činiti.

Pokušaću nešto da kažem o položaju Srba na Kosovu danas na osnovu serije razgovora koje je Helsinški odbor imao u poslednja dva ili tri meseca sa predstavnicima srpske zajednice na Kosovu. Jedan od najbitnijih problema kada su u pitanju kosovski Srbi, jeste njihov ekonomski napredak i izlazak iz socijalne izolacije. Oni danas žive izolovano, u enklavama, i odgovornost za to se mora pripisati svima – delom albanskoj zajednici, delom Beogradu i samim kosovskim Srbima, odnosno, pre svega, njihovim liderima. Daću vam jedan primer te samoizolacije. Proteklog vikenda je na Kosovu boravila Nikol Kidman, ambasadorica dobre volje pri Ujedinjenim nacijama, koja je trebalo da poseti Gračanicu. Njen odlazak u Gračanicu trebalo je da privuče svetsku pažnju na jedno kosovsko selo u kojem žive pretežno Srbi. Do te posete Nikol Kidman Gračanicu, koja je isprva bila veoma važna, nije došlo, upravo zahvaljujući („zahvaljujući“ pod znacima navoda) jednom lokalnom lideru, Srbinu koji nažalost dolazi iz civilnog sektora.

Na Kosovu sam nedavno razgovarala sa Srpkinjama koje su došle iz nekoliko sela, i to o čemu su one govorile potpuno se razlikuje od onoga što zvanični Beograd danas govori o kosovskim Srbima. One su govorile o pravim problemima sa kojima se svakodnevno suočava ta zajednica. Neke od njih koje su prvi put nakon sedam godina došle u Prištinu, iako su tu rođene i odrasle, rekle su, recimo, da su imale ogroman strah tog jutra kada su dolazile u grad; međutim, tokom tog boravka u Prištini one su ga se oslobađale, i na kraju dana su se osećale prilično opušteno. I taj strah kod njih je velikim delom nerealan. Kod Srba na Kosovu postoje realni strahovi, ali postoje i ti iracionalni strahovi koji su proizvod jedne kampanje, vođene pre svega iz Beograda. Njen cilj je da se to stanovništvo dezinformiše, da im se uskrati informacija o tome šta se dešava u ostatku Kosova, van njihovih enklava. Beogradu to, naravno, služi samo za manipulisanje tim Srbima; za njih Beograd nije zainteresovan što se vidi i iz ovog Predloga ustava i iz njihovog ponašanja u pregovorima o Kosovu. Takođe hoću da ukažem i na strah kod ovih Srba od drugih Srba, posebno na severu Kosova. Pre svega mislim na političke lidere, ali se govori i o nekim strukturama koje dolaze iz beogradskih službi bezbednosti. Utoliko je jedan od uslova koji su ove žene

postavile da bi došle u Prištinu, bio je da se njihova imena ne pominju nigde u javnosti. Zbog toga neću pominjati čak ni mesta iz kojih one dolaze. Tom razgovoru su prisustvovala i Albanke, i mogu da kažem da su ove Srпкиnje bile spremne da saslušaju i njihove tragične priče o tome šta su preživele za vreme NATO intervencije i pre toga. Tu se nije dogodilo da Srпкиnje odgovaraju nekim kontra pričama ili da dovode u pitanje istinitost tragičnih priča koje su čule od svojih sugrađanki.

Reći ću sada kakvi su problemi sa kojima se suočavaju te žene. Navele su kao primer izgradnju obdaništa u jednom selu u kojem žive pretežno Srbi, koje je izgrađeno zahvaljujući donacijama Albanski iz jedne albanske nevladine organizacije. U izgradnji obdaništa nije pomogao niko od lokalnih Srba. Onda je dovedeno u pitanje dalje doniranje obdaništa zbog nedostatka sredstava. Jedna od Albanski je postavila pitanje zašto se u obližnjem gradu ne organizuje prevoz kojim će se deca iz tog sela prebacivati u mešovito obdanište, čime će se, od samog početka, započeti izgradnja multietničkog društva. Time bi se, naime, omogućilo da se ta deca od malih nogu međusobno druže, komuniciraju i utiču jedni na druge. Onda se postavilo pitanje njihove bezbednosti, ali i pitanje novca, jer kada bi deca išla u to obdanište u većem mestu, morala bi i da plaćaju za njega, dok je ovo seosko bilo besplatno. Mnoge od tih srpskih žena ukazale su i na to da im je veliki problem da, recimo, idu kod lekara u Čačak ili u severni deo Kosovske Mitrovice. Neke od njih su čak izrazile želju da sledeći put, kada budu morale da idu kod lekara, dođu u Prištinu. Između tih žena, Srпкиnja i Albanski, postoji vrlo razvijena komunikacija, i Srпкиnje su otvoreno govorile o pomoći koju im Albanke pružaju.

Ovde sam navela samo nekoliko primera, da bih ukazala na činjenicu da te informacije ova vlast prikriva da bi i dalje manipulirala tim Srbima, jer je zainteresovana za teritorije, a ne i za stanovništvo. Te žene su vrlo svesne ove manipulacije i one su se žalile na ljude iz Koordinacionog centra, rekavši da oni samo dođu, prođu i odu bez ikakve konkretne pomoći srpskom stanovništvu. Zbog toga mislim da je iscrpljivanje teze da Kosovo treba da ostane u okviru Srbije potpuno nepotrebno, i da Vlada ovde treba, pre svega, da razmišlja o tome kako da pomogne ekonomsku i socijalnu integraciju srpskog stanovništva u kosovsko društvo. Međutim, s obzirom na sve dosadašnje poteze te Vlade, od nje je to teško očekivati, a bojim se da se, dok ne dođe do nekih krupnijih promena u Beogradu, ni ta politika prema Kosovu neće promeniti. Mislim, dakle, da Beograd u ovom momentu radi protiv kosovskih Srba.

NAĐA DUHAČEK: Hvala vam Izabela. Pošto čujemo ova uvodna izlaganja, biće vremena i za diskusiju i za pitanja, tako da ćemo se verovatno vratiti i na ovo. A sada bih pozvala Zoricu Trifunović iz kvekerske

organizacije da nam kaže nešto o rodnoj ravnopravnosti u kontekstu drugačijeg dijaloga sa Kosovom.

ZORICA TRIFUNOVIĆ, Quaker Peace and Social Witness, Beograda:

Hvala Nađa. Meni se čini da je rodna ravnopravnost najbitnija, zato što žene po poslednjim popisima predstavljaju većinu stanovništva. Po poslednjem popisu u Srbiji, žene čine 51,4%, ali je njihova zastupljenost u politici i naročito u telima odlučivanja izuzetno niska. Počeću članom 1 novog Ustava, kojim se kaže: „Republika Srbija je država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive“. Reč „građanka“ se apsolutno ne pominje, što isključuje onih 51,4% građanki. Jako je važno da se u Ustavu, jednom tako važnom aktu, žene ne vide. One se takođe ne vide ni u udžbenicima, od kojih su najkatastrofalniji oni za osnovnu školu, zbog svih stereotipa koji se kroz njih provlače.

Možda se ovo čini manje zanimljivim, ali kada se shvati kolika neravnopravnost u društvu postoji između muškaraca i žena, lakše se uviđaju problemi manjina i drugih građana i građanki. Uz to, ako, recimo, govorimo o romskoj populaciji koja je u ovom društvu najdiskriminisanija, na umu treba imati da Romkinje podležu još oštrijoj diskriminaciji od muške romske populacije. To je takozvana dvostruka diskriminacija.

Još jedan član u Ustavu, član 63 o „slobodi odlučivanja o rađanju“, za nas može biti vrlo zanimljiv. U njemu se kaže: „Svako ima pravo da slobodno odluči o rađanju dece. Republika Srbija podstiče roditelje da se odluče ne rađanje dece i pomaže im u tome“. Indikativna je formulacija da *svako* ima pravo da odluči o rađanju dece. Čak se ne neglašava ni da je reč o „sopstvenoj deci“. Pitam se ko može da odlučuje o mom pravu da rodim dete i ko, pored mene, ima pravo da odlučuje o mom rađanju. Ova problematika je izuzetno složena i na videlo iznosi patrijarhat u svom punom zamahu, iako često kažemo da ga ne primećujemo. U prilog tome, često se može čuti da se danas sve devojke školuju. Ako pogledamo kako zaista izgleda struktura obrazovanja, jedina razlika na nivou polova vidi se na nivou doktorata. Drugim rečima, više muškaraca odbrani doktorske disertacije, dok na svim ostalim nivoima postoji strukturalna jednakost. Međutim, nešto drugo se vidi kada obratimo pažnju na broj nepismenih. Prema nekim podacima, u Srbiji postoji oko 230 000 nepismenih, od čega veći deo otpada na žene. U ruralnim i manje razvijenim sredinama dečaci se favorizuju pri odlučivanju o školovanju dece, a devojčice tada nekako ispadaju iz edukativne mreže, što na nivou obrazovanja podstiče opstanak vertikalne segregacije.

Ako se sada zapitamo gde one obrazovane žene rade, opet dolazimo do strašnih podataka. U parlamentu Srbije imamo samo 10,8% žena. Iako je uveden sistem kvota koji podrazumeva da bi u skupštini trebalo da bude 30% žena, odnosno 30% osoba manje zastupljenog pola (pošto nije došlo do

saglasnosti da u zakonskoj formulaciji stoji reč „žena“, usvojena je fraza „manje zastupljeni pol“, u praksi taj broj značajno pada, zato što ne postoje instrumenti i mehanizmi kojima bi se poslanica obavezno zamenjivala drugom poslanicom, već se obično zamenjuje poslanikom. Sistem kvota je neophodan, a ove kvote od 30% svakako nisu ono na čemu će se žene i ženske grupe zaustaviti, već će se ići ka tome da se dosegne cifra od 50%. U Srbiji se sada radi na usvajanju Nacionalnog plana akcije koji je već dugo rađen; konačno postoje neka tela pri institucijama, kao što su Odbor za ravnopravnost polova Narodne skupštine i Savet za ravnopravnost polova Vlade. U tome se najviše odmaklo u Vojvodini gde postoji čak pet takvih institucija.

Možemo još govoriti o položaju žena u obrazovnom i ekonomskom sistemu, ali bih ovde pomenula nešto drugo, naime, nasilje nad ženama, koje se još uvek smatra privatnim nasiljem. Pored toga, malo se govori i o nasilju na radnom mestu, koje vrlo teško utiče na žene. Samo ću uzgred pomenuti domen medija. Iako imamo sve veći broj hrabrih novinarki, divnih žena koje predano rade svoj posao i nekako osvajaju medije, s druge strane, slika koja nam se iz medija, naročito štampanih ali i elektronskih, vraća, jeste slika na granici pornografije, i to je vrlo upečatljivo.

Da se osvrnem na dijalog Srbije i Kosova. Ovde važi stereotip da je na Kosovu društvo jako patrijarhalno, iako kod nas situacija nije ništa bolja. Kada se pogleda kako su se ta društva razvijala, pošto imamo dosta toga zajedničkog, situacija je gotovo ista. U kontekstu ovog alternativnog dijaloga, važno je istaći da postoje jako dobri kontakti na civilnoj sceni, posebno između ženskih nevladinih organizacija iz Srbije i sa Kosova koje već godinama saraduju. Ta saradnja nije počela 2000. godine, nego traje od nastanka ovih organizacija, i njihovi se kontakti nikada nisu prekidali, nego se samo razvijaju i produbljuju, pošto postoje slični problemi u oba društva. Moram da naglasim da se na Kosovu napredovalo, jer je usvojen zakon o kvotama i u parlamentu Kosova se sada nalazi oko 28% žena. Pored toga, napravljeno je jedno telo koje se zove „Ženski korpus“, gde su okupljene praktično sve parlamentarke, bez obzira na to kojim strankama i političkim opcijama pripadaju, da bi zajedno radile na rešavanju problema koji su zajednički za sve žene. Utoliko, bar što se tiče institucionalnih stvari, mislim da je Kosovo naprednije od Srbije.

Ono što je važno i ženama na Kosovu i ženama u Srbiji, na šta se vrlo često pozivaju, jeste Rezolucija 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, doneta još 2000. godine, koja se bavi „širokim učešćem žena u kreiranju mira i posleratnoj obnovi“. Samo bih podsetila na to da na teritoriji bivše Jugoslavije, ali i u svim drugim zemljama u kojima su bili ili traju ratovi, žene i ženske grupe zauzimaju vrlo istaknutu i važnu ulogu u antiratnoj politici ili u postkonfliktnim društvima, iako se to apsolutno ne vidi u nekim

pregovorima. Zbog toga je ova Rezolucija tako važna, jer poziva na veće učešće žena u mirovnim pregovorima i uopšte u strukturama upravljanja. Pročitacu vam jedan član Rezolucije 1325, koji poziva „države članice da obezbede veću zastupljenost žena u donošenju odluka pri svim instancama u državama, regionalnim i međunarodnim institucijama i u mehanizmima za sprečavanje, savlađivanje i rešavanje sukoba“. Time ću završiti svoje izlaganje.

NADA DUHAČEK: Hvala Zorice. Sada bih pozvala Maju Stojanović iz Inicijative mladih za ljudska prava.

MAJA STOJANOVIĆ, Inicijativa mladih za ljudska prava, Niš: Ja bih započela s konkretnom pričom o tome šta smo mi pokušali da uradimo po ovom pitanju, koje se tiče i našeg internog dijaloga, to jest dijaloga ljudi iz Srbije i ljudi sa Kosova. U maju ove godine smo sproveli akciju koja je išla pod geslom "Ljudi, ne teritorije". Povelili smo petnaestak mladih ljudi iz svih delova Srbije na Kosovo, i proveli tri dana u Prištini. Spavali smo, i time se ponosim, u jednom hostelu na periferiji Prištine, a ne u hotelu Grand. Domaćini su nam, dakle, bili Albanci, i to vrlo gostoljubivi Albanci.

Naša prvobitna ideja bila je da izvedemo mirovnu akciju na mostu u Mitrovici, koja je trebalo da traje jedan dan. Trebalo je da postavimo transparent na tri jezika – srpskom, albanskom i engleskom – na kojem piše "Ljudi, ne teritorije", i da na taj način pokažemo da je dijalog moguć, i tamo u Mitrovici i na drugim mestima koja su nekada bila simbol razdora dve etničke zajednice na Kosovu. U ovu akciju smo uključili i ljude sa Kosova, to jest iz Prištine i iz severne i južne Mitrovice. Iako je tog dana trebalo da izvedemo mirovnu akciju na mostu, došlo je do izmena, jer nam KFOR iz bezbednosnih razloga nije dozvolio da akciju tu održimo, pa smo se premestili u južni deo Mitrovice.

U južnoj Mitrovici smo izveli našu akciju, deleći majice sa istim sloganom među mladim Albancima koji su se okupili oko nas i bili veoma predusretljivi. Pričali smo na srpskom jeziku i meni se sad hiljaditi put dešava da ljudima pričam da smo na Kosovu, u Prištini, u Mitrovici i svuda pričali na srpskom jeziku, i da nismo imali nikakvih problema. Iako je to nešto što se za mene sad već podrazumeva, i dalje osećam potrebu da to govorim ljudima. Prema tome, održali smo akciju na ulici u južnoj Mitrovici, dok u severnoj Mitrovici KFOR nije pokazao volju da nam je dozvoli, tako da smo vreme iskoristili za sastanke s nekim organizacijama u severnoj Mitrovici.

Nama je važno da iz toga istaknemo da postoji dijalog između mladih ljudi tamo i ovde, da su oni mnogo otvoreniji od ovih struktura koje već godinama forsiraju neku demagošku priču, koju stalno poturaju svima nama

kroz medije i na javnim scenama Srbije i Kosova. Treba da pokažemo da treba raditi i preskočiti sve te priče koje postoje ovde poslednjih pet ili šest godina, i da se treba ponovo upustiti u *grassroot* aktivnosti u lokalnim zajednicama sa ljudima koji u njima žive.

Osobe koje su govorile pre mene, pomenule su da postoji znatan pritisak na ljude koji odavde idu na Kosovo. Svi ljudi sa kojima smo saradivali, kako oni koji su išli u ovu akciju, tako i neki koji učestvuju u drugim programima, dobijali su razne i-mejlove, slušali su razne prigovore i priče o muslimanskim ekstremistima, o tome kako tamo svašta može da im se dogodi itd. Pošto su svi ti ljudi pokazali da su i pored takvih priča bili spremni da odu i uvere se sami, pokazalo se da tamo postoji život o kome se ovde uopšte ne priča i ništa ne zna.

Ali da kažem nešto i o „danu posle“. „Dan posle“ je nešto o čemu srpska javnost uopšte ne razmišlja. I to ne samo o danu posle rešenja statusa Kosova, već ni o danu posle referendumu u Crnoj Gori, danu posle ovog našeg referendumu, danu posle bilo čega što je za nas bitno. Još uvek postoji izvesna blokada kada treba govoriti o nekim društvenim, ekonomskim i kulturnim problemima koje naša društva imaju, bez obzira na veliko pitanje o statusu Kosova. Ovim pitanjem mi blokiramo sva ostala pitanja koja jesu bitna za svakodnevni život građana kako Srbije tako i Kosova, i to prvenstveno Kosova.

Ja nemam utisak da, kada ovde pričaju o Kosovu, ljudi misle da tamo žive neki drugi ljudi. Pitanje važnosti ljudi i teritorija vidljivo je i u vezi sa srpskim pregovaračkim timom. Tokom jedne runde pregovora tema je bila „Ljudska prava na Kosovu“. Slobodan Samardžić koji je bio u tom pregovaračkom timu, rekao je kako postoji veliki problem s ljudskim pravima, zato što je ljudima na Kosovu uskraćena sloboda kretanja. To, naravno, nije zanemarljivo pitanje. Ali, kako je Samardžić to obrazložio, za šta on to vezuje? On je izjavio kako je predlog opština koje daju Albanci veoma loš, zato što srpske opštine nisu međusobno povezane, čime se Srbima uskraćuje sloboda kretanja. Nama to govori kako on slobodu kretanja povezuje s ljudskim pravima, koliko je vezuje za etničku zajednicu koja živi na jednoj teritoriji, i koliki je to problem za sve ljude i sve manjinske zajednice na Kosovu, kada se sloboda kretanja kao jedno od osnovnih ljudskih prava vezuje za teritoriju, za nekoliko hiljada kvadratnih metara. Sve su to stvari koje moramo da razmatramo i za taj dan posle.

I ja bih se još jednom vratila na Ustav koji je sada toliko aktuelan i o kojem smo svi pričali. Svi postavljaju pitanje da li on predstavlja nastavak politike Slobodana Miloševića. Pokušala sam da čitam Ustav razmišljajući na ovaj način, da bih videla sa koliko njegovih članova se Milošević ne bi složio. Čitajući tako član po član, zaključila sam da nema mnogo toga što i on ne bi potpisao, osim što u u prvom članu možda ne bi stajalo „srpski

narod“, budući da to izostaje iz ranijeg Ustava. Druga stvar se odnosi na referendum, jer bi Albanci u njegovo vreme bili na biračkom spisku. Ja stoga pitam da li smo mi ovim Ustavom uspeali da krenemo, da kažem, korak napred ili smo možda krenuli unazad. Koliko ova politika podseća na Miloševićevu politiku i možemo li reći da je od nje možda gora? I tada nam se govorilo – doduše, možda ne meni, ali mojim roditeljima svakako – da moramo da izađemo i da glasamo za Ustav, zato da bi Kosovo ostalo u Srbiji. Ista se priča gura i sada, i ja se iskreno nadam da mi za deset godina nećemo doći u istu poziciju da ponovo pričamo o ratovima i da ponovo proživimo sve ono što nam se dešavalo devedesetih, samo zato što nismo bili svesni koliko nam opasnost nosi taj Ustav i cela ova politika koju Vlada sada nameće za Kosovo, za Kosovo u Srbiji ili nezavisno Kosovo. Hvala.

NAĐA DUHAČEK: Pre nego što otvorim prostor za pitanja, ja bih u kontekstu nadovezivanja, i u kontekstu pomenute Rezolucije 1325 o većem učešću žena u mirovnim pregovorima, pozvala Miloša iz "Žena u crnom" da nam nešto kaže o jednoj inicijativi koju već neko vreme sprovode ženske grupe iz Srbije i sa Kosova.

MILOŠ UROŠEVIĆ, Žene u crnom: Ja ću dati kratak hronološki pregled aktivnosti Žena u crnom vezanih za Kosovo. Žene u crnom od 1991. godine saraduju sa grupama na Kosovu i to prvenstveno s grupom Motrat Quriazia - Sestre Ćirajzi i njenom osnivačicom Igballe Rugovom. Godine 1991, organizovan je „Mirovni karavan“. Karavan su činile pacifistkinje iz nekoliko italijanskih gradova i iz Beograda i Pančeva. Neke od osnivačica Žena u crnom su mu prisustvovala, i tokom ta tri dana organizovani su brojni susreti i razgovori sa predstavnicima i predstavnicama albanske zajednice na Kosovu, sa rudarima iz Trepče, prosvetnim radnicima i radnicama, intelektualnom elitom, i zabeležena su svedočanstva o sistematskoj represiji koju je sprovodio srbijanski režim. U Karavanu je učestvovala Aleks Lenger, predstavnica Zelenih u Evropskom parlamentu. U februaru 1992. godine, Žene u crnom iz Beograda su organizovale odlazak aktivistkinja autonomnih ženskih grupa, uključujući i grupe na Kosovu na „Skup ženske solidarnosti protiv rata“ u Veneciji.

U martu 1995. godine su aktivistkinje ženskih grupa sa Kosova prvi put došle u posetu Ženama u crnom u Beogradu i već tog meseca za 8. mart istaknut je čuveni transparent Žena u crnom, „Albanke su naše sestre“. Taj transparent je često bio predmet uvreda i ljudi su često pokušavali da ga unište. Avgusta te godine, prvi put su albanske aktivistkinje s Kosova prisustvovala međunarodnom skupu „Ženske solidarnosti protiv rata“ u Trešnjevku u Vojvodini. U martu 1996. godine, Žene u crnom iz Beograda i

aktivistkinje za ljudska prava sa Kosova putuju u Španiju. Nastavljaju se uzajamne posete: Žene u crnom odlaze u Prištinu i žene iz Prištine dolaze u Beograd. Od tada potiče i transparent Žena u crnom, „Žene će pamtiti“. Avgusta meseca iste godine na Petom međunarodnom skupu „Žene u crnom protiv rata“, održanom u Novom Sadu, došla je grupa od desetak albanskih aktivistkinja koje su imale panel diskusiju „Psihološki rat na Kosovu“. Novembra te godine organizovana je serija protesta u organizaciji Žena u crnom protiv kršenja ljudskih prava albanskog stanovništva na Kosovu i protiv aparthejda. Tokom 1997. godine, u aprilu, maju, junu i julu, takođe se nastavljaju protesti. U avgustu mesecu, na Šestom skupu međunarodne mreže Žena u crnom, takođe održanom u Novom Sadu, zabeleženo je brojno prisustvo aktivistkinja za ljudska prava sa Kosova.

Tokom oktobra, novembra i decembra nastavljaju se protesti i oni teku paralelno s protestom „Nezavisne unije albanskih studenata i studentkinja u Prištini“. U februaru 1998. godine, tačnije 28. februara kada se odigrao masakr porodice Jašari u Drenici, Žene u crnom su protestovale pod geslom „Za mir na Kosovu“. U aprilu se pokreću javne kampanje i razgovori u vezi sa Kosovom. Pokrenuta je i kampanja „Neću rat“. U avgustu, na Sedmom međunarodnom skupu „Žene u crnom protiv rata“ koji je održan u Subotici, zabeležen je rekordan broj žena sa Kosova, prisustvovalo je njih 28, i albanski jezik je bio jedan od zvaničnih jezika. U septembru 1998. godine režim je zabranio međunarodni antiratni skup na Kosovu u organizaciji Žena u crnom i Amnesty Internationala, ali su istog dana, to jest 19. septembra, održani antiratni protesti u celom svetu. U januaru, februaru i martu 1999. godine pa do početka bombardovanja, nastavljeni su protesti Žena u crnom pod geslom „Za mir na Kosovu“ i „Bolje pakt nego rat“.

Tokom marta, aprila i maja, održavaju se stalni telefonski kontakti između aktivistkinja Žena u crnom i aktivistkinja sa Kosova. Septembra te godine održan je protest u Beogradu protiv etničkog čišćenja nealbanskog stanovništva na Kosovu pod geslom „Stop osvetama na Balkanu“. Tokom 1999. i 2000. godine ustanovljena je praksa praćenja suđenja albanskim aktivistkinjama i aktivistima, pre svega mislim na humanitarnu radnicu, lekarku i pesnikinju Fljoru Brovinu. Organizovan je protest pod nazivom „Sve smo mi Fljora Brovina“; Radmila Lazić je pisala saopštenje „Dajte olovku Fljori Brovini“. Takođe je praćeno suđenje Aljbinu Kurtiju i studentskoj grupi. Od marta meseca 2006. godine između mreže Žene u crnom - Srbija i ženska mreže Kosova organizovana je Ženska mirovna koalicija koje je septembra meseca ove godine u Strugi, u Makedoniji, imala četvorodnevnu konferenciju „Žene, mir, bezbednost“. Osećajući ogromnu moralnu odgovornost za zločine srpskog režima prema albanskom stanovništvu na Kosovu, Žene u crnom od oktobra ove godine prate suđenje

za zločin u Suvoj Reci, to je, da vas podetim, ubistvo 46 pripadnika porodice Beriša. Hvala.

NADA DUHAČEK: Zahvaljujem se Milošu. Pošto se neki od vas možda ne poznaju među se, naznačila bih da danas ovde imamo goste, mlade ljude koji su došli sa Kosova zbog ove debate, ali i mlade aktiviste iz Niša i Novog Sada. Sada je na vama da postavljate pitanja. Izvolite. Naravno, ako neko od uvodničara i uvodničarki želi da doda još nešto ili da postavi neko pitanje, sada im se za to pruža prilika.

PITANJE: Iz Ustava se vidi da se Beograd služi Srbima sa Kosova, a i vi ste rekli da Beograd njima namerno manipuliše. Molim vas da pojasnite taj stav. Pored toga, pitanje za Izabelu Kisić: interesuje me koliko je žena učestvovalo u seriji razgovora koju ste vodili. Šta ste vi zaključili iz njihovog stava, kako one vide taj „dan posle“ za Kosovo i Srbiju?

IZABELA KISIĆ: Pa evo, što se tiče Ustava. U Ustavu se govori samo o teritoriji, o tome da Kosovo mora ostati unutar Srbije, ali ne i o ljudima koji tamo žive. Drugo, želja tih ljudi s kojima sam ja razgovarala tamo jeste upravo da ostanu na Kosovu, jer su oni svesni kakva ih sudbina čeka ukoliko dođu u Srbiju, gde i dan danas imamo puno hrvatskih Srba koji i dalje žive u izbegličkim logorima. Oni takvu sudbinu za sebe ne žele i njima je, pre svega, potrebna ekonomska pomoć da ostanu na Kosovu i da izađu iz te socijalne izolacije.

Što se tiče broja žena s kojima smo razgovarali, bar na ovom poslednjem sastanku održanom u subotu i nedelju, bilo ih je petnestak iz nekoliko različitih mesta. To, međutim, nisu bili naši jedini razgovori sa Srbima s Kosova. U poslednja dva-tri meseca razgovarano je s mnogo više ljudi. Za sve važi da osećaju neizvesnost, ali i zaista očekuju da ostanu na Kosovu.

GORAN MILETIĆ: Samo da dodam nešto vezano za manipulaciju Srbima. Mislim da priča o manipulaciji Srbima ima jednu veoma dugu tradiciju. Kad nešto traje 15 godina, onda možete da kažete da je to tradicija. Ako Sloveniju i izostavimo, setimo se Hrvatske. I tu je bilo manipulacije Srbima, a šta je bio njen cilj? Karlovac, Karlobag, Ogulin, Virovitica, iako se manipuliralo ljudima. I sad ja svima vama postavljam pitanje. Šta ste vi znali o položaju Srba u Hrvatskoj 1990. godine? Znali ste da su obespravljani. To je, međutim, jako generalna formulacija. Mi u suštini nismo znali šta je problem tih ljudi koji tamo žive. Dakle, bilo je reči o jednoj opasnoj manipulaciji. I šta su sada Srbi 15 godina kasnije u Hrvatskoj? Nacionalna manjina. Kada danas organizujemo regionalne konferencije, Srbi potpuno normalno dolaze

kao predstavnici nacionalne manjine, što je njihov status u Hrvatskoj od 1990. godine. Kada ste 1991. godine govorili da oni treba da budu nacionalna manjina, tako nešto nije dolazilo u obzir. To niste smeli ni da izgovorite.

Sledeća je bila Bosna, gde smo ponovo imali manipulaciju ljudima zbog teritorija. Šta ste vi znali za vreme rata u Bosni? Znali ste da li Srbi drže 70% teritorije, 30, 40, 60, 50% i kako će biti u pregovorima. Posle te manipulacije usledilo je Kosovo. Prvo se manipulisalo naprosto ljudima, tako što se na Albance gledalo kao na remetilački faktor, dok se o Srbima dole pričalo kako su obespravljani. Ta manipulacija i dalje traje, pa ne bih baš da ulazim u to. Sledeća manipulacija bila je u Preševu, Bujanovcu i Medveđi, i to baš napominjem zato što je reč o unutrašnjoj manipulaciji, gde se manipulisalo kako Albancima, tako i Srbima. Što se tiče Albanaca, to je bila klasična priča. To su teroristi koji diluju drogu i prave Zelenu transferzalu. Kako ti ljudi dole žive, šta žele, to niste mogli da čujete. Jeste li čuli nekada u Beogradu kako živi onih 5% Srba u Preševu? Niste. Niste nikada čuli kako žive sa svojim komšijama Albancima.

Sledeća priča o manipulaciji je priča o Crnoj Gori: tu se takođe manipulisalo ljudima koji tamo žive, a izjasnili su se kao Srbi. Beograd treba da podrži te ljude kao nacionalnu manjinu, jer će to doći pre ili kasnije. Status ljudi koji su se izjasnili kao Srbi se veoma promenio. Doći će trenutak kada će ti ljudi u novoj državi postati nacionalna manjina, jer mogu da budu samo konstitutivni narod kao u Bosni, ili nacionalna manjina. Naravno, imate i manipulaciju ljudima u Makedoniji, koja je malo drugačija, jer ima verski prizvuk, a malo manje etnički. Mislim da imamo tradiciju koja traje 15 godina i čini mi se da će trajati još najmanje pet godina.

ZORICA TRIFUNOVIĆ: A na Kosovu je nekako zapravo i počeo ceo raspad Jugoslavije manipulacijom Srbima na Kosovu.

MAJA STOJANOVIĆ: Da li mogu da dodam još jedan primer manipulacije? Verovatno ste imali priliku a vidite priču o deci sa Kosova, koja se pre dve ili tri nedelje emitovala u emisiji „Ključ“. Deca, nazvana kosovska Srpčad, sat i po su doslovno terana da plaču pred kamerama, kako bismo svi mi ovde izašli da glasamo na referendumu da Kosovo ostane u sastavu Srbije. Mislim da neki direktniji oblik manipulacije od te ne možemo da nađemo.

IZABELA KISIĆ: Ja hoću da istaknem jedan dobar primer iz medija, a to je nedavni film koji je emitovan na B92 o čoveku iz Prizrena, koji je dve godine živeo potpuno izolovan, ograđen u svojoj kući, a danas slobodno šeta tim gradom.

NADA DUHAČEK: Hvala. Pitanja. Ili komentari. Izvolite.

PITANJE: Vidim ovde Jelenu Bjelicu. U junu sam bila u Prištini i bili smo gosti kod vas u redakciji, pa bih vas najlepše zamolila da kažete kako napreduje *Građanski glasnik*, kako izlaze novi brojevi, da li je tiraž veći, kako napreduje u enklavama?

JELENA BJELICA: Za one koji ne znaju *Građanski glasnik* je najmlađa periodična publikacija na srpskom jeziku koja izlazi u Prištini, koja se pravi i štampa u Prištini i distribuira u srpskim enklavama. Hvala na pitanju, pravimo broj 15 koji će izaći u petak i nadam se da ćemo napraviti još 10 puta toliko.

ZORICA TRIFUNOVIĆ: Mogu li nešto da kažem povodom novog Ustava? Htela sam da istaknem, na šta je već i Izabela ukazala, da se ovaj Ustav ne bavi kvalitativnim pitanjem buduće države Srbije, nego se bavi upravo tim njenim zemljišnim pitanjem. Ja, dakle, ne vidim da ovaj Ustav predviđa građansku državu. Možda je to bežanje od bilo kakve ideje koja ima veze s levo orijentisanom politikom, jer bi onda kasnije moralo da se prizna pravo na samoopredeljenje Albancima. Mislim da je Ustav kao takav manipulacija, a onda i cela atmosfera koja je oko toga nastala. Moram da priznam da nisam dugo bila u Beogradu, i kada sam sinoć doputovala i videla sve one bilborde, u duhu onog „Za bolju Srbiju“, stvarno sam bila zapanjena. To po meni nije bolja Srbija. Jer bolja Srbija ne znači Kosmet u Srbiji, nego znači nešto drugo; znači kvalitativno određenje te države i načina na koji je ona uređena i kako će izgledati.

ZORICA TRIFUNOVIĆ: Mislim da će dan posle proglašenja tog statusa Kosova za koje je već sada izvesno da će biti nezavisno, uslovno ili nekako drugačije, uz prisustvo međunarodne zajednice na terenu još izvesno vreme, postati bitno šta će se dešavati u samoj Srbiji. Utoliko mislim da će proglašenje statusa biti preduslov da se u samoj Srbiji prestane upravo s tim manipulacijama i da se Srbija okrene sama sebi, svojoj unutrašnjoj demokratizaciji, svom unutrašnjem razvoju, jer prosto više neće moći da manipuliše Kosovskim pitanjem.

SAŠA GAJIN: Zaista bih želeo nešto da kažem o Ustavu, pre svega sa stanovišta ljudskih prava, onda i sa stanovišta organizacije vlasti, i eventualno sa stanovišta pravne države. Mislim da je, nasuprot onim tvrdnjama da je ovaj Ustav poboljšanje u odnosu na prethodni Miloševićev Ustav, izuzetno važno reći da se radi o povredi onog univerzalnog

prihvaćenog pravnog principa zabrane snižavanja jednom dostignutog nivoa zaštite ljudskih prava. Dakle, ovaj je Ustav prekršio taj pravni princip, jer se ne radi o tome da je nivo zaštite ljudskih prava podignut, nego je naprotiv snižen. Kada upoređujemo dva ili više pravna dokumenta, onda bi ovom prilikom trebalo da uzmemo u obzir i Malu ustavnu Povelju o ljudskim i manjinskim pravima u ovoj zemlji i u Republici Crnoj Gori. Ako uporedimo nivo zajemčenih ljudskih prava u toj Povelji i u Miloševićevom Ustavu sa ovim predloženim ustavnim tekstom, neće biti teško ustanoviti one delove predloženog teksta Ustava koji odudaraju od međunarodnih standarda ili najviših standarda u oblasti ljudskih prava. Pomenuto je danas, recimo, pravo na abortus, koje kao takvo ne postoji, nego se govori o tome da *svako* ima pravo da odluči o rađanju deteta. Takva jedna odredba je sasvim neprihvatljiva sa stanovišta modernog režima zaštite ljudskih prava, jer samo majka ima pravo da odluči o rađanju deteta, i drugo, to pravo ima svoje ime i ono se mora nazvati pravom na „prekid trudnoće“, odnosno na abortus.

U tom kontekstu, recimo, treba posmatrati odredbu koja se odnosi na sklapanje braka. Već je bilo reči o tome. U Predlogu novog ustava to pravo se ograničava na pravo muškarca i žene da sklope brak. Uporedite takvu odredbu sa odredbom iz Male ustavne Povelje gde se ne pominju muškarac i žena, nego se govori o bračnim drugovima koji samostalno i slobodno ulaze u bračnu zajednicu. Dakle, evidentno je snižavanje jednog dostignutog nivoa ljudskih prava. E sad ono što je zaista zaprepašujuće, što je verovatno promaklo i samom Ratku Markoviću, kada je 1990. godine pisao Ustav. On je, naime, u taj Ustav upisao pravo na privatnost, odnosno pravo na privatni život. To je pravo koje ima veoma dugu istoriju, čiji je potencijal u toj oblasti razvoja ljudskih prava izuzetno, izuzetno bogat ili snažan. To je potvrđeno i u sudskoj praksi Vrhovnog suda Amerike i sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava. Dakle, pravo na privatnost je jedno od onih prava koje vam obezbeđuje mogućnost da dostignete nivo zaštite ljudskih prava koji još nije dostignut u trenutku kada je jedan dokument pisan, dakle, da razvijate ljudska prava, da pod to pravo svrstate i ona prava koja do tada nisu bila priznata i tako dalje. Svega toga Ratko Marković mora da nije bio svestan i verovatno je omaškom uneo pravo na privatni život u Ustav iz 1990. godine.

Ovaj ustavotvorac to pravo izbacuje iz Ustava i vi u ovom ustavnom dokumentu nigde nećete naći pravo na privatni život i pravo na privatnost. Pomislite samo šta će biti ako ostane onaj član ili ona odredba Ustava o supremaciji pravnih dokumenata po kojoj međunarodni dokumenti, prihvaćeni u našoj zemlji, moraju biti u saglasnosti sa domaćim Ustavom. To bi značilo da će član 8 Evropske konvencije uskoro leteti iz pravnog prometa, neće ga biti i Evropa će osatati bez prava na privatnost. Nažalost, nije smešno, nego je zaista tužno. Uzmite recimo pravo na pravnu pomoć. Pravo na pravnu pomoć nije bilo priznato kao Ustavom zajemčeno pravo, ali

je bilo ostvarivano. Evo, Inicijativa mladih za ljudska prava koja je organizator ovog skupa pruža pravnu pomoć, besplatnu pravnu pomoć svima koji su za to zainteresovani. Ovaj Ustav ograničava pravo na pravnu pomoć što se tiče pružaoca usluga pravne pomoći samo na advokate i na opštinske službe pravne pomoći, koje inače ne funkcionišu ili su jako slabo organizovane. U prethodnom ustavnom dokumentu, Maloj Povelji o ljudskim pravima, vi ste imali jednu interesantnu klauzulu koja je bila sadržana u članu 8. Taj član 8 se zvao „Zabrana ograničenja ljudskih i manjinskih prava pod izgovorom da ona nisu zajemčena ovom Poveljom“, i on kaže: „Nije dopušteno ograničavanje ljudskih i manjinskih prava zajemčenih opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava“. Pravo na pravnu pomoć je priznato praksom Evropskog suda za ljudska prava, međunarodnim ugovorima koji važe u državnoj zajednici, i vanrednim propisima na snazi pod izgovorom da ona nisu zajemčena ovom Poveljom ili da su zajemčena u manjem obimu. Dakle, nećete odstupati od već jednom dostignutog nivoa zaštite ljudskih prava samo zato što ta prava nisu već eksplicitno navedena u ustavnom dokumentu. Takve odredbe nema u novom Ustavu, ali zato postoji odredba koja ograničava pružanje prava na pravnu pomoć i svodi ga na dva pružaoca, koji sasvim sigurno ne mogu da odgovore na sve potrebe novog društva.

Nastavlja se sada i ona pravna ili sad već ustavnopravna hipokrizija u vezi sa ravnopravnošću verskih zajednica u zemlji, dosledno se ostvaruje princip neravnopravnosti, faktički se privileguju određene verske zajednice, ali se zato tvrdi da su sve one ravnopravne i da se država jednako odnosi prema njima itd. Pravo na pristup informacijama se, recimo, zove „pravo na obaveštenost“. Kako postoji zakon koji se zove Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, i to pravo bi trebalo tako da bude imenovano. Imenovano je bilo kao takvo u Maloj Povelji, a sada se zove pravo na obaveštenost. Ima tu još mnogo toga što bi valjalo istaći u pogledu ljudskih prava.

Što se, pak, tiče organizacije državne vlasti, tu je podjednako loša situacija. Ovo nije moderan tekst Ustava. On na prvom mestu govori o ravnoteži tri grane državne vlasti. Danas svi mi govorimo o četiri grane državne vlasti, govorimo o tim nezavisnim telima, organima, savetima, pojedincima, ombudsmanima i tako dalje. Njih ovaj ustavni tekst ne priznaje, on govori o tome da je potrebno ostvariti ravnotežu ili kontrolu, uzajamnu kontrolu tri grane državne vlasti. Nigde se ne pominje četvrta grana, osim u nekim odredbama koje se odnose na onog poverenika ili zaštitnika ljudskih prava. Šta ćemo sa poverenikom za pristup informacijama, šta ćemo sa Savetom za radiodifuzne agencije, kako ćemo ih tretirati? Kao šta? Kao izvršnu granu državne vlasti?

Što se tiče nezavisnosti pravosuđa, u teoriji prava postoje neki standardi koji se odnose na nezavisnost pravosuđa, što je Omer Hadžimerović kao sudija praktičar uspeo i da izlista. Nezavisnost pravosuđa, pravno-tehnički gledano, nije teško dostići. Te standarde o kojima Hadžimerović govori već godinama, treba ugraditi u jedan ovakav dokument ustavnog karaktera i na taj način obezbediti tu toliko željenu nezavisnost pravosuđa. Ne zadržati se, dakle, na opštim deklaracijama o tome kako je pravosuđe nezavisno, a onda pustiti one odredbe o kojima zaista nema vremena da se govori, o izboru sudija, razrešenju i tako dalje. Onda imate isto tako načelnu odredbu kada je reč o demokratskoj kontroli ili civilnoj kontroli vojske i policije. To je apsolutno slaba tačka. Naši zakoni u sektoru bezbednosti su katastrofalni, ako uopšte postoje. Ne postoji ni jedan zakon kojim bi ta civilna, odnosno demokratska kontrola Državne bezbednosti, Službe bezbednosti i vojske, bila ostvarena. Ovde se ne ide dalje od puke deklaracije.

Najzad ima i onih ludih odredbi, recimo o vanrednom stanju, o tome kako ko postupa u uslovima vanrednog stanja, što se posebno odnosi na ograničenja vanrednog stanja. Prema praksi Evropskog suda i uopšte Evropskoj konvenciji za ljudska prava postoje jasni kriterijumi, jasna pravila o tome kako se ograničavaju ljudska prava u uslovima vanrednog stanja. Ovo što je kod nas prepisano iz Male Povelje i što je samo po sebi bilo potpuno ludo – da vi u vreme vanrednog stanja ne možete ograničiti, recimo, pravo na sklapanje braka – predstavlja jednu besmisleni izmišljotinu. Zna se kako vanredno stanje funkcioniše i samo je trebalo inkorporirati taj pravni režim. Ovo je neka čudna, pravnički potpuno neobjašnjiva tvorevina.

E sad, ono što je bio moj zadatak pred Inicijativom da se bavim vladavinom prava – šta o tome reći? Ono što je već sto puta rečeno i odgovarati, opet iznova, na besmislene tvrdnje kao što je ona premijerova da je javna rasprava pred donošenje nekog pravnog akta, Titova izmišljotina. Pred donošenje svakog pravnog akta potrebno je organizovati stručnu i javnu raspravu. Zamislite mogućnost da se donese Zakon o javnom informisanju, a da o njemu ne budu pitani novinari. To je van pameti, zar ne? Zakoni, a pogotovu Ustav, predstavljaju javno dobro, oni predstavljaju dobro za sve nas, i mi koji imamo suverenost u jednom društvu, imamo pravo da kažemo nešto o tom pravnom aktu, što pogotovo važi za pravne stručnjake. One koji mogu da doprinesu da taj pravni akt bude bolji. Nije stvar u tome da mi isterujemo koncepcije koje su teorijskog ili naučnog karaktera. Stvar je u tome da je potrebno omogućiti ljudima da poboljšaju jedan pravni dokument kad god je to moguće. U tom pravcu bi za svaki zakon ili skoro za svaki zakon, morala da se organizuje javna rasprava. To nije ničija izmišljotina, nego potreba.

Još je gora situacija s raspravom u samoj Skupštini. Ona je potpuno izostala. Posle 5. oktobra nećete, čini mi se, sresti nijedan zakonski tekst koji je prošao bez rasprave među poslanicima, a pre toga među odborima. Ovde nije bilo ni rasprave u odborima, ni rasprave među poslanicima i to je zaista nešto fundamentalno nedemokratski. Vi birate ljude da kao *lawmaker*-i, kao stvaraoci zakona, zakonopisci, doprinesu da taj zakon ili Ustav bude bolji, a onda jedan tako fundamentalan tekst prođe bez ikakve rasprave među ljudima čiji je posao da učine zakon ili Ustav boljim. To je prosto neverovatno! Dakle imate jedan tekst koji je njima bačen u krilo te večeri.

Vidite ovako. Vi u preambuli Ustava kažete da hoćete jedan deo teritorije, zar ne? Ali onda kažete da nećete te ljude koji žive na teritoriji kao glasače u vezi sa tom preambulom. Pa takva politička orijentacija ima svoje ime. Kad hoćete teritoriju a nećete ljude na toj teritoriji, zbog toga odgovarate pred Međunarodnim sudom. To nije naivna stvar. Pazite, čak evo i na samom jugu Srbije, onom delu teritorije koja administrativno pripada Srbiji, a ne Kosovu, vi opet kažete: „hoćemo tu teritoriju ali nećemo te ljude kao glasače“. To je zaista neshvatljivo. Potom, druga stvar. U *Politici* se objavi Ustav, dakle ne kaže se da je to predlog ili nešto drugo šta, nego se kaže da je to Ustav, a onda se pozadi napiše „DA“. To je zabranjeno po Zakonu o reklamiranju. Državi nije dozvoljeno da se bavi ovom vrstom oglašavanja. Ona može da oglašava poziv na učešće u izborima, na referendumu, ali ne i da sugeriše odgovor na pitanje, ne da sugeriše izbor. I, pazite, državnici su svesni Zakona o reklamiranju, jer se ni jedan državni funkcioner ne pojavljuje na reklamama. Pojavljuju se razni ljudi. Čak se i glavni i odgovorni urednik *Danasa* pojavio na televiziji. Zato što postoji u Zakonu o reklamiranju da prilikom ove vrste oglašavanja, država ne može da koriti ime, glas i lik državnog funkcionera. I oni kažu, evo, mi poštujemo zakon. Ali istovremeno vam kažu šta da radite, za šta da glasate.

E sad, ja bih iskreno voleo da mi neko objasni dve stvari. Ja sam malo stariji nego većina ovde, iz Inicijative mladih sasvim sigurno, i sećam se kako su izgledale stvari od Miloševićevog dolaska na vlast pa nadalje. Sećam se tih sudbonosnih odluka. Meni nije jasno kako taj politički fatalizam zaista funkcioniše, kako vam to neko servira nešto i kaže glasaj za to ili je sve propalo, sve smo izgubili. Kako je to moguće da čovek uopšte dođe u tu situaciju? Zamislite kad ste bili lično u toj situaciji da kažete sebi, ili ovo, ili je sve propalo. Pa to ne rade baš razboriti ili razumni ljudi. I onda ta politička naivnost. Sećate se onoga, recimo, kada je bio aktuelan Zajam za privredni preporod Srbije... Ljudi su onda ulagali sve što su imali, da bi pomogli privredni preporod Srbije, a on čovek pokrao pare i otišao, nema veze. Kakav zajam za privredni preporod! Nije mu to nikad ni palo na pamet. Pa onda Dafina, pa Jezda, pa svo to poverenje da vi možete da date 100 dinara, a da dobijete 300 dinara nazad. Ta politička naivnost meni, pravniku

koji sam zaista ograničen tom svojom strukom, apsolutno nije jasna. Hvala vam najlepše.

GORAN MILETIĆ: Ja samo da dopunim. Očito da su nam današnji skup obeležile dve stvari: priča o manipulaciji i o prevarama koje dolaze od vlasti. Lično obožavam beogradske taksiste i taksiste u regionu uopšte, zato što su oni riznica znanja o svim društvenim pitanjima, pa tako i o Ustavu. Tako ja pitam jednog taksistu šta misli o Ustavu. Kaže on da je to važno, mi ćemo tako, kaže, da spasimo Kosovo. Pa dobro, kažem ja njemu, kako ćemo mi da spasimo Kosovo? Ja sam valjda jedan od retkih ljudi u Beogradu koji to veoma jasno izgovara. Kosovo će biti nezavisno, pitanje je samo kog datuma. Sad će to da postane i formalno, a faktički već jeste. Kaže na to meni taksista: dobro, znam ja to – znači on zna, svestan je te realnosti, ali kaže – pa probaćemo, mi ćemo to da stavimo u Ustav, pa će oni to nešto da izmuvaju. Znači tako mi čovek kaže, oni će da *izmuvaju* s međunarodnom zajednicom. E meni se činilo da oni neće da izmuvaju to za Kosovo, nego će da izmuvaju to za ljudska prava. I kaže meni taksista, pa nemoj da si takav, pa neće oni to, neće niko to da zloupotrebi. A ja se užasno plašim da je reč o manipulaciji i zloupotrebi, naročito u tim kritičnim trenucima.

Želim da napravim jednu vezu s Kosovom. Kosovo ima ustavni okvir. Kosovo je naprednije od Srbije, zato što tamo postoji Ustavni okvir, koji opstaje iz nekog razloga, bio to pritisak međunarodne zajednice ili njeno prisustvo, ali tamo postoje zakoni koji se donose i ti su zakoni prva stepenica. Znači imate prvu stepenicu, zakone, a posle vam treba Uredba za sprovođenje ili tako nešto, da bi treća stepenica bila implementacija. Znači vi ste sada već na drugoj ili trećoj stepenici. Vi pokušavate da implementirate ili da izmenite te uredbe. Mi u Srbiji lobiramo za Zakon protiv diskriminacije šest godina i ne možemo ga nikako izlobirati. Lobiramo za Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći, pa ne вреди, lobiramo za gomilu stvari koje su bazične i esencijalne i u tome ne možemo da uspemo. Mi sad treba da uspemo da donesemo taj zakon i da se potrudimo da zakon bude u skladu sa nekim evropskim standardima. Znači mi u Srbiji nismo ni na toj prvoj stepenici. Zato mislim da je Kosovo u ovom smislu ipak neke dve stepenice ispred Srbije.

ZORICA TRIFUNOVIĆ: Da se i ja umešam ovde. Pre jedno dve, tri nedelje, zateknem se da gledam neku stanicu na televiziji, ne sećam se koja je stanica bila, ali je emisija bila posvećena reciklaži. I sad se konstatuje kako je Srbija po pitanjima reciklaže otprilike na dnu evropskih standarda na sledeći način: „Iako smo na dnu evropskih standarda po pitanju reciklaže, mi se ipak trudimo da nešto radimo u ovoj oblasti“. Mislim da je to direktno na tragu ovih manipulacija o kojima govorimo. Mislim da se tu ne vidi samo

stav po pitanju reciklaže, nego je to jednostavno stav koji se u ovoj zamlji pedantno gaji i po pitanju stanja ljudskih prava. Kad kažemo da je nešto bolje rešeno na Kosovu ili u Hrvatskoj, kaže se „Ma, bez veze, mi ćemo to ovako!“. To je klima u kojoj živimo sada, a u njoj ćemo nažalost morati i da nastavimo da živimo.

IZABELA KISIĆ: Mogu li da navedem još jednu kratku ilustraciju? Kada su ljudi iz jednog sela na Kosovu u kome pretežno žive Srbi tražili od Karića da im pomognu u finansiranju jednog konkretnog projekta koji bi unapredio njihov život, znači život tih konkretnih ljudi u navedenom selu, oni su to odbili uz obrazloženje da to nije nacionalni interes.

NADA DUHAČEK: Hvala. Ima li još pitanja? Ako ne, zahvalila bih se panelistima na jako zanimljivim izlaganjima. Zadovoljstvo mi je takođe da vas sve pozovem na sledeću debatu na istu temu, koja će se održati u Prištini, 1. novembra.

Radionica „Akvarijum – dan pre“

Priština, 2. novembar, 2006

Ovaj projekat je inicijalno obuhvatao deset analiza eksperata/ekspertkinja na različite teme, dve debate i publikaciju na kraju. Međutim, posle prve debate primetila sam da nedostaje direktna komunikacija među mladima sa Kosova i iz Srbije. Zato smo neposredno pred drugu debatu organizovali radionicu kroz koju bi se ovi mladi ljudi bolje upoznali. Radionicu su vodili Maja Stojanović i Radojica Bunčić.

Učesnici i učesnice iz Prištine, Beograda, Niša i Zaječara su se upoznali kroz igru pamćenja i pokušali da nauče imena jedni drugima. Ispred svog imena svako je trebalo da kaže jedan pridev koji počinje na isto slovo kao i njeno/njegovo ime. Tako su na ovoj radionici učestvovali: ridiculous Rade, mean Maja, boring Bardhi, messy Marko, modern Mell, darling Donika, youth Yllka, nice Nedja, rolling Rinora, young Yeta, fool Fatos, funny Fatos, just Jasmina, mystical Mina, stubborn Sanja, magical Miodrag, beautiful Branka, amazing Antonia, mad Milica, sweet Slađa and sweeter Sylo.

Sledeći zadatak je bio da kroz igru „Akvarijum“ svi imaju priliku da iskažu svoje stavove na različite teme. „Akvarijum“ funkcioniše tako što svako napiše neki svoj stav ili ideju na papiru. Troje ljudi sednu ispred svih i treba da razgovaraju na tu temu, dok se ne slože. Kada neko iz publike želi nešto da doda, dovoljno je da ustane i jednog od učesnika/ca potapše po ramenu. Oni se zamene, a razgovor se nastavlja. Kada se svi – i troje učesnika/ca u akvarijumu i ostali – slože na određenu temu, prelazi se na sledeću.

Prva rečenica koju su učesnici izvukli u našem akvarijumu bila je „Srbi i Albanci mogu da žive zajedno“. Prva trojka je počela da priča o tome kako je to veoma važno i kako se oni sećaju vremena kada je to bilo moguće, kao i da se nadaju da će to ponovo u budućnosti biti tako. Jedna devojčica sa kačketom izašla je i rekla „politika je „sranje“, politika je kriva za sve“. I nastavila da priča kako je politika izazvala rat i mržnju, i kako bi mi sada trebalo da pričamo o umetnosti ili sportu. Odmah je u akvarijum ušla još jedna devojka koja je rekla da studira političke nauke. Odjednom, razgovor je zaokrenuo u odbranu i napade na politiku. Dok je neko drugi spomenuo da se umetnost i sport ne mogu razdvojiti od političkih stavova i značenja, jer određene vrste umetnosti ili ponašanje u sportu promovišu određene političke stavove. Tokom dalje rasprave, naši vršnjaci i vršnjakinje sa Kosova pričali su nam o tome kako se tamo i dalje gledaju filmovi iz Srbije. Kroz ostale teme kao što su ravnopravnost žena i muškaraca, socijalne razlike i razlike između života u selu i gradu, učesnici i učesnice razgovarali

su o sličnostima i razlikama između svakodnevnog života na Kosovu i u Srbiji.

Za kraj, moram da se zahvalim Violeti i svima ostalima na prevođenju i strpljenju, jer smo samo zbog toga uspeli da tri sata radimo na sva tri jezika koji su nam bili potrebni. Bilo je odlično što su svi učesnici i učesnice osetili potrebu, ali i sigurnost da izađu na jednu od tri stolice i kažu šta misle.

Debata „Kosovo i Srbija – dan posle“

Priština, 3. novembar, 2006

NADA DUHAČEK, moderatorka: Dobro došli na debatu "Kosovo i Srbija – dan posle". Ja sam Nađa Duhaček iz Inicijative mladih za ljudska prava. Za početak, moram da se izvinim što ne govorim albanski, ali zato imamo simultani prevod na albanski i na engleski jezik. Započecu moderaciju na srpskom, ali pozivam svakoga da se prebaci na onaj jezik na kojem mu/joj je najlakše da se izrazi. Za početak ću vam predstaviti projekat "Nasilna društva u tranziciji" koji Inicijativa mladih za ljudska prava i Fondacija Heinrich Boll Stiftung sprovodi već tri godine. Njegov glavni cilj je uspostavljanje alternativnog dijaloga između Kosova i Srbije. Prve godine smo taj cilj pokušali da postignemo tako što su se mladi ljudi sa Kosova i Srbije našli uz mogućnost razgovora o svom svakodnevnom životu. Druga godina je protekla u uspostavljanju dijaloga između dva civilna društva na konferenciji koja je bila ovde u Prištini prošle godine, a ove godine smo odlučili da se fokusiramo na ono što će se zbivati „dan posle“. Pošto se svi ostali bave statusom, mi smo odlučili da razmišljamo malo unapred. U tom smislu smo sakupili tekstove koji pokrivaju različite teme kao što su civilno društvo, rodna ravnopravnost, vladavina prava i tako dalje. A takođe smo pozvali i paneliste da prokomentarišu neke od ovih tema, tako da ću na početku pozvati Miljenka Deretu iz Građanskih inicijativa da nam kaže nešto o uspostavljanju komunikacije između civilnog društva u Srbiji i na Kosovu.

MILJENKO DERETA, Građanske inicijative: Dobar dan. Kao što je Nađa rekla, moje je ime Miljenko Dereta. Ja sam direktor Građanskih inicijativa. To je jedna od vodećih nevladinih organizacija u Srbiji. Moram da kažem da, dolazeći iz Srbije i iz atmosfere koja u ovom trenutku tamo vlada, teško mogu da zamislim dan posle, gde je posle – zauvek. Ja sam mislio da to posle nema dan posle, jer je zauvek. Naime, to je zvanična politička definicija statusa i odnosa Kosova i Srbije. Naravno, mi iz civilnog sektora odavno znamo da je taj dan već prošao, da je Kosovo već nezavisno i da mi zapravo treba da razgovaramo o onom danu kada to postane i zvanična činjenica i kada to, jednoga dana, mnogo posle ostalih, prihvate vlast i javnost u Srbiji. Ja sam, pripremajući jedan tekst za Inicijativu mladih, zapravo to nazvao trenutkom istine. To je trenutak istine za Srbiju i za našu političku elitu i trenutak jedne nove istine za nas. I polazeći od toga da to jeste neki novi početak, mislio sam da bi bilo važno da uradimo nešto što bi bila rekapitulacija onoga što je sada već prošlost, to jest onoga što se događalo u poslednjih 15 godina, možda i više, skoro 20, ne samo u odnosima Kosova i Srbije, ne samo u odnosima Albanaca i Srba, nego i u odnosima nevladinog sektora na Kosovu i nevladinog sektora u Srbiji. Ja sam to

nazvao suočavanjem s prošlošću, zato što je suočavanje po meni neophodno kao preduslov za građenje novog odnosa. Naime, naši prioriteti i naša situacija se bitno menja. Ona od samog početka nije bila jednaka. U susretima koje smo imali i pre i posle rata, sve vreme se kao jedan bedem ispred i između nas pojavljivala reč „nezavisnost“. I da bi se uopšte dijalog postavio, bilo je neophodno da i mi sa ove strane vidljivih i nevidljivih granica, pristanemo na to, ili da se javno izjasnimo o tome da je nezavisnost Kosova nešto što prihvatamo kao legitiman cilj. I mi smo to činili. Dakle, s jedne strane stola uvek sede ljudi koji su deo jednog opšteg kretanja, dok su s druge strane stola u Srbiji predstavnici nevladinih organizacija koji su uvek bili s one strane zvanične politike, bar oni koji su pristajali na taj dijalog. I to, naravno, nije dobra osnova, zato što se moć jednih i drugih razlikuje. Vaš uticaj ovde je kamičak u mozaiku koji predstavlja vaš zajednički cilj. Ono što mi radimo je smetnja državi Srbiji. I to treba imati na umu, zato što su očekivanja velika, a naše mogućnosti zapravo veoma male i ograničene.

Srećom ili nesrećom, ovde imamo nedavni primer Ustava Republike Srbije, koji je, kao što ste čuli, donet i usvojen, građani su ga potvrdili, čime je u stvari samo potvrđena veština ove vlasti da krade, laže i vara. Dakle, oko tog ustava, odnosno preambule u kojoj se pominje Kosovo, veliki deo civilnog društva i onoga što čini političku elitu i vlast se po ko zna koji put našao na dve suprotne strane. I, naravno, mi smo po ko zna koji put izgubili. Naime, ono što smo smatrali da ne treba da bude u preambuli, ostalo je u preambuli, ono što smo smatrali da ne treba da bude u ustavu, ostalo je u ustavu, i prve posledice toga doživljavamo već sada. Doživljavamo ih tako što su u ustavu uvedene dve vrste građana: postoje Srbi i ostali, a saznali smo da je većina tih ostalih, za divno čudo, bar po rezultatima izborne komisije, glasalo za to da budu građani drugog reda. Ja u to ne verujem. Za posledicu imamo i to da se – a ako tako mogu da kažem, ovo je i po vas i po nas dobro – više neće braniti Kosovo, nego će se od sada braniti preambula. Dakle, naša se politika više neće baviti konkretnom teritorijom ni ljudima, iako po našoj politici tih ljudi ni nema, jer nema ko da glasa. Da ih ima, glasali bi. Dakle, za ovu teritoriju se Srbija više neće boriti. Boriće se samo na nivou tenzija koje će stvarati oko preambule. Vernost će se izražavati preambuli ustava, pošto onim čime se preambula bavi, mi sami više ne možemo da se bavimo. To je jedna od stvari za koju mislim da je dobra vest.

Takođe bih hteo da kažem da kad god razgovaramo o tome da bi trebalo uspostaviti odnose sa nevladinim sektorom ovde na Kosovu, čujem neobično pitanje "Zašto?". Ljudi širom Srbije kažu: „zašto bismo mi išli na Kosovo i sarađivali sa organizacijama sa Kosova?“. Neću nabrajati sve razloge, ja naprosto mislim da treba da gradimo dobrosusedske odnose. Mislim da su ti dobrosusedski odnosi važni ne samo za Kosovo i za Srbiju, nego za ceo region, i mislim da treba zajedno, svako u svojoj sredini, da

gradimo demokratska društva. I tu ću navesti reči jednog vašeg kolege koji mi je svojevremeno rekao: "Da li znaš da smo mi živeli u aparthejdu?". Ja sam mu tada odgovorio: "Naravno da znam. A da li si ti svestan opasnosti da vi ovde ponovo izgradite društvo koje bi bilo bazirano na aparthejdu?", zato što mislim da mi ovde moramo da razgovaramo otvoreno, moramo da razgovaramo kritički svako o svojoj sredini i moramo bez izazivanja sukoba i tenzija da suočimo svoje stavove i pokažemo da su nam principi i vrednosti važne. A za moju organizaciju i za mene lično, najvažniji su principi jednakosti građana svuda, i u tom smislu je moja obaveza da se zalažem da svi građani budu jednaki u Srbiji. Ja sam jedini bio, moram da kažem, u Bujanovcu, ne da bih se hvalio, nego da bih pokazao koliko je situacija apsurdna i u diskusije o ustavu uključio predstavnike albanske zajednice dole. Mislim da je vaša obaveza ovde da brinete o manjinama, posebno o srpskoj manjini, jer je to pitanje oko koga će naša država i naša vlast u Srbiji praviti najveći broj zloupotreba i manipulacija. Za uvod toliko, hvala.

NADA DUHAČEK: Hvala vam mnogo. Naročito zato što ste otvorili mnoga pitanja za koje se nadam da ćemo se na njih posle vratiti u diskusiji. A sada bih pozvala Nitu Ljuci iz organizacije EXIT da se osvrne, pre svega, na stanje rodne ravnopravnosti na Kosovu.

NITA LUCI, Exit: Govoriću na engleskom, jer mi je tako znatno lakše. Tekst sam takođe pripremila na engleskom, te sam o svim rečima koje ću ovde upotrebiti već promislila na tom jeziku. Verovatno neće biti ni potrebe za prevodom.

Čini mi se da će ono što imam da kažem promeniti temu, u meri u kojoj je ovde reč o *posebnim problemima* – problemima roda. Radi se o nečemu što se pridodaje, ili odvaja, ili uključuje u raspravu, jer izgleda kao važna kategorija, ali se ne razmatra nužno kao nešto što je od integralnog značaja za sva pitanja koja postavljamo i na koja nastojimo da pružimo neki odgovor. Tekst koji sam napisala, a verujem da ćete ga svi dobiti, koristi manje-više konvencionalne izvore. On utoliko nalikuje na izveštaje Ujedinjenih nacija, koji vam nude suva objašnjenja onoga što jeste i onoga što još uvek nije postignuto. No, on takođe upućuje na čitav niz pojmova koji su značajni za našu raspravu, jer se tiču odnosa roda i pripadnosti naciji i državi u svetlu tranzicije koju smo svi iskusili. Ja bih iz tog konteksta pokušala da uđem u ovu raspravu, pozivajući se na jedan citat iz Izveštaja o ljudskom razvoju za jugoistočnu Aziju, koji umnogome odgovara i ovoj oblasti, ali i svakom drugom mestu na svetu. O ženskim pitanjima se obično govori u različitom regionalnom i istorijskom kontekstu, ali su ona uglavnom sekundarna u odnosu na relevantnija ekonomska i politička pitanja u datom trenutku. Želim da tvrdim da je rod intrinzični deo svih tih procesa i svih

pitanja. Da se rod nije koristio da bi opravdao i legitimisao određene društvene formacije, posebno ovde u našem kontekstu, na delu ne bi bile one forme društvenih odnosa i dominacije kakve poznajemo. Za nacionalizam je rodna dimenzija od neprocenjivog značaja, zato što se pomoću nje stvaraju hijerarhije koje mu omogućuju korišćenje određenih društvenih uloga. To ne važi samo za Kosovo, nego za čitav bivši jugoslovenski prostor, gde su muškarci i žene početkom devedesetih godina dobili nove uloge u procesu izgradnje nacija.

Ne znam kako da vas ubedim u ovo što govorim – možda mi to pođe za rukom tokom diskusije – ali mislim da je važno zapamtiti da rod koristi svakoj vladajućoj ideologiji. Ako se prisetimo socijalističkog perioda, svesni smo da su rodne uloge korišćene u tom političko-ekonomskog sistemu. Oslobođanje žena koje se odigralo tih godina ticalo se obrazovanja. Ako se zadržimo na primeru Kosova, žene su ovde sticale sve više univerzitetskih diploma, pojavile su se na tržištu rada, što im je istovremeno nametnulo dvostruki teret. I to ne važi samo za Kosovo. Za generaciju naših majki je u izvesnom smislu važila odredba superžena. One su, naime, bile radnice socijalističkog sistema, koji je sa sobom donosio određeni tip modernosti. Istovremeno, međutim, one su bile čuvarke određene kulture i jezika, u meri u kojoj je na njima počivala reprodukcija na brojnim nivoima. Po okončanju ovog perioda, te su uloge redefinisane. Kako su ovde etnička pitanja izbila u prvi plan, tranzicija koja je zadesila bivšu Jugoslaviju veoma se razlikovala od one u Poljskoj, Rumuniji ili Mađarskoj. Kod nas nije došlo do prelaska iz socijalizma u postsocijalističke ekonomije otvorenog tržišta, jer je Jugoslavija imala prilično drugačiji ekonomski okvir, samoupravljanje itd. Ovde su pitanja pripadnosti naciji i grupi definisala i prožimala sve društvene planove, te su ženama i muškarcima u skladu s tim pripale i određene nove uloge. Muškarci su, najvećim delom, postali branitelji nacije i novi ratnici. Ratnik koji odlazi u boj da brani naciju u Srbiji se uklapao u konstrukt prihvatljive muškosti. Isto je važilo za Bosnu i Hrvatsku. Na Kosovu se taj konstrukt razvio nešto kasnije, s pojavom OVK, kada se javlja i novi tip muževnosti. Kada je reč o ženama, one su ponovo postale konzervativniji deo društva. Ženama je pripala uloga proizvodnje i reprodukcije tradicije, od njih se očekivalo da drže društveno tkivo na okupu. Smatram da je stoga veoma važno raspravljati o ulogama koje su pripale muškarcima i ženama u projektima izgradnje nacije.

Ponudiću vam još nekoliko informativnih aspekata koje možete naći i u tekstu, gde je bilo više reči o pravnim okvirima na Kosovu i sličnim stvarima. Primera radi, učešće žena u kosovskom parlamentu iznosi 30%, što je jedna od najviših brojki u Evropi. To je, međutim, iniciralo raspravu o problemu kvantiteta i kvaliteta, uz raspravu o politici afirmativne akcije. Oni koji se tome najviše protive su, naravno, muškarci, koji misle da kvantitet ne

obezbeđuje kvalitet. Uprkos tome, kvalitet muških parlamentaraca nikada se ne dovodi u pitanje, pošto se pretpostavlja da je politički/delatni subjekt uvek muškarac. Kada, dakle, žena stupi u političku sferu, ona se shvata kao potencijalno zarazna.

Druga stvar koju bi bilo važno izneti, tiče se preispitivanja naših vlastitih koncepcija sigurnog prostora unutar kojeg raspravljamo o ovim pitanjima. Bilo da je reč o dijalogu Kosovo-Srbija, ili o pitanju patrijarhata, ili o pitanju nacionalizma itd., upravo ta mesta na kojima se osećamo najudobnije moramo srušiti i transformisati u prostore u kojima se mogu izneti “destruktivnije” ili revolucionarnije ideje. To se posebno odnosi na dom i porodicu koji ostaju čvor reprodukcije konzervativnijih društvenih odnosa. Mislim da na nama ostaje da srušimo taj prostor. Kada se oslobodimo podele po kojoj tobože postojimo između javnog i privatnog, možemo dobiti najviše od ideja o kojima bismo mogli da govorimo. To je bio moj *shpil*.

NAĐA DUHAČEK: Hvala. Naročito mi je drago što si otvorila jedan potpuno drugi set pitanja u odnosu na ona koja smo čuli tokom prvog izlaganja. Ovaj uvod i treba da funkcioniše kao kolaž potpuno različitih tema na koje ćemo se, nadam se, osvrutati u diskusiji zavisno od toga koja pitanja postavlja i publika. Sada bih pozvala Jelenu Milić iz Evropskog foruma za međunarodne odnose da prokomentariše neke mogućnosti koje Evropska unija pruža u odnosu na nekakav drugačiji dijalog između Kosova i Srbije.

JELENA MILIĆ, Forum za međunarodne odnose: Dobar dan svima. Pričaću na srpskom. Tako mi je jednostavnije. Ja sam inače kolumnistkinja prištinske *Gazete Jave*, i aktivistkinja Inicijative mladih. Forum za međunarodne odnose koji je Nađa spomenula, jedan je *think tank* osnovan još ranih devedesetih godina u Beogradu, čija je suština bila promovisanje regionalne saradnje i antiratne opcije. On još uvek postoji. U jednoj od svojih mnogih uloga, takođe sam i pomoćnica gospodina Gorana Svilanovića, predsedavajućeg prvog radnog stola Pakta za stabilnost, prvog radnog stola koji se bavi demokratijom i ljudskim pravima. Meni je čast da budem u ovako uglednom društvu panelista.

Ja bih samo kratko dodala nešto onome što je Miljenko Dereta rekao o tome kako danas izgleda Srbija. Slika je prilično šizofrena. Meni se, naime, čini da su svi svesni toga šta će se vrlo brzo dogoditi, iako to jednostavno niko neće da prizna. U tom smislu situacija je vrlo slična situaciji pred crnogorski referendum, gde niko nije verovao da je moguće da Koštunica i ta vlada nemaju plan B. Beogradom trenutno kruži jedan odličan štos – Srbija do Tokija, Kosovo do Nove godine. Prema tome, većina je svesna onoga što se dešava. Na nekim tribinama na kojima sam učestvovala po Srbiji, često

sam koristila jedan vic koji ću ispričati u originalu, jer smatram da stvarno ne širim etničke predrasude: pita Mujo Husu "Jesi li odsekao kučetu rep?", a on odgovara "Sečem mu svaki dan po malo da ga manje boli". Tako srpski establišment pokušava da objasni javnosti šta se dešava sa Kosovom i kako će to Kosovo postati nezavisno.

Život je i u Srbiji i na Kosovu išao sve vreme dalje jednim određenim tokom, gde su jedne teme bile glavne i u fokusu, a u regionu su se dešavale neke druge stvari. Ja vam garantujem da u Srbiji vrlo malo ljudi zna da 1. januara Rumunija i Bugarska postaju članice Evropske Unije. U našoj percepciji to je jedan još uvek zaostali deo Balkana istočno od nas. Nažalost, takođe je mali broj ljudi u Beogradu koji zna da Albanija samo što nije potpisala proces stabilizacije i asocijacije. Tako da, verovali ili ne, Kosovo i Srbija imaju nešto zajedničko: trenutno su na repu događaja kada je u pitanju proces pridruživanja, odnosno stabilizacije i asocijacije Evropskoj Uniji. Ja ću biti slobodna, iako nisam funkcionerka Pakta, da to naglasim i da vam kažem šta se u tom smislu dešava trenutno i na šta treba obratiti pažnju dan kasnije.

Kao što znate, Evropska Unija je zapadnom Balkanu ovih šest godina pomagala kroz čuveni program CARDS, kroz koji je na zapadni Balkan došla ogromna količina novca, za koji se ne smatra da je baš na najbolji način iskorišćen, što nažalost, nije ništa novo. Međunarodna pomoć se nikada ne koristi baš kako treba i na pravi način. Uostalom, ni osam istočnoevropskih zemalja nisu uspele da iskoriste sve predpristupne fondove koji su im bili na raspolaganju. Od 1. januara stupa na snagu novi program koji se zove IPA (Instruments of Pre-accession Assistance) koji sa sobom donosi jednu veliku novinu za koju malo ljudi zna. To je sada objedinjeni paket pomoći Evropske Unije za zapadni Balkan i za Tursku, što nije bio slučaj kada je CARDS bio u pitanju. I u tom smislu bih svima htela da stavim do znanja da će Turska najverovatnije dobiti lavovski deo te pomoći, što je i normalno s obzirom na njenu veličinu, dok svima nama ostaje znatno manji deo. Bilo bi stoga najnormalnije da se taj deo nekako iskoristi na najbolji način, da zemlje ne budu jedna drugoj konkurencija u smislu koliko mogu da dobiju. Pakt je sada podeljen na tri stola: demokratiju i ljudska prava, ekonomiju i bezbednost. Kad je bezbednost u pitanju vi ćete vrlo brzo, verovatno kad Kosovo postane nezavisno, postati članovi Pakta za stabilnost kao što je i Crna Gora postala, jer je Pakt najfleksibilnija forma. Osnovan je 1999. godine upravo da bi mogao da drži sve zemlje i teritorije u regionu u istoj ravni, i da održava jednak nivo procesa regionalnih integracija. Uz to će verovatno doći i procesi kontrole i registracije lakog naoružanja, što je, recimo, jedna od inicijativa kojom se bavi treći sto – učešće u sistemu odbrane od prirodnih katastrofa i ljudski izazvanih katastrofa koje ne moraju da budu oružani sukobi. Nažalost, kada kod nas kažete katastrofa, odmah se

misli na oružani sukob, ali nam ovo pokazuje da postoji mnogo drugih problema s kojima se ljudi suočavaju. Drugi radni sto koji se bavi ekonomijom opet će vam biti interesantan – pri kraju je formiranje takozvane zone zajedničke slobodne trgovine, znači gde bi se zapadni Balkan predstavio kao jedinstveno tržište sa jedinstvenim regulacionim sistemom i pravnim sistemom vezanim za to. Od 1. januara Bugarska i Rumunija će, zato što postaju članice Evropske Unije, morati da izađu iz te zone zajedničke slobodne trgovine, te je tim pre jako bitno da ostale zemlje regiona formiraju zajedničke mehanizme arbitraže i slično, jer samo tako, kao jedinstveno tržište, možemo biti interesantni ne samo za Evropsku Uniju, nego i za ostale regione u globalnom svetu koji na taj način ostvaruje svoj privredni rast i plasman robe.

Da se na kraju vratim na ovaj prvi radni sto koji se bavi demokratijom i ljudskim pravima. Pakt ima mandat, između ostalog, da bude *outlet* između Evropske Unije i svih institucija koje se bave obrazovanjem u regionu. Dakle to je Education Reform Initiative. Ja vam svima toplo skrećem pažnju da pogledate i šta vaše Ministarstvo obrazovanja radi u tom smislu, zato što je Evropska Unija u procesu obrazovanja i istraživanja najviše otvorila vrata i omogućila naveći sektorni pristup pridruženja, ako tako mogu da kažem, pored onog energetskog koji se, između ostalog, odvija pod drugim radnim stolom. Nažalost, bar kada je Srbija u pitanju, u poslednje dve godine nije iskorišćeno gotovo ništa od onoga što je moglo da se iskoristi od programa za obrazovanje odraslih, za prekvalifikaciju, za postdiplomske studije, za razmenu istraživačkog rada i slično, pa nemojte dopustiti da se to dogodi i vama na Kosovu. Zaista ne znam dokle ste u tom smislu tačno stigli, ali vas podsećam da postoji veliki broj programa Evropske Unije, kada je u pitanju obrazovanje i takozvano celoživotno obrazovanje i obrazovanje za demokratsko građanstvo, namenjeni ne samo onim zemljama koje su već kandidati, kao što su Hrvatska, Makedonija i Turska, već i zemljama koje tek imaju nameru da postanu kandidati, pa makar oni bili na repu događaja kao što su Srbija, Kosovo i Bosna. Ja sam, naravno, o svim ovim temama raspoložena da pričam i kasnije u debati. Toliko, pošto sam već dobila žuti karton.

NADA DUHAČEK: Dobro. Ja se sve vreme trudim da ostavim dovoljno vremena za debatu, zato delim žute kartone. Sada je red na Petrita Seljimija iz Kumt consultinga.

PETRIT SELIMI, Kumt consulting: Sada ja imam mali problem da pričam na jeziku koji razume najveći broj ljudi ovde i da ne mora da sluša preko prevoda, tako da ću početi na srpskom, ali se nadam da ćete shvatiti ako pređem na engleski ili albanski u nekom momentu. A pošto smo svi mi

uključeni u različite programe i projekte, Kumt consulting je nešto čime se primarno bavimo, jedna mala firma Škeljzena Malićija i mene i radimo različite projekte saradnje preko medija, nešto malo konsaltinga za privatne institucije, firme svetske i vlade. Jedan od projekata na kojem sada radimo jeste saradnja sa Telenorom i to hoću da spomenem, zato što to ima neke veze sa Srbijom i sa Kosovom. Preko tog projekta, uočavamo puno tih budućih problema koje ćemo imati dan posle.

Telenor je kupio srpski Mobtel za 1,6 milijardi evra. To je najveća privatizacija koja je ikada napravljena u Srbiji, a sada pokušavaju da participiraju i ovde u tenderu za drugu mobilnu licencu. Ovde na Kosovu je, međutim, problem to što je Telenor kupio srpski Mobtel. Za kosovsku vladu, srpski Mobtel radi nelegalno na Kosovu, jer mreža uopšte ne prati nekakve okvire koji na Kosovu postoje, tako da sad to važi i za Telenor koji je normalna svetska kompanija, ima 28 milijardi evra vrednosti, listovana je u njujorškoj berzi, tehnologija je u napretku. Utoliko ne bi trebalo da bude problema ni za kosovsku vladu da ima jednog tako ozbiljnog investitora koji je zainteresovan da investira na Kosovu. Ali pošto je kupio srpsku kompaniju koja za vladu ovde ima nelagalu mrežu, ispostavlja se da to predstavlja veliki problem. Na jednoj tako maloj stvari vidi se koliko je tih nerazjašnjenih niti i koliko će biti velikih problema dan posle, problema koji se ne tiču samo političkog *mainstream*-a, gde mislim na status i nezavisnost.

Što se alternativnog mišljenja na Kosovu tiče, suočavanje s prošlošću treba da bude baza buduće saradnje – pre nego što počnemo da razgovaramo, moramo da shvatimo na čemu smo, ko je kriv za šta i šta se desilo u prošlosti. Nažalost, mislim da se to nikada neće desiti. Ako se izuzme civilno društvo, za to neće biti raspoloženja u srpskom establišmentu, ali se isto ne može očekivati ni od albanske strane, jer smo svi sigurni u svoju verziju priče i ne bismo baš da diskutujemo o onome što se desilo. Mislim da će se na kraju prve niti saradnje uspostaviti upravo s ljudima koji rade na ekonomskim pitanjima. Verovatno će Srđan Šaper prvi doći na Kosovo da prodaje Coca-Colu ili Opel. Zapravo sam uveren da u tome leži prvi model saradnje. Započecemo sa nepolitičkim temama, poput marketinga i prodaje. To bi moglo imati svoje pozitivne strane, jer će povezati neka tržišta, učiniće neke ljude bogatijima, a nama će možda ostaviti više mogućnosti da prodamo svoje proizvode. To, međutim, neće doneti ništa novo u političkom smislu. Iz te perspektive se, nažalost, može predvideti dugi niz napetih godina pred nama. Tenzije neće voditi novom ratu, jer je kontekst takav da na Balkanu više ne možemo da priuštimo ratove, ali ne možemo govoriti ni o konačnom i potpunom miru, ako ljudi iz Prištine budu putovali u Srbiju sa UNMIK-ovim pasošima. Sumnjam da će Srbija prihvatiti UNMIK-ove pasoše još mnogo, mnogo godina, sve dok ih neki preduslovi ne prisile na to.

Rekao bih nešto o danu posle. Kada govorite o danu posle, vi govorite i o godinama koje treba da uslede. Ako govorim iz svoje društveno-antropološke pozadine, onda se dan posle nikako ne može odvojiti od priče o simbolima. Utoliko smatram da je osnovna dužnost kosovskih Albanaca da simboli i proslave koje ih prate, a do kojih će verovatno doći, ne budu uvredljivi i da ne ispredaju priču koja će biti suprotna potrebi Kosova da pripada jednoj široj zajednici. Dan posle ne može biti dan kada će stotine hiljada ljudi ponovo uzeti u ruke albanske zastave, da bi proslavili istorijsku pobedu Albanaca. To bi bila najveća greška, a ne bi predstavljala ni istinu. To ne bi bila istina koju bismo voleli da vidimo, naprosto zato što mislim da ljudima s Kosova nisu potrebne te stotine ljudi koji nose crno-crvene zastave. To smo već imali u poslednjih 20-25 godina. Mi se moramo usredsrediti na budućnost. Na ulicama treba da bude stotine hiljada ljudi koji će nositi zastave Evropske Unije i time slaviti jedan drugačiji identitet. Taj identitet neće biti etnički, nego supra-etnički. Identitet kojem ćemo svi težiti.

NADA DUHAČEK: Hvala. Pozivam sada Jelenu Bjelicu da nam kaže nešto srpskoj zajednici na Kosovu.

JELENA BJELICA, *Gradanski glasnik*: Kada pričamo o manjinama i pristupu kosovske vlade, odnosno većine na Kosovu, slučaj je isti kao i u prethodnih 150 godina. Tu se pozivam na rad Denize Kostovićeve u kojem se tvrdi da je na Kosovu oduvek zastupljen ekskluzivistički pristup u politici, odnosno ko god da je na vlasti, bilo da su to Albanci ili Srbi, što se ovde stalno menja, oni uvek imaju ekskluzivistički pristup prema sopstvenoj zajednici.

Verujem da sam u prilično dobroj prilici da vidim šta se sada događa na Kosovu, s obzirom na to da sam glavna i odgovorna urednica *Gradanskog glasnika*, jedne od tri novine na Kosovu koja izlazi na srpskom jeziku. Sve što kosovska vlada radi i govori o manjinama, uglavnom je samo deklarativno: „Mi želimo da napravimo... mi želimo da povežemo sve enklave na centralnom Kosovu jednom autobuskom linijom, itd., itd.“ U nekom planu zaista i postoji nacrt kako da se napravi ta autobuska linija, ali iako je taj plan, primera radi, u opticaju oko šest ili sedam meseci, to se i dalje ne dešava. Nema tog autobusa. Prema tome, kad se govori o manjinama i o tome da oni žele da učine nešto za Srbe, to je uglavnom deklarativno. I uvek su političari spremni da dođu na ovakve konferencije, ministri, premijer i svi ostali, da kažu par lepih reči i da se pozdrave s ljudima, popričaju na njihovom jeziku. Ali kada govorimo o nekom stvarnom koraku ili pomoći tim ljudima, ne vidim da se to dešava.

Kada govorimo o svakodnevnom životu ljudi, a tu, pre svega, mislim na ljude koji žive u centralnom Kosovu, gde su Srbi manjina, njihov glavni

problem je nezaposlenost. Uzmite za primer Preoce, gde u jednom selu živi 750 ljudi, od kojih je samo 50 ljudi zaposleno. Od tih 50 ljudi njih 50% radi u kosovskim institucijama. To znači da su Srbi zastupljeni u kosovskim institucijama, oko 11% njih radi u vladi, u KTA, u carini, u opštinama i ostalim institucijama, dok ostatak radi u paralelnim institucijama koje i dalje podržava država Srbija, kao što su školstvo i zdravstvo. I policija, za koju se ne zna da postoji. Dakle, njihov najveći problem je nezaposlenost, koji svakako nije ekskluzivni problem Srba, već i Albanaca.

Mislim da su se manjine, Srbi pre svega, našle pred velikom odlukom u jednom trenutku kada je na prilično nefer način srpska vlada od njih tražila da se odreknu plate iz jednog budžeta. Podsetiću vas, to je bilo u martu ove godine. Sanda Rašković Ivić je tražila od svih profesora koji rade u školama da potpišu papir po kojem pristaju da primaju plate samo iz srpskog budžeta, a odriču se plate iz kosovskog budžeta. Mislim da to nije fer, s obzirom na to da ti ljudi imaju stvarno mala primanja i uglavnom žive u ruralnim sredinama. To je u velikoj meri oteželo njihov život. To je dalje napravilo veliki problem sa goranskom manjinom u Dragašu, u Gori gde je zbog tog ultimatumu srpske vlade jedan deo profesora prestao da predaje, pa sad imamo slučaj da već dva meseca deca u Gori ne idu u školu, odnosno imamo sistem paralelnog obrazovanja na Gori, jer deca idu u neke škole po privatnim kućama i tamo pohađaju nastavu.

Kada govorimo o povratku koji se ovde predstavlja kao najbitnije pitanje, to je jedan od prioriteta kosovske vlade i srpske vlade i svih. Mislim da je tu zapravo osnovno pitanje koliko ljudi iz Srbije uopšte želi da se vrati na Kosovo. Srpska vlada vodi tendencioznu politiku, kada kaže da mora da se vrati, recimo, 170 000 ljudi, iako je realno da većina verovatno uopšte neće da se vrati, jer su rešili svoja stambena, ekonomska i druga pitanja na samoj teritoriji Srbije. Ono što se osobito ističe u trenutku kada dolazimo u sam finiš rešavanja statusa Kosova, jeste da neki ljudi sa centralnog Kosova napuštaju Kosovo. Tri porodice iz pomenutog Preoca su napustile Kosovo u poslednja dva meseca. To se dogodilo i u nekim drugim mestima – Lapljem selu, Čaglavici, Gračanici. Istina je, dakle, da neki ljudi napuštaju Kosovo, zato što osećaju da će Kosovo verovatno biti nezavisno. Ali nema ni govora da se to dešava u razmerama u kojim predstavnici Srpskog nacionalnog veća to žele da predstave. Pa ipak, jedan mali broj ljudi zbilja napušta Kosovo.

Ono što je sada indikativno za Kosovo, a meni je lično zanimljivo, jeste da radikalne partije u Srbiji, pre svega Srpska radikalna stranka, postaju najzastupljenija politička opcija kako u centralnom Kosovu, tako i na severu. Sasvim je normalno da manjina koja je okružena, pre svega, drugom jezičkom grupom, ima radikalnije stavove od većine koja živi na drugoj teritoriji. Međutim, prilično je čudno da to poprima tolike razmere, i čini mi se da je to upozorenje pre svega za političke stranke u Srbiji, ali i za civilne

organizacije u Srbiji. Mislim da je neophodno da se osnaže političke inicijative koje dolaze od samih kosovskih Srba, kao što je slučaj s ovom novoformiranom samostalnom liberalnom partijom. Jako je bitno, potom, da se i druge stranke ovde na neki prihvatljiv način uključe u život Srba, da bi se nekako smanjio uticaj Srpske radikalne stranke. Zaista je strašno da se, kada odete samo nekoliko kilometara dalje od Prištine, svuda oko vas nalazi nasmejjano lice Vojislava Šešeljja, koji vam poručuje „Izađi i glasaj“. Reč je o predreferendumskoj kampanji, koja je bila aktuelna i ovde i u Srbiji, ali su tamo bili razni posterii, razne političke opcije. Ovde, međutim, nema nikog sem Šešeljja. Zbog toga mislim da mora da se pronađe način, i to pre svega u Srbiji, da se što pre reši pitanje Srpske radikalne stranke, kako bi se ona neutralizovala i na Kosovu. Albanci, i to je sasvim razumljivo, ne mogu da prihvate da vođa paravojne formacije koji je i dalje na tom posteru, bude legitimni predstavnik kosovskih Srba. Mislim da je to pitanje koje Beograd mora da reši, tako što će da zabrani tu stranku, da budem tako eksplicitna. Kada je, pak, reč o severu Kosova, na predreferendumskom i postreferendumskom mitingu se moglo čuti uzvikivanje imena Ratka Mladića, te je tako u nekom trenutku Ratko Mladić postao sinonim odbrane za Kosovo. A kad Ratkom Mladićem Kosovo počne da se brani, onda se daje legitimitet celom diskursu etničkog čišćenja.

Prema tome, iako je politika kosovske vlade prema manjinama samo deklarativna, ona ipak pokušava da priđe kosovskim Srbima. Znam i to da se često prikazuje kako kosovski Srbi ne žele da izađu u susret kosovskoj vladi kada im se nešto ponudi, zato što kažu da će joj time pomoći da izgleda pozitivno u očima međunarodne zajednice. To je prilično bolestan način gledanja na problem, s obzirom na to ono što im se nudi, u velikoj meri rešava njihove svakodnevne probleme. To nije pragmatično, nije ni praktično razmišljanje, jer srpska vlada u ovom slučaju ne može i ne treba ništa da uradi po pitanju kosovskih Srba. Konačno, mislim da je sve više kosovskih Srba koji se osećaju kao građani Kosova, i to uglavnom zato što su predstavnici kosovskih vlasti to milion puta ponovili u poslednjih godinu dana. Ono što se sada može videti, a nije se videlo pre 2004. godine i pre martovskih nemira, jeste da sve veći broj ljudi ide ulicom i slobodno priča svoj jezik. Pošto u Prištini postoje tržni centri, sve veći i veći broj ljudi dolazi ovde da obavi kupovinu, jer ne možete u tim srpskim selima da kupite deci ranac, patike, i drugo što vam treba od tih osnovnih stvari. Ali ljudi dolaze. Oni to ranije nisu radili. Oni su ranije sedali u kombi i odlazili u Beograd da nabave te iste stvari za svoju decu. Mislim da je jako bitno da se ljudi osećaju slobodnim, slobodnim da se kreću i da koriste svoj jezik. Mislim da je to za sada uspeh. Hvala.

NADA DUHAČEK: Hvala Jelena. I za kraj ovog uvodnog dela pozvala bih Škeljzena Malićija iz Gani Bobi, da nam nešto kaže o uspostavljanju alternativnog dijaloga između Kosova i Srbije.

ŠKELJZEN MALIĆI, Gani Bobi: Dan D, dan preokreta na Kosovu može biti veoma važan, zato što smo mi 25 godina živeli u vanrednom stanju. To je četvrtina jednog stoleća, od 1981. godine kada smo prvi put imali vanredno stanje, mi nismo imali odgovornu lokalnu vlast. Imali smo samo razne forme vanrednog stanja. To je mnogo za jednu ovakvu zemlju i uticalo je da imamo regres na svim poljima. Ovde je bilo spontanih aktivnosti, ali nismo imali sistem i odgovorno rukovodstvo, nego su nas vodili stranci. Do 1999. godine Srbija je vršila pritisak s vanrednim režimima. Od 1999. godine situacija je mnogo bolja: imali smo nekoliko ciklusa izbora za lokalne institucije, ali one nisu imale veliku moć. Za ove probleme o kojima je govorila Jelena, na primer, oni su uvek imali opravdanje da nemaju kompetenciju. Sada se mora instalirati vlast koja dolazi odavde i koja se može menjati. Time se otvara perspektiva dugoročnog planiranja za razvoj Kosova u svim aspektima. I UNMIK administracija je uvek planirala za 6 meseci, za jednu godinu, jer su funkcionisali kao privremeni međunaradni instrument.

Neki kažu da će se Kosovo odmah nakon nezavisnosti suočiti sa velikim problemima zbog slabog rukovodstva koje može biti korumpirano itd. Mislim da je to preterano, iako znam da rukovodeće strukture nisu tako kvalitetne, ali se one mogu menjati. Ako ne odmah u prvom mandatu, pozitivne posledice će se videti od drugih izbora, kada će lideri i partije morati da se nadmeću svojim programima, a ne demagogijom o tome ko je doneo nezavisnost. Otvara se i mogućnost afirmacije jedne nove klase lidera: oni koji su 1999. godine imali od 18 do 25 godina, danas ulaze u najproduktivniji deo svog života. Ja promenu generacije vidim kao pozitivnu promenu, i mislim da za narednih sedam godina Kosovo može imati generaciju koja će doneti nove vrednosti s novim praksama rukovođenja, što će nas približiti evropskim vrednostima. Zamena UNMIK-a Misijom Evropske Unije, kao kontrolne misije, takođe će imati pozitivne efekte, zbog iskustva nadgledanja autoritarnih režima i struktura u nekim drugim zemljama kao što je Belorusija, Kazahstan itd. Što se, pak, tiče civilnog društva i medija koji su važan faktor za korekciju i instaliranje jedne funkcionalne demokratije na Kosovu, mislim da, iako u ovom trenutku imaju mnogo slabih tačaka, oni ipak predstavljaju potencijal, jedan faktor koji se može iskoristiti u budućnosti. Civilno društvo i mediji (sredstva javnog informisanja, ako ti to više odgovara) kao da su zaokupljeni sami sobom. Treba više da sa saradjuemo sa drugim civilnim društvima u svetuda bismo postali (bili) uticajni (stekli uticaj), jer strani uticaj (valjda, a ne intervencija

kao takva) ili dotok kapitala iz stranih zemalja može da se poveže sa izvesnim rizikom. Možemo biti ozbiljno zastraseni/uplašeni ovim nemilosrdnim globalnim kapitalizmom, koji sada, na primer, planira da uloži velike pare da stvori energetska potencijal koji će dakako unistiti životnu sredinu i ljudske živote. Nisam siguran koliko ih je, ali ima nekoliko mega projekata koji su vrlo opasni za Kosovo.

I sada bih veoma kratko, u dve-tri tačke, rekao šta bi Srbija dobila od nezavisnosti Kosova. Pre svega, Srbija bi se otarasila jednog bremena koje je već godinama tereti. Ako bi se ostvario povratak Kosova u Srbiju, Srbija bi ponovo imala barem dva miliona Albanaca koji nisu uopšte srećni zbog toga. Investicije nikad ne bi stigle, kada bi Kosovo ostalo deo Srbije; Srbija bi ponovo ušla u ciklus remilitarizacije i tako dalje i tako dalje. Zna se da već odavno i u samim nacionalističkim krugovima, Kosovo predstavlja gangrenu za Srbiju. Tako bar zovu ovu pojavu krugovi oko Ćosića. Ćosić je jednom rekao da će za Srbiju biti manje bolno, što se pre bude otarasila Kosova. Srbija bi gubljenjem Kosova odredila svoje stvarne granice, jer ovako i dalje živi s fiktivnim granicama.

Na kraju ću pomenuti i jedan psihološki i psihosocijalni efekat. U traumatskom vremenskom okviru kroz koji je prolazila, kada je u njoj dominirao nacionalizam, Srbija nije zapravo osetila gubitak. Zapravo nije došlo do suočavanja s takozvanom denacifikacijom, koja je Nemačkoj nametnuta posle okupacije. I samo bi gubljenje Kosova kao šok moglo da posluži kao faktor osveščivanja. Iako trenutna vlast pokušava da oživi mitologiju i sentimentalnost u vezi sa Kosovom, pokušavajući da projektuje određene osvetničke ideje, ipak mislim da posle podele Srbije i Crne Gore i šok posle otcepljenja Kosova može da se iskoristi. Ja sam dosta prekoračio vreme, ali verujem da nisam bio pređug. Hvala.

NAĐA DUHAČEK: Hvala vam mnogo. Zahvaljujem se svim panelistima koji su govorili. Da li neko iz publike ima neko pitanje? Ako ne, možda neko od panelista ima neki komentar?

PETRIT SELIMI: Ja imam jedno pitanje za goste iz Beograda. Kolikih će razmera u Srbiji biti taj šok nakon nezavisnosti? Da li će imati efekte na političke strukture u Srbiji, i kakve?

MILJENKO DERETA: Ako je lično pitanje, ja neću biti šokiran ni malo.

PETRIT SELIMI: Mislim na partije.

MILJENKO DERETA: Partije? Mislim da nema ni u partijama mesta za šok. Postojeće prostor za glumu, da tako kažem, za glumu u javnosti. Prvi Koštuničin komentar posle prevare na referendumu bio je da on pokazuje da su građani prihvatili Kosovo u Srbiji, što znači da će onaj ko bude priznao nezavisno Kosovo, morati da prekine i promeni odnose sa Srbijom. To je manipulacija. Znači neće biti šoka, biće samo ozvaničene manipulacije. To je jedno. Drugo, kad si me već pitao, ja mislim da ne treba raditi na „danu posle“. Treba sada smisliti kako da se neke stvari spreče, jer se ovde samo govori o povratku. Ja mislim da nas iskustvo Bosne i Hrvatske uči da je povratak jedan vrlo komplikovan proces, posebno kada se uzima faktor vremena u obzir. Mislim da ovde treba sprečiti nešto što se može nazvati odlaskom. Znači, treba preduprediti odlazak, zato što odlazak može biti deo te velike srpske političke manipulacije. Ako radikali, izađu i kažu „Nema života Srbima na Kosovu, svi nazad u Srbiju“, bojim se da ovde ima onih koji će to da poslušaju. I to ne bi trebalo da se desi. To se, međutim, ne može sprečavati onog trenutka kad radikali to budu izgovorili. To se mora sprečavati sada. Sada treba otići među te ljude i reći im, neprijatno mi je da citiram: „Ostajte ovde, sunce tuđeg neba...“ Meni je zbog toga drago što čujem da je toliki procenat Srba već uključen u javne institucije, jer o tome nema informacija u Srbiji. To samo mali deo zainteresovane javnosti može da sazna. Eto, to je nešto što bih ja voleo da se dogodi: da se predvidi scenario, koji, srećom, nema mnogo opcija. Oni prosto ponavljaju scenario, jer kad ne znaju šta će, onda zavape „Svi nazad u Srbiju“, a mi smo, naravno, opet žrtve sledećih decenija. Dakle, treba preduprediti mogući masovni pokret Srba iz Kosova, i to bi bilo ključno za stabilnost regiona.

Imam jedno iskustvo koje je mene iz celog ovog referendumskog događaja obogatilo, a to je koliko smo mi malo, čak i u ovom našem sektoru, spremni da prihvatimo pluralizam. I mi u civilnom sektoru smo jednoglasni ili tome težimo. A mi ne treba da budemo jednoglasni. Mi smo različite organizacije. U čemu je bio problem? Problem je bio, naravno, u tome što kad su ovi rekli „ustav“, civilno društvo je viknulo „bojkot!“. I to je postao zvanični stav. I onda je jedna grupa nas sela i razmišljala koje su posledice, koji su mogući efekti bojkota. Koliko će bojkot biti efikasan, koliko će zaista pomoći da se taj ustav ne usvoji. I izračunali smo da efekti neće biti nikakvi. Bojkot ne znači ništa, jer će oni da nas prevare i ovako i onako. Jedini pravi bojkot koji ja znam je zapravo kosovski bojkot koji je stvorio paralelno društvo, a to je taj konsenzus koji ste vi imali. U Srbiji nema tog konsenzusa. Onda smo mi izašli pred civilno društvo s varijantom „aktivno ne“. Dakle, mi jesmo protiv ustava, mi jesmo protiv procedura, ali nismo za bojkot. To je pocepalo civilno društvo u Srbiji. Odjednom smo mi koji smo bili za "ne" ispali, hajde da to tako kažemo, neprijatelji bojkota. Dakle unutar samog civilnog društva! Pa onda mi kažemo, čekaj, mi nećemo Ustav, vi nećete

ustav, mi se ne slažemo s procedurom, vi se ne slažete s procedurom. Naš odgovor je negativan i vaš odgovor je negativan. Samo se razlikujemo u metodi. E, ta mala razlika je pokazala nezrelost civilnog društva. Mi za različitost, diverzitet, pluralizam prosto nismo spremni, prosto nismo još sažvakali do kraja. I moram da kažem još jednu stvar, a to je da onog trenutka kada smo s bojkotašima razgovarali o mogućnosti "ne", više njih je prešlo na tu stranu, nego što je nas prešlo na bojkot.

NADA DUHAČEK: Hvala, ja bih iznela samo jedno kratko upozorenje. Pre dve i po nedelje na tribini u Beogradu dogodila se ista stvar i ispostavilo se da sva priča oko „dana posle“ svela na neograničenu kritiku ustava u Srbiji. Mislim da ovde možemo da postignemo konsenzus, svi se ne slažemo s njim, pa smo ili rekli ne, ili smo ga bojkotovali, ali bih sada prosto volela da diskutuju preusmerim i u nekim drugim pravcima, jer mislim da bar mi u ovoj prostoriji možemo da se složimo da se ne slažemo s ustavom. Sada bih molila da i pitanja i komentari idu u nekim drugim pravcima, jer sam sigurna da imamo i drugih tema sem sada, nažalost, usvojenog ustava.

MILJENKO DERETA: Hteo sam samo da kažem dve stvari o Evropi. Prva je da ne bih voleo da se Evropa značajnije meša u ovom regionu. Tokom ovih godina, nekoliko puta smo se suočili sa nesposobnošću Evrope da rešava probleme. Dok je, ako tako mogu da kažem, američki pragmatizam doprineo nekim rešenjima. Daću samo jedan noviji primer. Pre nekoliko dana, Solana je naš ustav proglasio vrlo dobrim, dok ga je zvanični Brisel kritikovao. Eto, to vam je evropski pristup. Nema evropske politike. A prilično se plašim njene birokratije. Drugi aspekt priče: da, vi ćete imati razloga za slavlje. U Srbiji će se, međutim, nezavisnost Kosova iskoristiti da bi se stvorila jedna antievropska klima, jer će Evropa biti odgovorna za to rešenje, a ono je protivno srpskim interesima. Opet će se okvalifikovati kao neprijatelji Srba. I, premda su integracije već prekinute zbog Mladića i drugih stvari, to će biti još jedan razlog da nastavimo da se odupiremo priključenju Evropi. To je, u ovom trenutku u Srbiji, vrlo snažno političko kretanje. Moglo bi se dogoditi da Koštunica dođe i kaže, „sada vidimo ko su nam neprijatelji i zašto ne treba da se priključimo Evropskoj Uniji“. Srećno vam bilo u Evropi, mi nećemo biti tamo.

NADA DUHAČEK: Izvoli Miodraže.

MIODRAG STAMENKOVIĆ: Hvala Nađa, ja sam Miodrag Stamenković. Iskoristio bih priliku da pitam gospodina Škeljzena Malićija jedno pitanje. Naime interesuje me da li politički lideri Albanaca opravdano uživaju kredibilitet ili ga oni nameću silom ili pritiskom? Hvala.

ŠKELJZEN MALIĆI: Nema prisile. Oni su dobili legitimitet na izborima. Kosovske izbore su uvek do sada organizovali i kontrolisali u OEBS-u, dakle, međunaradni faktori, ali do sada nije nikad bilo ozbiljnijih žalbi niti prevara, uvek su bili ocenjeni najvišim ocenama. Albanska scena je sada jako podeljena. Obe strane su dobile vatrene poklonike i oni redovno glasaju bez prisile. Ne postoji neka javna prisila. To mogu da povežem i s specifičnošću kosovskih medija da ovde u poslednjih nekoliko godina sve manje ima govora mržnje. Ali, to je zbog toga što glavni mediji na Kosovu ignorišu sve događaje u Srbiji, pa nisu ni u prilici toliko mnogo da iskažu *hate speech*. Prosto, Srbija se ignoriše. Niko ne prati ozbiljno šta se dešava tamo. Kod štampanih medija, glavni mediji su takođe civilizovani. Mediji koji su bili malo radikalniji, oni su prosto neprofesionalni, ili propadaju ili nisu toliko uticajni, što je obrnut slučaj u Srbiji. Dereta ima primedbe na Evropu, ali se meni sviđa što se ovde instaliraju evropski zakoni. Drugo je praksa. Dobro je i to što imamo evro. Iako mi nismo još ušli u Evropu, ona ulazi kod nas. I to je nešto pozitivno, znači ipak su preuzete neke odgovornosti ovde i investirano je i politički ali i ekonomski. Iako nevoljno i s puno birokratskih nedoumica za šta im treba ta misija, ali pošto je već napravljena, rodila se ta beba pre sedam godina, to treba sad ljuljati i na neki način omogućiti da živi samostalno.

MILJENKO DERETA: Ja bih samo hteo da odgovorim, izvinjavam se. Nisam ja protiv Evrope. Ja imam protiv njihove nesposobnosti da pravilno procene ozbiljnost situacije ovde i sve posledice nekih svojih politika. Samo to. Dakle oni nisu procenili opasnost. Ja se stalno vraćam na ustav zato što će on nama doći glave, a i vama će smetati. Dakle, oni su procenili da će taj ustav da omogućiti u Srbiji lakše prihvatanje nezavisnosti Kosova, i da će omogućiti demokratsku vladu na sledećim izborima. Ja mislim da je i jedno i drugo pod velikim znakom pitanja. I u tom smislu ja imam nešto protiv Evrope. Inače nemam ništa protiv toga da Evropa dođe kod nas. Uostalom, ja sam ponosni autor izreke koja kaže "Nas će Evropa primiti silom". Prisiliće nas da uđemo u nju.

NADA DUHAČEK: Ja bih vas samo pozvala da date svoje završne komentare. Maja je rekla da ima još jedno pitanje. Eto.

NITA LUCI: Samo da dodam još nešto u vezi sa tim pitanjem, pošto bih rekla da vidim nasilje u nekim situacijama gde nije mnogo vidljivo da ono postoji. Ranije se mislilo da neke partije dobijaju više glasova u nekim regijama, međutim, tu se situacija izmenila. Ono što se ne menja je jedan oblik nevidljivog nasilja, kada žene bivaju prisiljene da glasaju kao njihovi

muževi ili sinovi. Iako se to uglavnom odnosi samo na žene od 50 i više godina, koje većinom dolaze iz ruralnih sredina, kao na poslednjim izborima kada je jedna starija žena glasala kako su joj sinovi rekli, to je ipak neka vrsta nasilja kojim se krše ljudska prava tih žena.

ŠKELJZEN MALIĆI: To nije nešto što partije rade, to je prosto tradicija, to je represija unutar porodice.

NITA LUCI: To nije nešto što rade partije, ali unutar partija postoji isti patrijarhalizam. Tako da unutar partija nema demokratije. Iako svaka partija ima forum žena, gde one mogu zajedno da piju čaj i kafu, stvar se uglavnom završava na tome. Taj isti unutarnji mentalitet se i strukturno reprodukuje kao nasilje.

JELENA MILIĆ: Povodom ovoga što je Miljenko rekao, nisam ja toliko sigurna da li su oni svesno ili nesvesno napravili, ja se pre bojim da je ovo sadašnje okretanje glave od situacije u Srbiji, načina na koji je donesen novi ustav, činjenica da postajemo nerelevantni, sve više nerelevantni i da postoje mnogo veća, goruća pitanja koja ih zanimaju i da smo mi jednostavno žrtva onoga što se zove *quick fix* u politici i bojim se da to može na neki način da se desi i poststatusnom Kosovu i zato sam ja takođe sugerisala da se neki put ne očekuje od međunarodne zajednice sve najbolje. Mislim da je građansko društvo i građanska Srbija sad doživelo upravo jedan takav šok.

Ali ako da ja mogu sada da *wrap-up* svoje zaključke, bez obzira na to, postoje mnoge države širom sveta koje su u procesu nastajanja i društva koja su u procesu tranzicije i koja nemaju sreću da se nađu na obodu Evrope, inemaju sreću da se nađu u nečemu što pokriva mreža OEBS-a i Saveta Evrope gde u mnogo zemalja u okruženju već nađu neke opšteprihvaćene vrednosti i postaju *mainsrtream* i stvarni načini života i da je bez obzira na svu trapavost evropske birokratije, pa i američke, što se toga tiče, za mnoge stvari bila je istorijska glupost pa i za kosovsko i za srpsko društvo da propuste sve mehanizme koji im se daju kad već postoji čitav *template* načina na koji možete da uvedete...nije stvar gde mi idemo nego šta od tih vrednosti može da se uvede u naša društva i da treba iskoristiti svaku od tih mogućnosti koje nam se pružaju bez obzira da li to Evropska unija i Amerika čine da bi sebi olakšali svoju regionalnu politiku ili da bi nama pomogli. Mislim da ih treba iskoristiti do maksimuma. Eto, toliko bi bilo od mene u ovom zaključnom izlaganju. Hvala.

MAJA STOJANOVIĆ: Maja Stojanović iz Inicijative mladih za ljudska prava. Pokrenuli smo nekoliko pitanja, ovo pitanje ustava i svega što se dešava ponovo u Srbiji i na Kosovu u isto vreme. Mi imamo tu neku

političku demagogiju i medijsku manipulaciju koja se upravo odigrala pred našim očima u poslednjih nedelju dana, kada je na televiziji ukinuta referendumska tišina. Gledali smo na televiziji kako Agim Čeku ovde priprema slavlje, igrano je na taj nacionalni identitet, igrano je isto kao pre deset godina kada je Milošević došao na vlast. Mene sada zanima koliko vi to vidite kao veoma sličnu situaciju. Mene međunarodna zajednica ne iznenađuje, zato što je za njih i Milošević u početku bio fakor stabilnosti na Balkanu. Čini mi se da se opet vraćamo u neko isto vreme i da se igra na iste karte nacionalnih identiteta, što je ponovo ozvaničeno u srpskom ustavu sada, pre nedelju dana.

NADA DUHAČEK: Ko se oseća prozvanim? Ko bi voleo da prokomentariše?

JELENA BIJELICA: Ja moram da se složim s Majom. Mislim da je Srbija propustila mnoge šanse. Dakle, ja mislim, Majo, da se mi nažalost ne vraćamo u staro vreme, mislim da mi nismo uspeli da izađemo iz tog vremena. Kad kažem „mi“ govorim kao građanka Srbije. A ne mislim da je ovo Srbija. Mislim da je Kosovo u sasvim drugačijem procesu. Kosovo ima sasvim drugačije probleme od Srbije zbog međunarodne misije koja će do kraja godine biti zamenjena Evropskom misijom. Zbog toga će na sasvim drugačiji način od Srbije da prolazi kroz te svoje muke. Opet ću se vratiti na ono što je meni najbliže, a to su mediji: mislim da će srpsko društvo pokazati zrelost, kada se promeni medijski diskurs o Kosovu.

MILJENKO DERETA: Ja sam nepopravljivi optimista i trudim se da čak i u događajima kao što je ovaj ustav i sve što se događalo u medijima oko tog ustava, vidim neke pozitivne aspekte. Prvo, oni nemaju nove ideje, što je jako važno. Znači ponavljaju staro.

MAJA STOJANOVIC: Ali polazi im za rukom.

MILJENKO DERETA: Ponavljanje starog ne pali. Ne pali. Paniku koja je zavlada u Srbiji u nedelju pre podne do sada nismo nikada doživeli. Pritisak koji je vršen preko medija, po meni je reakcija na ono što smo mi u stvari postigli. A to je sve što se moglo postići u ovim okolnostima i tu moramo biti relani. Koja je naša realna moć kao civilnog društva? Velika su naša očekivanja, velike su naše želje, velika je potreba da se nešto promeni. Ali naša moć je ograničena. I u tom smislu ja mislim da mi moramo biti realističniji u onome što želimo da postignemo, da bismo mogli da uživamo u plodovima onoga što postizemo. Ovako ćemo ići iz frustracije u frustraciju. Dakle, ja mislim da je tako slab odziv rezultat našeg rada. Kao što ja stalno

tumačim da apstinencija kod nas nije rezultat pasivnosti, zamora i svega drugog, nego zrelosti biračkog tela koje kaže – neću da glasam za ove koji nam se nude na tržištu. Hoću drugu ponudu. I u tom smislu moram preneti reakciju koja je tada postojala, koja je rekla "Vas je malo, ali ste se pred ovaj referendum dosta čuli". Bili smo glasni. Dakle, to se osetilo. Pazite, nije bilo glasa protiv u javnom servisu, nego su oni jedan drugog međusobno ubeđivali zašto nam je sve to potrebno. Dakle, u tom je smislu bila eliminacija, ali se u javnosti znalo, i to je taj alternativni put obaveštavanja. Zbog toga sam ja optimista. I optimista sam zbog još jedne stvari, to je što ovde ima 16 žena i 11 muškaraca. Prema tome, jedan "*gender balans*" se uspostavlja, on dolazi iz civilnog društva. Ja zaista mislim da je to jako važno da se na taj način promeni pristup politici.

NAĐA DUHAČEK: Hvala. Ja bih za kraj samo da najavim svima da će tekstovi o kojima su panelisti i panelistkinje danas govorili, kao i transkripti debata u Beogradu i ove debate sada, biti objavljeni u knjizi koja će izaći u decembru. Ona zapravo više otvara pitanja, nego što odgovara na njih. Drago mi je što smo završili barem malo optimistički. Mene na primer mnogo više brine to što je Petrit na početku rekao da misli da stvarnog suočavanja sa prošlošću, na primer, neće biti, na šta se posle nismo zapravo uopšte vratili, a čini mi se da je to jedan od najvažnijih preduslova. Ali je, s druge strane, diskusija o Evropskoj Uniji bila je jako zanimljiva, mada mislim da je pre svega odgovornost na nama koji živimo u Srbiji ili na Kosovu da koristimo Evropsku Uniju kao oruđe, a ne da očekujemo od nje da ona sama rešava neke naše probleme. Hvala vam svima što ste došli. Doviđenja.

Inicijativa mladih za ljudska prava
Decembar 2006. godine
Beograd-Priština

Za izdavača
Andrej Nosov

Urednica
Nađa Duhaček

Lektura i korektura
Miranda Kasneci
Adriana Zaharijević
James May

Prevod
Nina Marković
Boška Agbaba
Vanja Hamzić
Bardhyl Shehu

Dizajn
Uroš Đorđević

Obrada i štampa
Image, Beograd

Tiraž: 500 primeraka

ISBN **86-85381-07-X**
Copyright© Inicijativa mladih za ljudska prava